

М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр института
«Үөһээ Бүлүү улууһа (оройуона)» муниципальной оройуон
Үөһээ Бүлүү улуунун култуураҕа уонна духуобунай сайдыыга департамена
Үөһээ Бүлүү улуунун норуот айымньытын киинэ
Саха Өрөспүүбүлүкэтин «Олонхо ассоциацията» общественной тэрилтэ
Саха Өрөспүүбүлүкэтин култуураҕа уонна
духуобунай сайдыыга министиэристибэтэ
Олонхо тыйаатыра
О. Д. Федорова аатынан Үөһээ Бүлүү улуунун киин библиотеката

ҮӨҮЭЭ БҮЛҮҮ УЛУУҢУН XX-XXI ҮЙЭЛЭР КИРБИИЛЭРИН ОЛОНХОЛОРО

ТӨБӨ ТӨРҮӨХ БУХАТЫЫР

(олонхо)

КҮН ДИБИЛИТЭР БУХАТЫЫР

(олонхо матыыптарынан айымньы)

ЭРЭЛИ БЭРГЭН

(олонхо матыыптарынан айымньы)

САХА СААРЫН

(олонхо матыыптарынан айымньы)

ХООНТОКУ БООТУР,

КИНИ УОЛА БОРУЛЛУО БООТУР

(олонхо матыыптарынан айымньы)

ХАПСАҒАЙ — ХАЛБАС ХАРАТА

(олонхо матыыптарынан айымньы)

Дьокуускай

Дани-Алмас

2022

УДК 398.22(=512.157)+821.512.157-343.4
ББК 82.3(2=634.1)-6+84(2=634.1)6-5

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр институтун Учуонай Сэбиэтэ бэчээккэ бигэргэппитэ

Редколлегия:

Р.Н. Анисимов (бас редактор), Р.В. Корякина,
С.Д. Львова, М.Т. Сатанар, Л.С. Тойтонова, Л.Н. Герасимова (эппиэттиир секретарь)

Бэчээккэ бэлэмнээтилэр, комментарийдары суруйдулар:
А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов, А.Е. Божедонова

Кирии ыстатыйалары суруйдулар:
Ю.П. Борисов, А.Ф. Корякина

Рецензэнэр:
О.К. Павлова, ф.н.к., ХИИТКУ доцена
Г.Е. Саввинова, ф.н.к., ОНЧИ ү.н.ү.

Үө **Үөһэ Бүлүү улуухун XX–XXI үйэлэр кирбиилэрин олонхолоро** / М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет, Олонхо научнай-чинчийэр института [у.д.а.]; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, комментарийдары суруйдулар: А.Ф. Корякина [у.д.а.]; редколлегия: Р.Н. Анисимов (бас редактор) [у.д.а.]; кирии ыстатыйалары суруйдулар: Ю.П. Борисов, А.Ф. Корякина. — Дьокуускай: Дани-Алмас, 2022. — 384 с. (Аныгы кэм олонхото).

Содерж.: Төбө Төрүөх бухатыыр, Күн Дибилитэр бухатыыр, Эрэли Бэргэн, Саха Саарын, Хоонтоку Боотур, кини уола Боруллуо Боотур, Хапсагай — халбас харата.

Агентство СІР НБР Саха
ISBN 978-5-91441-364-1

В книгу вошли ранее неопубликованный текст традиционного олонхо «Төбө Төрүөх богатырь» олонхосута И.М. Жендринского (запись П.Н. Дмитриева, 1979 г.) и тексты современных авторских произведений по мотивам олонхо «Кюн Дибилитэр богатырь» В.В. Семеновой (самозапись, 2014 г.), «Эрэли Бэргэн» Л.С. Афанасьевой (самозапись, 1998 г.), «Саха Саарын» М.С. Тебеновой (самозапись, 2008 г.), «Хонтооку Боотур и его сын Боруллуо Боотур» Н.П. Корякина-Уран Ньюкулай (самозапись, 2019 г.), «Борьба Хапсагай» В.Л. Васильева (самозапись, 2005 г.). Научный аппарат книги содержит сведения об авторах этих текстов и об их произведениях, в примечаниях дается толкование этнографических реалий, в указателях содержатся мифологические и эпические персонажи, эпические топонимы, отдельно изложены сюжеты текстов.

Книга предназначена для фольклористов, студентов и учащихся, а также для всех интересующихся эпическим наследием народа саха.

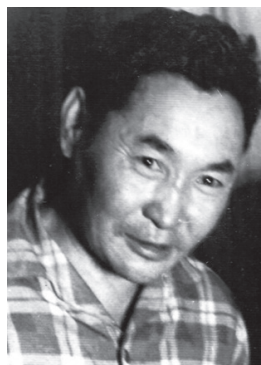
УДК 398.22(=512.157)+821.512.157-343.4
ББК 82.3(2=634.1)-6+84(2=634.1)6-5

© Олонхосут Жендринский И.М., 2022
© НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2022
© Корякина А.Ф., Борисов Ю.П., Божедонова А.Е., 2022
© МР «Верхневилуйский улус (район)», 2022
© МАУ «Центр народного творчества» МР Верхневилуйский улус (район), 2022
ISBN 978-5-91441-364-1 © Оформление. ООО «Компания Дани-Алмас», 2022

Олонхосут Иван Михайлович Жендринский и его олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь»

Ю. П. БОРИСОВ,

*старший научный сотрудник – заведующий сектором «Лингвофольклористика»
Научно-исследовательского института Олонхо
Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова,
кандидат филологических наук*

Олонхосут Иван Михайлович Жендринский родился в 1928 г. в местности Кур Оттоох Намского наслега Верхневилуйского улуса в семье кузнеца Михаила Ивановича Жендринского — Быччыкы Мэхээлэ и Анастасии — Чуорнай Кыыса. В 1944 г. по окончании Намской 7-классной школы поступил в педагогическое училище г. Вилюйска. Однако, в 1947 г. из-за болезни завершил обучение, будучи студентом 3-го курса.

Иван Михайлович был одним из тех немногих олонхосутов современности, который еще ребенком застал время активного бытования якутского олонхо. Об этом свидетельствует его биографическое воспоминание о становлении сказителем. Так, он пишет, что в Балаганнахском наслеге было много олонхосутов и он в детстве часто слушал живое исполнение олонхосутов Гаврила Анеподистского — слепого Гаврила, Кысылбаикова Давыда, Борисова Семена — Ыттаныка. Кроме того, и его отец, кузнец Михаил Иванович Жендринский, любил дома исполнять олонхо, когда кузнечил.

Иван Михайлович ещё в начальных классах с упоением читал изданные в то время тексты олонхо и, по признанию самого олонхосута, это сыграло ключевую роль в его становлении сказителем: «Олонхосуты, оказывается, очень талантливые люди, освоившие искусство художественного слова. Я тоже хочу петь олонхо, подражая им». Из тех книг ему наиболее запомнился текст олонхо сказителя Д. М. Говорова «Неспотыкающийся Мюлджю Бёгё» (Бүдүрүйэст Мюлдьү Бөҕө), читая его вслух и подражая манере исполнения услышанных им ранее олонхосутов, он оттачивал свое сказительское мастерство, специально оставаясь один, иногда днями и ночами напролет.

О своем первом выступлении перед слушателями он рассказывал следующее: «Это было осенью 17 октября 1944 г., когда мы с ребятами отправились на учебу в город Вилюйск. Стало быстро темнеть, и мы решили заночевать в местности Кыадангда. Я, подумав, что ребятам становится скучно, решил исполнить олонхо. Это было моё первое в жизни выступление перед слушателями. Ребятам мое исполнение понравилось. Сам же подумал: «Смотри-ка, оказывается, людям нравится». Начиная с того самого момента, я стал понемножку исполнять олонхо» (Из воспоминаний И. М. Жендринского).

Своим учителем он считает олонхосута из родного Балаганнахского наслега Петрова Дмитрия Васильевича — Тыллырап, у которого он перенял олонхо «Ве-

ликий Даарын богатырь» (Охсуһуулаах-өлөрсүүлээх Улуу Даарын бухатыыр). Его исполнение олонхо он считал эталонным и старался подражать ему настолько, насколько это возможно.

Иван Михайлович считал, что в своем сказительском мастерстве не достиг уровня олонхосута Кысылбаикова Давида: «Кысылбаиков Давид с самого начала олонхо пел громко и протяжно. Я не дошел до уровня исполнения Давида. А Ыттааньков Семен свое олонхо начинал тихим, спокойным тоном и завершал так же. Мне вначале не нравилось подобное исполнение. Однако, если бы я стал заниматься сказительской деятельностью профессионально, то, наверное, стал бы сказителем, похожим на него. Я тоже вначале пел спокойным тоном и только потом начинал петь свободно и протяжно» (Из воспоминаний И. М. Жендринского).

По анкетным данным, в репертуаре Жендринского Ивана Михайловича сохранились три олонхо: 1. «Тёбё Төрүөх богатырь» (Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатыыр); 2. «Киндили Хаадыат»; 3. «Очуос Бэргэн» (Охсуһуулаах өлөрсүүлээх Очуос Бэргэн) [Анкеты информантов, 2018, Л. 16]. Из воспоминаний олонхосута известно, что у него было ещё одно олонхо — «Великий Даарын богатырь» (Охсуһуулаах-өлөрсүүлээх Улуу Даарын бухатыыр).

Таким образом, в репертуаре олонхосута всего было четыре олонхо. Из этих четырех олонхо со слов олонхосута фольклористом П. Н. Дмитриевым в 1979 г. был записан только текст «Тёбё Төрүөх богатырь».

Кроме того, как указано в анкете олонхосута и по воспоминаниям его сына М. И. Жендринского, он исполнял свои олонхо в наслехах Верхневилуйского и Вилуйского улусов. Также на ысыахе и других культурных мероприятиях наслега запевал круговой танец осуохай, исполнял тойуки, благословения-алгыс и пел народные песни и песни собственного сочинения.

Публикуемое в настоящем издании олонхо «Тёбё Төрүөх богатырь» (Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатыыр) Иван Михайлович услышал и перенял от олонхосута из Вилуйского улуса по имени Сергей Попов, который, в свою очередь, перенял это олонхо у вилуйского сказителя Каратаева Семена Николаевича — Дыгыяра.

О трудовой деятельности Ивана Михайловича его сын, Отличник культуры Республики Саха (Якутия), Почетный гражданин Балаганнахского наслега, обладатель знаков отличия «Гражданская доблесть» и «Лучший работник культуры России» Михаил Иванович Жендринский, в своем воспоминании пишет: «Мой отец в 1950 г. работал учителем в Дюлюкюнской средней школе, затем воспитателем в Детском доме № 2 Верхневилуйского улуса. В 1952 г. был библиотекарем Намского сельского клуба, а затем в том же году стал заведующим сельского клуба в родном Балаганнахском наслеге. Позднее работал кладовщиком в колхозе «Красный работник», счетоводом-кассиром в колхозе «Маленков», переименованном позднее в «Колхоз имени И. Н. Барахова». Также был секретарем сельсовета Намского наслега. В последние годы трудовой деятельности был рабочим в совхозе имени Исидора Барахова, директором местного клуба. По рассказам его коллег, где бы он ни работал, везде был ценным сотрудником. Мой отец скончался от тяжелой болезни в 1988 г., находясь на заслуженном отдыхе» (Жендринский М. И. «Аҕам туһунан иһирэх тыл»).

В заключении нужно отметить, что Иван Михайлович Жендринский был ярким представителем и носителем вилуйской региональной эпической традиции

якутского олонхо, перенявшим сказительское искусство у мастеров художественного слова — именитых олонхосутов Верхневилуйского и Вилюйского улусов.

Рукопись олонхо «Тёбё Төрүөх богатырь» шит на типовой папке-скоросшивателе «Дело» и состоит из 38 листов формата А4. Текст рукописи набран на шрифте Times New Roman, размер шрифта 14, интервал 1,5, отступ первой строки 1,25 см. На обложке папки написано полное название олонхо: «Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатырь» (с. Балаганнах Верхневилуйский район. Запись Дмитриева П. Н.), отмечена опись Архива Научно-исследовательского института Олонхо СВФУ имени М. К. Аммосова — Фонд № 1, опись № 1, п/п 9. В описи Архива НИИ Олонхо указано, что рукопись была передана М. И. Жендринским в 2013 г., который получил данный текст от отца Ивана Михайловича Жендринского. На последней странице рукописи отмечено: Олонхохут тылыттан П. Н. Дмитриев суруйда. Балаҕаннаах элиэнньэтэ. Муус устар ый, 1979 сыл. Второй вариант данной рукописи хранится в архиве ИГИ и ПМНС СО РАН, Фонд № 5, опись № 7, п/п № 140–48 л. (написано чернилами).

Впервые данное олонхо было опубликовано отрывками в трех номерах районной газеты Верхневилуйского улуса «Коммунизм сардангата» (Луч коммунизма) в 1979 году: № 73 от 21 июня, № 74 от 23 июня и № 85 от 19 июля.

Описание аудиозаписи. Отрывок олонхо записан на носителе в виде компакт-диска и именуется: «Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатырь в исполнении Жендринского Ивана Михайловича». Аудиозапись была предоставлена М. И. Жендринским — родным сыном олонхосута И. М. Жендринского, который эту запись получил из Фонда радио НВК «Саха».

На компакт-диске содержится аудиозапись с общим объемом памяти на носителе 61 мегабайт (далее — Мб.) и продолжительностью звучания 41 минуту и 65 секунд. Запись воспроизводится стандартным аудио проигрывателем. В ней зафиксированы два последовательных фрагмента из одного исполнения олонхо:

Фрагмент № 1 именуется «Төбө Төрүөх бухатырь 1ч_» и имеет продолжительность 32 минуты 43 секунды и объем памяти 46 Мб.;

Фрагмент № 2 именуется «Төбө Төрүөх бухатырь 2ч_» и имеет продолжительность 9 минут 22 секунды и объем памяти 15 Мб.

Теоретические основания реконструкции эпического текста. При реконструкции текста олонхо мы руководствовались положениями, выдвинутыми выдающимися отечественными эпосоведами об особенностях эпического текста, правилами его запоминания и законами варьирования. Важно отметить, что в настоящее время в отечественной фольклористике проблема вариативности эпоса все еще остается нерешенной. Не вдаваясь в подробности, мы лишь отметим некоторые выводы, которые были полезны при реконструкции текста олонхо «Тёбё Төрүөх богатырь».

Обязательным и универсальным качеством живого эпоса, обнаруживаемым на всех его уровнях, является вариативность, что обусловлено устным характером коммуникации и «личным началом» сказителя [Путилов, с. 149]. По данному поводу эпосовед Б. Н. Путилов писал: «У певца есть текст, который можно было бы назвать «основным вариантом», характеризующийся известной полнотой, устойчивостью и постоянством, и «случайные варианты», которые менее полны, иногда дефектны, недолговечны. Случайные варианты представляют собой разновидности основного варианта, они могут быть непосредственно возведены

к нему и объяснены через него. Речь при этом идет о соотношении текстов, а не просто содержания, сюжетов и т.д. Варианты здесь связаны текстологически» [Путилов, 1966: 223]. Б.Н. Путилов возникновение «случайных вариантов» объясняет воздействием различных «внешних», сторонних, приводящих обстоятельств, одномоментных факторов, таких как: состояние певца во время исполнения, характер аудитории и др. По его мнению, именно влиянием таких обстоятельств могут объясняться краткость или, напротив, протяженность текста, его незавершенность или фрагментарность и даже наличие или отсутствие каких-либо мотивов и подробностей [Путилов, 1988: 154].

Однако К.В. Чистов придерживается принципиально противоположного мнения, а именно отрицает существование таких понятий, как «основной вариант» и «случайные варианты»: «Варианты принципиально равноценны, и вне их нет никакого «уникального произведения», которое можно было бы реконструировать. Текст фольклорного произведения динамичен. Словесные воплощения, в которых он воспроизводится исполнителями, варьируют по отношению друг к другу, а не к какому-то вымышленному «исходному» или «нормальному» тексту» [Чистов, 1983: 145]. При этом, К.В. Чистов считает, что в основе варьирования текста лежат определенные правила запоминания и воспроизведения текста: «Точное» воспроизведение, к которому стремились исполнители, не означало дословного повторения, а допускало определенный диапазон колебаний (вибрацию словесной ткани текста), вариативное воспроизведение того, что, пользуясь лингвистической терминологией, можно назвать «глубинной структурой» (сюжет, композиция, набор и состав мотивов, образы богатырей и т.д.)» [Чистов, 1983: 155]. Из этого следует, что все варианты эпического текста равноценны по отношению друг к другу и что варьирование текста является результатом функционирования живого эпического сказительства.

Здесь интересен опыт В.П. Аникина, когда исследователь проанализировал варианты исполнения былины одним и тем же певцом: «Сопоставительное рассмотрение былины, дважды пропетой одним и тем же сказителем, могло убедить в существовании такого варьирования, при котором образно-тематические компоненты замещаются друг другом либо при условии соблюдения художественной равнозначности, либо с целью расстановки новых художественных акцентов, но и в том и в другом случае содержание былины одно и то же. Образно-тематическое варьирование опирается на запас традиционных поэтических элементов, которые обладают относительной свободой перемещения. Образно-тематическое варьирование осуществляется в пределах воспроизведения одного и того же содержания — с развитием или скрадыванием частных элементов, которые в составе целого былины не меняют ее содержания, а лишь выявляют или скрадывают отдельные моменты песенного повествования» [Аникин, 1980, с. 100].

При этом, не следует упускать из виду также и музыкальный аспект исполнения эпоса. Так, Б.Н. Путилов утверждает, что сказитель хранит в памяти определенный текст песни вместе с мелодией. В свою очередь, знание мелодии поддерживает сохранение текста и его воспроизведение, но оно все же не гарантирует прочного запоминания текста: «Песенный текст сам по себе может быть забыт, перепутан, испорчен. Если забыта мелодия, певец оказывается способным в лучшем случае восстановить «конспект» песенного текста, но не больше» [Путилов, 1966, с. 223].

Таким образом, подытоживая изложенное, мы приходим к выводу, что реконструкция текста олонхо теоретически обоснована и возможна, особенно если есть в наличии как текстовый материал, так и аудиозапись живого исполнения эпоса, которые можно рассматривать как взаимодополняющие равноценные варианты одного олонхо.

Реконструкция олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь» И. М. Жендринского.

В начале работ по реконструкции текста олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь» был выявлен подробный, детализированный общий для рукописи и аудиозаписи сюжет олонхо, который позволил выявить связность текста (подробнее см. в приложении: «Сюжет олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь»). На основе этого общего сюжета были объединены два текста: рукописный вариант олонхо (980 поэтических строк) и расшифровка аудиозаписи (852 поэтические строки) живого исполнения И. М. Жендринского. По классификации Н. В. Емельянова, сюжет олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь» относится к третьей группе, 8 подгруппе «Богатыри среднего мира — защитники племени айыы и ураангхай саха».

Основная сложность при реконструкции текста олонхо заключалась в том, что, как оказалось, рукописный текст представляет собой упрощенный вариант олонхо, близкий к краткому изложению содержания олонхо. Тогда как расшифровка аудиозаписи показывает фрагмент из более расширенной версии олонхо, где содержатся продолжительные сюжетные эпизоды, отсутствующие в рукописи и объясняющие мотивы тех или иных действий и поступков основного персонажа — богатыря айыы Тёбё Тёрюёха. В связи с этим при объединении этих двух текстов фрагменты соединились друг с другом весьма органично, что свидетельствует о том, что они изначально принадлежали к единой композиции сюжета и что отличие между ними заключается лишь во времени их исполнения олонхосутом (См. таб. 1.).

Таблица 1.

Реконструкция текста олонхо «Тёбё Тёрюёх богатырь» И. М. Жендринского

Рукопись текста олонхо, записанный П. Н. Дмитриевым со слов олонхосута И. М. Жендринского в 1979 г. в селе Балаганнаах (всего состоит 980 строк)	Расшифровка аудиозаписи, предоставленной М. И. Жендринским (852 строки)
1–397	
	398–882 (Компакт-диск, сторона 1.)
883–893	
	894–1053
	1054–1239 (Компакт-диск, сторона 2)
1240–1682	
	1683–1697
1698–1772	
Всего привлечено 923	Всего привлечено 846
Итого, общее количество строк составило 1772	

В результате реконструкции текст олонхо увеличился в объеме до 1772 поэтических строк, что значительно отличается от рукописи текста олонхо. В настоящее время мы не можем знать, по каким причинам олонхосут И. М. Жендринский сократил свое олонхо при записи П. Н. Никифоровым. Возможно, это было сделано из-за недостатка выделенного для записи времени, либо из-за душевного или физического состояния и настроения самого сказителя.

О правильности подобной компоновки текста олонхо свидетельствует развитие сюжета олонхо, согласно которому последовательно раскрывается богатырский поход. Так, например, в эпизоде, где богатырь Тёбё Тёрюёх достигает Нижнего мира, богатырь абаасы Хаан Халлыр при их первой встрече потешается над ним и упоминает, что будто бы говорили, отправят великого богатыря, а на самом-то деле послали мальчишку. Во-вторых, в эпизоде, где описывается разговор между богатырем Тёбё Тёрюёхом и Старухой Симэхсин, та сообщает, что, мол, слышала, как он, отправляясь драться с шаманом Верхнего мира Кюён Тэгэлимэн, свернул в Нижний мир. Этот эпизод интересен тем, что объясняет сюжетное расхождение расшифрованного текста с рукописным вариантом олонхо, где богатырь Тёбё Тёрюёх, минуя Нижний мир, сразу же направляется в Верхний мир возвращать половину своей богатырской силы.

При сведении воедино рукописного текста и текста расшифровки некоторые фрагменты были удалены. Основанием для удаления послужили следующие причины: во-первых, несоответствие фрагмента основной сюжетной линии (всего 2 фрагмента); во-вторых, наличие более расширенных версий фрагментов с эпическими песнопениями персонажей олонхо в тексте расшифровки аудиозаписи живого исполнения, которые в рукописном варианте представлены простым повествованием сказителя (всего 2 фрагмента). Подробнее об этих фрагментах см. таблицу № 2.

Таблица 2.

Удаленные фрагменты

Рукопись текста олонхо, записанный П.Н. Дмитриевым со слов олонхосута И.М. Жендринского в 1979 г. в селе Балаганнаах (980 строк)	Расшифровка аудиозаписи, предоставленной М.И. Жендринским (844 строки)	Комментарий
	Бу гини хайа дойдуттан Кэргэн кэпсэтэ барбыта буолла, Хайа сирбэр тийээн, Айдааны тардан Олороро буолла диэн, Ону сырсан дьэ...	Фрагмент был удален ввиду того, что не соответствует основной сюжетной линии.
Ол айаннаан истэбинэ Тобус куотар кубулбатынан Тохтотон көрөөрү...		Фрагмент был удален ввиду того, что не соответствует основной сюжетной линии.

<p>Холбонной кутурук, Дөлөкүүр көбүс Сэргэх бэйэлээх Сэгэйзэн бытырыыс Сэдэмэдэй удабан Сэгэйз көтөн иһэрин Суолга көрсөн, Санаатын сүүйэн Акаары бэйэтин Албаһынан албыннаан Убайа буолуохсут Хаан Халлыр бухатыыр Уйан сири Ыйан биэрбитигэр Аһары айаннаан, Кини диэтэх киһини Ээбин этитээри, Чуурун туттары Халысханнаах аартыгынан Халыһыта тэптэрэн, Аллараа дойдуга Аат ааттаан Адабытан кирибитэ үһү.</p>		<p>Фрагмент был удален ввиду того, что в тексте расшифровки есть расширенный вариант с эпическими песнопениями описываемых персонажей.</p>
<p>Ол кэннэ Хоту өттүнэн Хоппобор силистээх, Хоннохой хатырыктаах, Хонкутур төбөлөөх Хабыдал маска Хаан Халлыр улуу күтүр Ийэлээх-абатын Утары туруортаан, Чуурдарын тутан тахсыбыта үһү. Онуоха буоллабына Аллараа дойду Абата буолуохсут Уун-утары туруоран Огдолуйдар дабаны Олохпутун онордо. Онон өрүүтүн дабаны Орто туруу дойдуларыгар: – Абыс абылай кыргыттары Туһаайа туруохпут! – диэн Тоҕо суоруйбута үһү.</p>		<p>Фрагмент был удален ввиду того, что в тексте расшифровки есть расширенный вариант с эпическими песнопениями описываемых персонажей.</p>
<p>Всего 47 строк</p>	<p>Всего 6 строк</p>	

Подготовка текста олонхо к публикации. После того как текст олонхо был восстановлен (реконструирован), были произведены работы по подготовке его к публикации. Конечный текст, в особенности та часть олонхо, куда были внедрены фрагменты из расшифровки, содержала некоторые отклонения в стихотворной

структуре, и они были отредактированы в соответствии с общепринятыми нормами. При этом мы опирались и исходили из основного принципа построения якутского олонхо — ритмико-синтаксического параллелизма, который выступает основным принципом для организации устойчивых конструкций.

Кроме того, в некоторых местах наблюдалась асимметрия в структуре, где в одной строке содержалось лишь одно слово, когда как в ближайших строках количество слов доходило до трех-четырех единиц. Подобные расхождения были исправлены нами, насколько это возможно, по принципу аллитерации и ассонанса. Рассмотрим пример:

681–686	Халтан мас хайыһар көлөлөөх Хаан Халлыр бухатыыыр убайын Харабыттан дьалты тутангын, Саһыарангын, Киэннэр кистээрий, доҕорум оҕото!	Халтан мас хайыһар көлөлөөх Хаан Халлыр бухатыыр Убайын харабыттан Дьалты тутангын, саһыарангын, Киэннэр кистээрий, Доҕорум оҕото!
---------	---	---

После того, как текст был упорядочен, было проставлено количество строк и для облегчения восприятия читателями структуры эпического текста был применен абзацный отступ и проставлены знаки препинания. При использовании абзацного отступа мы исходили из логического разделения текста на части (речь персонажей, последовательность их действий и др.), а также опирались на традиционный прием языка олонхо — анадиплосис (подхват), например:

1015–	Абааһы кыыһын	Абааһы кыыһын
1021	Моонньоох-баһын Быһа охсон кэбистэ. Дьэ ол быһа охсубута Абааһы кыыһын моонньоох баһа Төкүнүйэн иһээ эрэн Саманнык диэн сангалаах буола сылдыбыт:	Моонньоох-баһын <i>Быһа охсон кэбистэ.</i> Дьэ ол <i>быһа охсубута</i> Абааһы кыыһын моонньоох баһа Төкүнүйэн иһээ эрэн Саманнык диэн сангалаах буола сылдыбыт:

Так как в аудиозаписи зафиксировано живое исполнение олонхо, которое так или иначе допускает некоторые отклонения от письменного варианта, при расшифровке текста были выявлены отсутствующие элементы — аффиксы и слова, без которых содержание текста становится сложным для понимания. Эти отсутствующие элементы были даны нами в квадратных скобках. Приведем примеры:

1041–1044	Орто дойдуга Ойох көрдөөн Ойо турбута сураҕа иһиллэ Алаата-алаата!	Орто дойдуга Ойох көрдөөн Ойо турбута сураҕа иһиллэ [хаалбыта]. Алаата-алаата!
1146–1153	Хайыыр даҕаны кыаҕа суох, Куотар эрэ, көтөр аакка сырытта. Ол сырыттаҕына, доҕоор, Били оҕонньор ойоҕо буолуох Онтон дьэ Күөдэллэнэн-хаадалланан кэлэн баран...	Хайыыр даҕаны кыаҕа суох, Куотар эрэ, Көтөр [эрэ] аакка сырытта. Ол сырыттаҕына, доҕоор, Били оҕонньор ойоҕо буолуох[сут] Онтон дьэ Күөдэллэнэн-хаадалланан кэлэн баран...

Кроме того составлены комментарии к трудновоспринимаемым словам и словосочетаниям, представляющим собой: 1) Архаизмы и историзмы: *бэчээ-тинэй, эстэршик, одьунаас, хаппахчы, анхаарыскай онгочо, тайыы, дьөһүөлдьүт, бэрэбиэсчит* и др.; 2) Этнографические реалии: *күдэннэ көтүт, кэтит бараан, кэп туонуу, кэнттик, долон* и др. 3) Диалектные слова: *үөһэ* (лит. *үөһээ*), *адаҕыт* (лит. *адаҕый*), *туспаан* (лит. *тууспан*), *даадар* (лит. *бүүчээн*), *кирдик* (лит. *кырдьык*), *хотуй* (лит. *хотуйой*) и др. 4) Индивидуальные особенности произношения: *тураа эрэн* (лит. *туран эрэн*), *гэннэ* (лит. *кэннэ*), *оллуур* (лит. *ол*), *сытаа эрэн* (лит. *сытан эрэн*), *күрэспит* (лит. *күрэхтэспит*), *иһээ эрэн* (лит. *иһэн эрэн*), *ылааран* (лит. *ылан баран*) и др., которые согласно текстологическим требованиям были сохранены без изменения.

Таким образом, текст публикуемого олонхо приобрел традиционную поэтическую форму и стал более удобным для визуального восприятия читателей.

ТИИТИ ТӨРГҮҮ МУТУГУНАН ТӨЛӨН КУГАС АТТААХ ТӨБӨ ТӨРҮӨХ БУХАТЫЫР (олонхо)

- Былыргы дьыл мындаатыгар,
Урукку дьыл уорҕатыгар,
Ааспыт дьыл арҕаһыгар,
Түөнэ Моҕол оҕонньор
Төрүт удьуора
Түнкүлээн бухатыыр диэн киһи
Оройунан көрөн,
Ортотунан курданан,
Бу орто туруу дойдуга
10. Олорбута эбитэ үһү.
Бу киһи буоллаҕына
Урукку өттүгэр
Киэн сирдэргэ,
Кэскиллээх олоххо
Кэккэлэхэрин санаабакка
Олорон иһэн эрэ
Тинкинэ Боотур диэн
Бу дойду киһитигэр
Кыһын кэргэн биэрээри
20. Кэпсэтэ сырыттаҕына,
Киэн халлаан
Кэтит уорҕатыттан,
Күөн Тэгилимэн диэн
Удаҕан хоппот удьуора,
Ойуун кыайбат ойууна,
Улуу киһи обургу
Үөһэттэн таннары
Үөрэҕэстэнэн түһэн,
Орто туруу дойду олоҕун,
30. Огдолутаары¹ гыммыт эбит.
Онуоха буоллаҕына
Төрүт буор төрүөҕэ,
Ытык буор ыччата:
- Бу аан дойду айыллыаҕыттан,
Улуу дойду үөскүөҕүттэн,
Сир ийэ барахсан
Сиксиктэнэн силбэһиэҕиттэн ыла
Төрөөбүт төрүт сирбитин,
Халын тириибитин хайытан,
40. Кыһыл хааммытын халытан

¹ Огдолут — түптээх, сынньалан олохторун аймаа.

Бйгы ыскайдаары,
Күдэнгэ көтүтээри²
Үөһэ³ дойдуттан
Үтүрээн⁴ кэлбит буоллаҕына
Үөт түрөҕинэн үүрүөххэ,
Аллара дойдуттан
Адаҕытан⁵ тахсыбыт буоллаҕына,
Арҕаһыттан умса баттыахха,
Орто туруу дойдуга
50. Үтүнү санаан кэлбит буоллаҕына
Уруу-хаан онгостуохха! — диэн
Уһун санааламмыт эбит.

Ол иһин бу киһи
Сүүсчэкэ түмүктээх,
Сүүрбэччэ үөлэстээх
Толуу-бараан дьиэтигэр
Тоҕуорута мунһан,
Бар дьонноруттан
Бастаах өтгүлэрин ыңыран,
60. Санаа салҕаһан,
Өй эпсэннэр,
Сүгэ курдук
Сүбэлэһэн олордохторуна,
Үөһэ дойдуттан түспүт
Күөн Тэгилимэн обургу
Ыраахтан ырыалаах,
Ол дойдуттан тойуктаах,
Субу дойдуттан сэһэннээх
Айааран-куйааран
70. Айаннаах кэлэн испит.

Ол кэлэн истэҕинэ,
Биһиги дьоннорбут
Утары тахсаннар
«Туох тойуктаах,
Ханнык сангалаах эбитий?» — диэннэр,
Истэ сэргэҕэли
Турбуттара эбитэ үһү.

— Дьэ-буо!
Кэлбэлдьийбэт⁶ кэтит баран⁷
80. Киэн кэскиллээх
Кэрэ дойду дьонноро,
Үөһэ дойду
Үс кырыылаах,

² Күдэнгэ көтүт — сир үрдүттэн суох онгороору, тугу да хаалларбакка букатыннаахтык эһээри диэн суолтаҕа.

³ Лит.: Үөһэ. Тизкискэ мантан салгыы үөһэ диэн диалектнай барыйаана хайдах баарынан хаалларылынна.

⁴ Үтүрээ — ыган тийэн кэл, ааннаа (улахан алдьархай, өлүү-сүтүү туһунан этэргэ).

⁵ Лит.: Адаҕый — айгыстан, дархаһыйан кэл, түбүлээ (күүтүллүбэтэх «ыар ыалдьыттар» тустарынан).

⁶ Лит.: Кэйбэлдьий — туох эмэ ыараханлык баттааһыныттан иэҕилин, өҥүлүн.

⁷ Лит.: Кэтит бараан — уйгулаах олохтоох Орто дойдуну ойуулааһын.

- Аарыат таастаах
Арылы аартыгыттан түһэммин,
Аат ааттаан
Адағытан кэлбит
Аман өспүн амалыйдахпына,
Сүрүн сорукпун
90. Кэпсээн кэҕийдэхпинэ,
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр диэн
Буор дойдуга
Бууладатын⁸ булларбатах
Бухатыыр киһи
Үөскээбит үрдүк аатыгар
Үрүң тунал былыттаах
Үөһэ дойдуттан
100. Үүрүллэр кэриэтэ түстүм.
Онно ағыс хаардаах
Орто бугул саҕа
Аркыыллатын⁹ аһан олорон,
Аан дойду арангаччыһыта,
Улуу дойду олохтооччута,
Күннүү күрүө көнгүл
Кыырыл төбө¹⁰,
Араҕаа чанчык,
Аарыма ытык кырдыаҕас,
110. Алтан Кэҕэй¹¹ оҕонньор:
«Бу киирбэт күндү күнү
Бараа гыммыт бадахтаах
Күн улуһун
Күүстээх-уохтаах көмүскээччитэ
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
Күүһүн аңаарын күүһээн,
Ингириин аңаарын ингиирдээн
120. Иннин ылан таҕыс!» — диэн
Түңкэлитэн түһэрдилэр.
Ол иһин бу мин
Орто дойдуга кэллим.
Оройунан көрбүт ол уолгут,
Уһугунан дугуммут ыччаккыт
Хайа аартыгынан
Ханна барбытын

⁸ Лит.: Буулаҕатын булларбатах — улахан, модун күүстээх; модун, суон, киппэ.

⁹ Лит.: Аркыыба — нууч. архив — үйэлээх өйдөбүннүк, ытык сурук, бочуоттаах мэнэ сурук.

¹⁰ Лит.: Кыырык төбө — оһон-манан манхайан, туртайан эрэр баттахтаах төбө.

¹¹ Рук.: Кэлэҕэй.

- Бйа охсон кулун эрэ!
Дом эрэ дом! — дии-дии
130. Тула холоруктуу сырытта.
Инньэ диэбитигэр
Аҕата буолуохсут
Олорболоон көрөн баран,
Ойон туран
Унуор-мангаар одуулаан
Саманнык диэн сагаран,
Ситинник диэн сэхэргээн
Уоһа чорбойо,
Уолуга томтойо турбута үһү.
140. — Дьэ бу!
Үөһэ дойду дьоно,
Үүт-аас бэйэлээх
Үрүҥ Аар Тойон ыйааҕынан
Үргүлдү сылдыар курдук
Үөгүлээн кэпсэтэнгит,
Ойууннанан-таймаланан
Алтан Кэҕэй оҕонньор
Аһарык санаатынан салайтара
Айаннаатаҕын эбитэ дуу?!
150. Ирдээн киирбит
Иһирэх ыччаппыт
Атат айаннаах,
Унньуктаах¹² сырыылаах
Орто дойду
Одьунааһа¹³ буолуоҕа...
Бу кинкиниир
Киэн халлаан
Эргичийэр киинигэр,
Хаба ортотугар,
160. Үөһэ дойду
Туллар кулугутугар тийэн,
Сир ийэлэрэ сир да курдук
Эргийэ турара сатамат.
Ол ону тохтото,
Туура тутан ылаары,
Оонньуур курдук
Огостон барбыта.
Баҕар, ол киһинг
Алларааны үөһээ,
170. Үөһээгини аллараа
Түҥ-тан тутан,
Огоро оонньуу сылдыра буолуо.

¹² Унньуктаах — элбэх күүһү, сыраны-сылбаны эрэйэр, салгымтылаах.

¹³ Одьунаас — нууч. одинец — чулуу, талба киһи.

- Биһиги кини
Ииппит ийэтэ,
Айбыт аҕата
Иннин ылбат буолбут
Ыччаппыт буолар.
Дьэ, бэйэҕит
Өй-санаа булунан,
180. Киирбит буоллаххытына
Буулаҕаҕытын мускуйсун! — диэбит.
Инньэ диэтин кытта
Күөн Тэгилимэн обургу
Киэн халлаан
Килбэйэр киинэ,
Улуу дойду
Уһулу очуоһа буолбут
Кулугутугар тийиэн,
Былыт кырыытыттан
190. Таннары өнгөйөн
Көрө бүдүүлээн¹⁴ турдаҕына,
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
Бу дойду
Үөһэ дойдуну кытта
Силбэхэр киинин,
Аллара дойдуну кытта
Тардыһар ситимин
200. Тоҕута тыытаары эппэнгэтэн,
Аллара дойдулаах
Абааһы аймаҕын аймаан,
Үөһэ дойдулаах
Үрүҥ Айыы Тойон
Үгүс аймаҕын үргүтэн,
Орто дойду олоҕун
Огдолутара буолан турарыгар
Үрүт былыт олбохтонон
Үөһэттэн өнгөйөн көрбүт.
210. Ол өнгөйөн көрөн баран,
Сытыы дапсылҕан¹⁵,
Тоҕус дьубдьюурдаах¹⁶
Сүллэр этин буолан,
Үөһэттэн таннары дапсырданан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыры,

¹⁴ Бүдүүлэ — туох эмэ тугун-ханныгын чопчу билээри сирийэн, болҕойон көр-иһит.

¹⁵ Дапсылҕан — күүскэ сааллыы, охсулуу; күүстээх буурҕа, холорук.

¹⁶ Дьубдьюур — ис хоһоонунан дапсыырга чугас тыл. Дапсыыр — чаҕылҕан, этин охсор, силлиэрэр тыаһа-ууһа; бачыгырас сааллар тыас.

- Төбөтүн сиигинэн
Үлтү түһэн кэбиһээри
Таннары сатыылаан түспүтүгэр,
220. Орто дойду уолана
Аһара охсон биэрбитигэр
Сэттэ бэчээтинэй¹⁷ сири
Сингнэри түһэн кэбиспит.
Онуоха буоллағына,
Кыһыл көмүс сиитэтин ылан,
Сиитэлии-сиитэлии сылдьан
Субу курдук диэн
Саналаах буола турбут:
— Бу үөһэ дойдуттан
230. Үлтү үгүрэлээн,
Үтүрүллэн түһэммин,
Ағыс дапсыырдаах
Сата буурай¹⁸ буоламмын,
Тоҕус дьубдьюурдаах
Сүллэр этинг буоламмын,
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыры
Биир да бүлтэһин
240. Бүтүн ордорбокко,
Иэдьэгэй курдук
Ибили түһэн кэбистим.
Тойоммор тийээн
Туох-туох диэммин
Толук уурунар мунгунуй?! — диэн
Кыһыл кумах ардайдаах
Кыыгынас буору
Кыһыл көмүс сиитэтинэн
Сомсо сиитэлии сылдыбыт.
250. Сэттэ бэчээтинэй холбурдаах
Сири сингнэри түспүтүн
Үрдүттэн өнгөйөн туран эрэн
Төбө Төрүөх бухатыыр
Тыл-өс этэ турбута үһү.
— Дьэ бу! Дьэ бу!
Көр бу! Көр да бу!
Үөһэ дойду
Үрдүк сололоохторо
Үтүрүйэн түһэрбит
260. Сүдү киһилэрэ
Санаатынан саарбах,

¹⁷ Бэчээтинэй — нууч. *печатная сажень* — биир саһаан устата (2,13 миэтирэ).

¹⁸ Сата буурай — дохсун сата, дохсун силлиэ; саталаах дохсун охсуһуу, кыргыһыы.

- Төбөтүнэн мөлтөх эбит.
 Мин диэтэх киһини
 Үөһэттэн кэлэн
 Үлтү түстүм диэн,
 Ити ириэнэх буору
 Илиитин таһынан
 Илдьи сиитэлии сылдыарын
 Көрөбүт-көрбөккүт!
270. Күөн¹⁹ Тэгилимэн обургу
 Күүс өттүгүнэн
 Күөмчүлэхэ кэлбит буоллаххына
 Оонньуубутун орто дойду көрүө,
 Көрбүтүн күн сирэ көрүө! — диир.
 Итини истэн
 Күөн Тэгилимэн обургу
 Арҕаа халлаан
 Алын кырыытын диэки
 Алаарыччы көрөн баран,
280. Көрдөһөр быһыытынан
 Кэп тыл²⁰ кэпсиини,
 Ааттаһар быһыытынан
 Айах атан амалыта
 Айгыста турбут:
 — Айбыт Аар Тойонум,
 Атааннаах-мөнгүөннээх
 Аан ийэ дойдум
 Арчыһыта буолбут
 Аҕыс хаардаах бугул саҕа
290. Арыллар аркыымалаах²¹
 Адаҕата аатырбыт
 Алтан Кэҕэй оҕонньор
 Ыраахпын диэбэккэ
 Ытыыр-сонгуур сангабын
 Истэ сэргэҕэли олорууй.
 Мин бэйэлээх
 Эн кытаанах дьаһалгын
 Экчи утары эппэккэ
 Эстэриик чокуур²² курдук
300. Эрэнэн кэлэммин
 Тоҕус дьубдьуннаах²³
 Дуолан этин буоламмын
 Төбө Төрүөх бухатыыры
 Төбөтүн сиигинэн

¹⁹ Рук.: Күн.

²⁰ *Кэп тыл* — ис хоһоонунан кэп туонуу диэнгэ чугас. *Кэп туон* — мунгун-соргун, кыһалҕабын кутуран эт, сулан.

²¹ *Аркыыма* — нууч. *архив* — үйэлээх өйдөбүннүк, ытык сурук, бочуоттаах мэнэ сурук.

²² *Эстэриик чокуур* — хататынан охсон уот кымын таһаарар ураты таас (былыр оннугунан сахалар уот оттон олороллоро).

²³ *Дьубдьунун* — көр дьубдьуур.

- Дьөлө түстэҕим диэбитим
Төрүт сыыһа буолан,
Кини диэтэх киһи
Күөрт ыт күлүүтүгэр,
Эриэн ыт элэгэр
310. Ыытан эрэр курдук!
Тойонноотор тойонум,
Аҕыс халлаан уңуоругар
Аралдьыйбакка олохсуйбут
Айыы намыһын
Удаҕан аҕастарбын
Атаарты оҕус!
Бу күүһүнэн баппатах көкөтү²⁴,
Албаһынан баппатах ааттааҕы,
Ап-чарай быатынан²⁵
320. Албастаан туталларын курдук
Дьаһайан ыт эрэ!
Онуоха буоллаҕына
Аҕыс хаардаах бугул саҕа
Аркыматын арыян
Алтан Кэҕэй оҕонньор
Аҕыс хаттыгастаах
Арылы манган халлаан
Алын кырыытыгар
Айаннаһан үөскээбит
330. Аҕас-балыстыы
Адырыннаах²⁶ удаҕаттары
Атаарбыта үһү.
Ол удаҕаттар
Арҕаа сабыдал халлаан
Анысханнаах кырыытыттан
Аат ааттанар
Алҕанан-силээн тураннар
Ап-чарай быатынан
Орто дойду одьунааһа
340. Төбө Төрүөх бухатыыры
Албастарынан араара тутан,
Күүһүн аңаарын күүһэн,
Ингиирин аңаарын ингиирдээн
Дойдуларыгар төннүбүттэрэ үһү.
Ол гынан баран
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
Төрөөбүт-үөскээбит

²⁴ Көкөт — харса-хабара суох, сытыы-хотуу эдэр киһи.

²⁵ Ап-чарай быата — аптаах, дьиктилээх илбистээх, хомуһуннаах быа.

²⁶ Адырыын — чорбох, боллох.

350. Тоѳус салаалаах
Лохуора от²⁷ үүнэр
Төрүт алааһыгар,
Киэн Кэнкэмэйдээн диэн
Кэтит эбэ хотунугар
Тийэн кэлэн,
Ийэлээх афатыгар
Сүгүрүс гынан баран
Сага санара турбута үһү.
— Көр эрэ!
360. Нүһэр чаадай²⁸,
Буор сүгүдьү
Түбэ дьалхаан²⁹ обургу
Аан ийэ дойдубутуттан,
Алаһа бараан дьиэбититтэн,
Аал уоппуттан араһсар
Аттанар күммэр
Аман өспүн иһит эрэ!
Абыс аарыктаах³⁰
Айан аартыгын
370. Арыяр күнүм буолла.
Үөһэ дойдуттан
Үүрүллэн-түрүйүллэн түһэннэр
Күүһүм аһаарын күүһээн,
Иниирим аһаарын иниирдээн
Араас албаһынан адафыйбыт
Күөн Тэгилимэн улуу дьаалыны
Ир суолун ирдээн,
Тор суолун тордоон
Илэ бэйэтигэр тийэммин
380. Иэс курдук иэспин ирдэһэр
Иэдээннээх күнүм эргийдэ!
Кэнттиккэ³¹ киллэрбэт,
Очурга оѳустарбат
Одун Хаан оһоһуубунан
Алгыс этэ хаал эрэ! — диир.
Ити кэнииттэн
Орто дойду дуолана
Уһатыа баара дуу,
Кылгатыа баара дуу
390. Саһарбытын дуораана
Ситэ сүтэ илигинэ
Тэлгэһэтигэр ойон таһсан,

²⁷ Лохуора от — үчүгэйдик торолуйбут, хойуутук сиппит-силигилээбит от.

²⁸ Чаадай — намыһах, кылгас уңуохтаах.

²⁹ Дьалхаан — киһи нус-хас олоһун аймыр, дьизгинитэр сүпсүлгэн, долгуйуу, аймалбан.

³⁰ Аарык — баарафай, сүңкэн; айдааннаах-куйдааннаах, киэн-куонг.

³¹ Кэнттик — ким эмэ инники олоһор, дьылбатыгар ыар охсуулаах куһабан оһоһуу, өлөр-быстар суол.

- Тиити төргүү мутугунан
 Төлөн кугас атын
 Ағыс харағалаах
 Айан суолугар киллэрэн
 Атаралаппытынан барда.
 Орто туруу
 Аан ийэ дойдуттан араған,
400. Биһиги киһибит
 Тиити төргүү мутугунан
 Төлөн кугас аттаах
 Төбө Төрүөх бухатыыр
 Сиригэр-дойдугар киирэн,
 Аллараа дойду аартыгын
 Арыйан кэлбитигэр,
 Халлаан аңаара
 Халтан мас хайыһардаах
 Хаан Халлыыр бухатыыр
410. Дойдугар киирэн
 Үөһээ-аллараа көрөн,
 Өрө-таннары сыймайдаан
 Үөрэ көтө турдағына,
 Аллараа дойдуттан
 Ырдаах-дьаардаах сиртэн
 Ырыа ньиргийэн иһилиннэ:
 – Бойбуна, бойбуна! Айоһоой!
 Көр эрэ бу
 Күүстээх-уохтаах
420. Көнгүл дойдум
 Сириттэн охсуллуох,
 Өлөрсүүлээх орто дойдуттан
 Улуу бухатыыр дара
 Кириэ диэбитим
 Оҕочоос киһилэрин
 Ыппыттар эбит дуу, доҕоор!
 Киэр да дьай
 Буор сиргидэх,
 Түбэ дьалхан ойуун обургу
430. Оһоҕос түгэҥинээҕи оҕото
 Тиити төргүү мутугунан
 Төлөн кугас аттаах
 Төбө Төрүөх бухатыыр обургу!
 Бу дойдуга мин сирбэр
 Туох соруктаах,
 Тоҕо киирдин диэммин
 Туоһулуу турабын!
 Чэй эрэ, ноһоо
 Этэр тылгын этиий!

440. Инньэ диирин кытта
Биһиги киһибит
Ол бу диэки көрөн
Олоп-чолоп тыынан,
Уолуга хоройон
Уоһа чорбойон тураа³² эрэн,
Саманнык диэн сангалаах,
Ситинник диэн сэхэннээх
Буола турбута эбитэ үһү.
– Дьэ буо! Дьэ буо!
450. Ааттаах-суоллаах,
Ыырдаах-дьаардаах,
Амырыын сурахтаах,
Аллараа дойдум
Аналлаах илдьитэ,
Сирдьитэ буолбут
Халлаан аңаара
Халтан мас хайыһар көлөлөөх
Хаан Халлыр бухатыыр обургу!
Икки даллан кулгааххынан
460. Истэн-дьүүлээн тур эрэ!
Мин диэтэх киһи
Эн мааныылаах балтыгын
Албаннаах аатын ааттаан,
Дьинг бэйэтин сураһаммын
Иэримэ дьыэбин иччилэтээрбин,
Аал уоппун отуннараары,
Алаһа дьыэбин тэриттэрээри
Ааттаан-суоллаан
Тийиэн кэлиим курдук.
470. Дьэ, бэрт түргэнник
Миэхэ ол балтыгын
Тиил тилинньэх,
Куо Холбонньо бизбэкэбин
Көрдөрө тардыый! — диэбит.
Онуоха халлаан аңаара
Халтан мас хайыһардаах
Хаан Халлыыр бухатыыр
Иһиттим-истибэтим диэбит курдук
Ханас диэки өттүгэр,
480. Хаппахчытын³³ иһигэр
Мэлис гынан хаалбытын гэннэ³⁴,
Аллараа дойдуттан
Ыһыллан-тобуллан,

³² Лит.: Туран.

³³ Хаппахчы — былыргы саха балаһанын хоту өттүгэр утуйарга анаан, үөһэттэн түһэрллибит тириинэн, туоһунан, өрбөҕүнэн быһыанан оноһуллубут кыракый хос (үксүгэр эдэр ыалга, кыыска анаммыт).

³⁴ Лит.: Кэммэ.

- Ыллаан-туойан,
Этэн-тыынан эйэргээн,
Сүүрэн-көтөн
Сүһүөхтүүн хамсаан,
Дьэ били бэйэккэлээх
Көтөн иһэр эбит ээ.
490. Бу обургун
Боруу төрдө
Босхо хоолдук
Болоттоох суодалба³⁵
Холбонноох эчикий³⁶,
Дьэгэ бэрдэ
Дьэс хотообо³⁷,
Тиэрэ сыалдьыйа,
Тиэрбэ сыаччаа,
Дэлэкиир кутурук
500. Сэкийээн Куо
Сэлэгэдэй Удаҕан обургу
Саманнык диэн сангалаах,
Ситинник диэн сэнэннээх
Ыһылла-тоҕулла,
Ыллыы-туойа сылдыбыта эбитэ үһү.
– Олоото, олоото!
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
510. Доҕордоотор доҕорум,
Атастаатар атаһым,
Биэбэйдээтэр биэбэйим
Тоҕус ирбит ыт баһа
Дорооболоох дорообо!
Дорообо, дорообо, дорообо!
Минньийэлиир диэтэх киһи
Эйиэхэ ананаммын,
Ананаммын-онгостоммун
Кэтэһээхтээн көрбүтүм
520. Уһун киэн сылларга
Олорбутум устатыгар,
Туоратыгар даҕаны
Эйиигин кэтэһэн
Этириктиир бэйэтэ
Элэйээхтээн, сылайан
Бүтэхэйдээн эрэбин.
Эмэх даадар³⁸ буолардыыр

³⁵ Суодалба — үрдүк, күлүктээх көрүнгээх, суодаллыбыт.

³⁶ Лит.: Эчикийэ — соһуйууну, курутууйууну, куттананыны, сэнээһини көрдөрөр тыл.

³⁷ Дьэс хотообо — абааһы кыһын аатын эпиитэтэ (хотоойу — хотуулаах, кыайылаах, эр санаалаах, күүстээх).

³⁸ Диал.: Даадар — бүүчээн.

- Саастарыкпар да тийдим.
Тоџолуура соџотох
530. Харахтааххын диэтэргин –
Икки харахтаах киһи
Эмиэ кылар буолааччы,
Эмиэ анһан ыалдыааччы.
Оллуур³⁹ иһин даҕаны
Иринэнэн устубат
Эриэккэстэй харах да
Көрөрүгэр үчүгэй
Күндүкэлиир буоллун диэн
Соџотох харах гыннар
540. Онорбуттар үһү!
Тоџолуура соџотох
Таныылааххын диэтэргин –
Икки таныылаах киһи
Сыына-сыраанга субуллан
Сүрүкэтэ бэрт буолар.
Оллуур иһин даҕаны
Сыллыырыгар сарбыахчай,
Сыттыырыгар үчүгэй
Буоллун эрэ диэннэр дуу
550. Соџотох таныы гыннар
Онорбуттар үһү!
Тоџолуура соџотох
Кулгаахтааххын диэтэргин –
Икки кулгаахтаах киһи
Эмиэ анһан ыалдыааччы,
Эмиэ иринэнэн устааччы,
Эмиэ дьүүлэй буолааччы.
Оллуур иһин даҕаны
Истэригэр эриэккэс
560. Буоллун эрэ диэннэр дуу
Чуордуур киһи
Туспаан⁴⁰ ыыра
Аналлааҕа буоллун диэн
Соџотох кулгаах гыннар,
Онорбуттар курдукчай!
Тоџолуура соџотох
Илиилээхин диэтэргин –
Икки илиилээх киһи
Эмиэ такыр буолааччы,
570. Эмиэ мунгур буолааччы,
Эмиэ тыытан ыалдыааччы.
Оллуур иһин даҕаны

³⁹ Лит.: Ол

⁴⁰ Лит.: Туспан — олус күүстээх, улахан.

- Кууһарыгар хомоҕой,
 Тутарыгар дьороҕой
 Буоллун эрэ диэннэр дуу
 Соҕотох илии гынанныр
 Онгорбуттар үһү!
 Тоҕолуура соҕотох
 Атахтааххын диэтэргин –
580. Икки атахтаах киһи
 Эмиэ босхон буолааччы,
 Эмиэ анһан ыалдыааччы,
 Тыытыкатын оҕото
 Тырымната турааччы,
 Эмиэ такыр буолааччы.
 Оллуур иһин даһаны
 Ыстанарыгар алысчай,
 Ойоругар олусчай
 Буоллун эрэ диэннэр дуу
590. Соҕотох атах гынанныр
 Онгорбуттар үһүйдээн!
 Тоҕолуура бу тиийинг
 Уһуктааһый диэтэргин –
 Урут тиийэн ууруурга,
 Оннук-маннык гынарга
 Ордуктуура буоллун диэн
 Онгорбуттар үһүйдээн!
 Тоҕолуура илиикэн
 Тынһыраһа сүрүй⁴¹ диэн
600. Ыйытаахтыыр буолларгын –
 Тырыта-хайыта тыытарга
 Наадакыйа буоллун диэн
 Айбыттара үһүйдээн!
 Асчыппынан ааттаахпын –
 Аһыраахтыы сытыйан,
 Амтаннара тупсара
 Алыс даһаны буолаһа!
 Күөсчүппүнэн сүрдээхпин –
 Көтөһөн-сүгэн иһэммин,
610. Буорга-сыыска буккуйан
 Тупсараахтыыр да этим.
 Чэйикэтиий доһорум,
 Тиити төргүү мутугунан
 Төлөн кугас аттардаах
 Төбө Төрүөх Бухатыыр
 Доһоччугум оҕото!
 Ыксаатаһым ынырыгын,
 Тиэтэйдэһим тэлэһийдэ!

⁴¹ Лит.: Сүрүн.

- Оллуур иһин даҕаны
 620. Уураһаары уолдьаһан,
 Сыллаһаары сананан,
 Ыксаан-тиэтэйэн ахан дьэ
 Тураахтыыбын эбээт дуо!
 Доҕоччугум оҕото,
 Уонна тугу этиэмий?
 Олоото, олоото! — дии-дии
 Өрө экирии сылдыбыта эбитэ үһү.
 Онуоха биһиги киһибит
 «Кирдик⁴² даҕаны
 630. Үчүгэйкээн оҕо кэлэн турар эбиккин!»
 Диэбит курдук
 Өрө-таннары көрөн баран,
 Саманнык диэн сагаран
 Кинини үөрдэ-көтүтэ,
 Ыллыы турбута эбитэ үһү.
 – Дьэ буо!
 Дьэ кирдик даҕаны,
 Аҕыс хартыгастаах
 Арҕаан айан
 640. Аартыгын арыяммын,
 Тоҕус хартыгастаах
 Дорҕоон айан
 Суолун тобуламмын,
 Ыырдаах-дьаардаах
 Аллараа дойдуга
 Аат ааттаан түспүт
 Доҕорум оҕото эн
 Боруу төрдө,
 Босхо хоолдьук,
 650. Болоттоох суодалба,
 Холбонноох эчикий,
 Дьэгэ Бааба,
 Дьэс хотообо,
 Тиэрэ сыалдыа,
 Тиэрбэс иэччэх обургу
 Дьийгэнийэн-дьэргэйэн,
 Көтөн-сүүрэн
 Көнүлгүнэн оонньоон
 Күндү да оҕо эбиккин!
 660. Ол гынан барангың,
 Үтүө дьахтар
 Үрүт өттүгүттэн
 Үөрүйэх киһи
 Өрө көтөн ылан

⁴² Лит.: Кырдьык.

- Кууһуон иһин,
 Эн бэйэлээх
 Тугу даһаны танныбакка,
 Уу дьулайдаах оҕо
 Ымсыырыаҕа диэнгин дуо?
670. Бу олох оҕо курдук
 Уу сыгынньах сылдаһын эбит.
 Дьэй эрэ эн биһи икки
 Иккиэн кэс тылбытын кэпсэтэн,
 Аман өспүтүн амалыһан,
 Ыллыах-туойуох буолан,
 Ыал буолуох буолан
 Кэпсэтэр буоллахпытына,
 Киэн киэлигэр,
 Улуу уораһайгар киллэрэннин,
680. Ити халлаан аңаара
 Халтан мас хайыһар көлөлөөх
 Хаан Халпыр бухатыыр
 Убайың хараһыттан
 Дьалты тутангың, саһыарангың,
 Киэнгэр кистээрий,
 Доһорум оҕото!
 Инньэ диирин кытта
 Абааһы кыыһа барахсан
 Уодьас-хаадьас хамнанан,
690. Уңа-ханас сүүрэн,
 Ханас диэки баар
 Хаппахчытын иһигэр
 Биһиги киһибитин
 Сизтэн дэллэритэн киллэрэн баран,
 «Дьэ субу манна» — диэн
 Сымара таас сыттыктаах
 Сытар оронугар сытыаран:
 – Дьэ манна сынньан, олоҕо.
 Бэйи мин ас астаан,
700. Күөс күөстээн,
 Сүүрэн-көтөн,
 Хааман-сиимэн
 Орто дойду киһитэ
 Тоторун-ханарын курдук
 Тугу эмэни булан-талан кэлиэм — диэн
 Мэлис гынан хаалла.
 Биһиги киһибит
 Бу уораһайыгар сытаа⁴³ эрэн
 Ол бу диэки көрөн баран,
710. «Кирдик даһаны

⁴³ Лит.: Сьтан.

- Килиэ-халаа
Таас дойдуга киирэммин
Бу манна, били ол
Аналлааҕым буолуохсут
Кэлиэр дылы
Тугу гынар бэйэбиний?» — диэн
Толкуйдаабыт курдук
Түүрэ-хаара туттан олорон баран,
Санаа булан
720. «Бу дойду
Ити дьахтартан эрэ ураты
Дьахтара суох буолуохтаах үһү дуо?
Бу дойдуга хайаан даҕаны
Өтөх иччитэ диэн баар буолуохтаах.
Онон мин
Өтөх иччитин ыгыран көрдөхпүнэ
Хайдах буолуой?» — диэн
Толкуйга көтөн түстэ.
Инньэ гынан
730. Саманнык диэн санчалаах,
Ситинник диэн сэхэннээх буолан,
Иэнэ кэдэннии,
Иниирэ сыыйылла турбута эбитэ үһү.
– Дьэ буо!
Бу буор дойдуттан ураты сирдээх-уоттаах
Баарбатах балык миинин курдук
Халлааннаах, күннээх-ыйдаах
Аатырар-суолулар
Аллараа дойду
740. Абааһы бийһин уһун,
Дьонун-сэргэтин,
Дьийэтин-уотун көрөөччү,
Үйэ эдьигийэ,
Этитиир тилинньэх,
Куо холбунньах,
Өтөх иччитэ,
Үгэх баһылыга
Симэхсин эмээхсин
Эт дьүһүнгүнэн,
750. Илэ бэйэҕинэн кэлэнгин
Кэс тылы кэпсэтэн,
Аман өһү амалыһан
Көрүөн буолуо дуо? — диэбитигэр,
Дьийэ хангас өттө
Хайдарга дылы гынна даҕаны,
Биир эмээхсин алларааттан
Ангаар атахтаах,

- Ангаар илиилээх
Абааны кыыһын курдук эмээхсин
760. Ойон тахсан баран,
Этэрбэһин быатыттан иннэн
Умса баран түһэн
Эргийэ-эргийэ,
Татынньахты-татынньахты
Эгэлгэлээх тылларын
Этэ сыппыта үһү.
– Иһии, иһии, эһии, эй!
Чэй эллыкинэн-кылыкынан!
Кирдик даһаны
770. Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр!
Үөһээ дойду
Үтүөлээҕин кытта –
Күн Тэгилимэн⁴⁴ ойууну кытта
Күрэстэһэ баран иһэн эрэн
Бу биһиги дойдубутугар
Туораан иһэр диэннэр
Эппиттэрэ эбээт.
780. Ол хата бу кэлэн
Туойан ыллаан
Томтойо тураахтыыр эбиккин дуу!
Дьэ ол миэхэ
Тоҕо бэйирдин диэтэргин,
Мин бэйэлээххэ
Тугу гыннараары
Туойан-ыллаан,
Тоҕо уруйдаан ыллын диэммин
Ыйыта турабын.
790. Бээ-бээ, бээ-бээ, бээ-бээ
Мин даһаны
Сылдьар сиргэ
Сырыылаах бөҕө буоллаҕым,
Көтөн-дайдан эдэр эрдэхпинэ
Күүстээхтэри да кытта
Күрэспит⁴⁵ бэйэкэм.
Дьэ туох соруқтааххын
Этэн кулууй эрэ курдук!
Хата ити
800. Хаан тохтубат быатыгар
Халлаан ангаара
Халтан мас хайыһар көлөлөөх

⁴⁴ Аудиозап.: Күн Тэгилимэн.

⁴⁵ Лит.: Күрэхтэспит.

- Хаан Халлыр бухатыыр убайбыт
 Орто дойдуга
 Ойох көрдөөн
 Ойо сытыйан,
 Оннук-манник соруудағы биэрбэккэ,
 Эн бэйэлээҕи
 Ити балтыгар туттаран баран,
810. Көтө турда, даһа турда,
 Сүүрэ турда буолбаат!
 Чээй эрэ этэргин эт, эһийэй! — дии турбут.
 Биһиги киһибит онуоха
 Халлаан аһаара
 Халтан мас хайыһардаах
 Хаан Халлыр бухатыыр
 Орто дойдуга аттамыт
 Сураһын истэн баран,
 Хаанныын хамсаан иһээ⁴⁶ эрэн:
820. «Бэйи тохтоон,
 Бу диэки кыра соғус сорукардаахпын
 Олорбун ситиһэн бараммын дьэ,
 Кэнниттэн тилэх уопсан
 Айаннаан көрөрүм дуу?» — диэн
 Толкуйдаан баран,
 Симэхсин эмээхсингэ
 Саманнык диэн саһалаах,
 Ситинник диэн сэһэннээх буолан
 Көрдөһө-ааттаһа турбут эбит:
830. – Дьэ буо! Дьэ буо!
 Эдьийдээтэр эдьийим,
 Аһастаатар аһаһым,
 Үгэх иччитэ буолбут
 Симэхсин эмээхсин барахсан
 Мин этэр тылбын
 Истэн-сэргээн тур эрэ!
 Бу дойду мунур баһылыга буолбут,
 Аллараа дойду ааттааһа буолбут,
 Охсуһуулаах-өлөрсүүлээх
840. Улуу дохсун удьуордаах
 Олгун Долоон обургу
 Ойуун обургу
 Олорор олоһун
 Ыйан-кэрдэн биэрбэккин эбээт?
 Эдьикэйим барахсан! — диэбит үһү.
 Онуоха Симэхсин эмээхсин обургу
 Дьиз ортотугар
 Күөрчэх курдук өрө эргийэ түһэн,

⁴⁶ Лит.: *Иһэн*. Тиэкискэ мантан салгыы иһээ диэн хайдах баарынан хаалларылыһна.

- Өрө татаххалы⁴⁷ түһэн баран,
850. Саманнык диэн сангара турбут:
– Бээ, бээ, бээ бээ!
Ити гынан
Эн барахсан
Биһиги кыыспытын ылаарыгын
Аан маннай
Орто дойду киһитин сиэринэн
Аҕалаах-ийэтиттэн
Көрдөһөн көрөөрү гынар эбит
Буоллаҕын курдук.
860. Иэй да, ээй да,
Ол оҕонньордоох-эмээхсин
Долооннорун⁴⁸ аанһа,
Толооннорун сиһигэр
Сытар буолуохтара
Сымара таастарын сыттанан,
Дэриэспэ таастарын тэллэхтэнэн.
Билигин ахан
Субу ыырдаах-дьаардаах
Аллараа дойдун
870. Хаңас өттүгэр
Хаппахчын кытыытыгар
Көнгүрүйэн түспүт,
Көтүллэн хаалбыт
Аартык курдук баара буолуоҕа.
Ээ-ээй, ии-иий
Ол артык курдугунан
Таннары сүргүллэн түстэххинэ
Кинилэр бэйэлээхтэр
Чэгийн соҕус буолуохтара,
880. Тиргиллэн тураннар
Тахсаннар көрсүөхтэрэ буоллаҕа!
Инньэ диэн бүтэрин аҕай кытта,
Аллараа дойду ааттааҕа,
Харанга дойду хардааччыта
Хаан Халлыр обургу
Балта буолуохсут
Аҕыс уон аҕыс
Аһар албастаах
Абааһы кыыһа
890. Ап-чарай биийин ууһун
Бары баҕатын тириитин
Былаат онгостубут,
Хопчоннос чохутун

⁴⁷ Лит.: *Татыакалан* — кыһырыбыккын-кыйахаммыккын, сөбүлээбэтэххин сүр омунаахтык, өрө биэрэн таскар таһаар, биллэр.

⁴⁸ *Долоон* — өрүс уутун тоҕойтон тоҕойго диэри көстөр ырааһа.

- Киэргэл гыммыт
Боруу төрдө,
Босхо хоолддук,
Болоттоох суодалба,
Холбонной кутурук,
Дьэгэ Бааба,
900. Тизэрэ сыалдьыйа,
Тизэбэс иэччэх,
Дэлэкиир кутурук,
Дөлөкүүр көбүс
Сэргэх бэйэлээх
Сэгэйээн бытырыыс
Сэкийээн Куо
Сэдэмэдэй удабан
Хаппахчытын иһигэр
Биирдэ төкүнүс гына түстэ даҕаны,
910. Биһиги киһибитин дьэ,
Үөрэн-көтөн
Өрө-таннары тутан,
Убураан-сыллаан барыах курдук
Иннигэр экирээмэхтээн,
Кэннигэр тийиэн
Кэҕийбэхтээн иһээ эрэн,
Саманнык диэн
Сангалаах буола сылдыбыт:
– Олоото, олоото!
920. Ситикэйин икки ардыгар
Ситэн-хааман тийэммин,
Сирдиир халлаан икки ардынан
Эргийтэлээн кэллэҕим
Алаата, алаата!
Ол эргийтэлээммин
Ахсаана биллибэт элбэх
Ахча баҕаны хомуйдум,
Туоҕа даҕаны биллибэт элбэх
Чолоннуур чохуну хомуйдум.
930. Дьэ олорбутун
Аһаан-сиэн бараммыт,
Аналлааҕым биһи икки
Сытан сынньанан
Сыллаһан сыбырҕатыһан,
Хонон-өрөөн сытаммыт
Хоонньоһон хобурҕатыһан
Көрөөхөйдүөх этибит, дьэ!
Дьэ, дьэ эрэ тиэтэл буолла!
Доҕоругум оҕото
940. Тиргэллэрдээх сирдэрбитин

- Тэрийсэлээх дойдубутун
 Булуохханий дылытын
 Аччыктаабат курдуктук
 Аччах баҕа аһылыктанан,
 Чолох⁴⁹ чоху толоҕойдонон⁵⁰
 Көрүөхпүт эбээт!
 Чээй остуол диэн бу турар
 Онно баран олороммут
 Аһаан-сизн чалбааттаан көрүөҕүй да!
950. Алаата, алаата!
 Онуоха биһиги киһибит
 Кирдик даҕаны
 Аһыах-сизх курдук
 Сулбу ойон туран баран:
 «Хайа ол,
 Ханна тэрийдин?» — диэбитигэр
 «Ити диэки» — диэн
 Ыйан кэбиспитигэр,
 Тилинньэхтээн тийээн
960. Биһиги киһибит
 Олорунан кэбистэ.
 Абааһы кыыһа барахсан буоллабына
 Аһыыр-сиир киһи быһыытынан,
 Ааттаах үчүгэй аһын
 Тэлгэппит киһи быһыытынан,
 Аҕыс мастаах
 Тимир анхаарыскай онгочоҕо⁵¹
 Тийээн кэлбит
 Аччах баҕатын,
970. Тоҕус мастаах
 Тимир анхаарыйа⁵² онгочоҕо
 Тийээн кэлбит
 Чолох чохутун
 Тардан кэбиһэн баран,
 «Дьэ аһаа-сиз!» — диэн
 Иннигэр кэлэн олорунан кэбистэ.
 Онуоха биһиги киһибит
 Бу аччах баҕаны,
 Бу чолох чохуну
980. Хайдах гынан
 Аһыыр бэйэбиний диэбит курдук
 Ол бу диэки көрөн баран,
 Хангас өттүттэн

⁴⁹ Лит.: Чолоох — өрө хантайар диэн суолтаҕа.

⁵⁰ Толоҕой — ынах, сылгы сүөһү сийин сүнньэ.

⁵¹ Анхаарыскай онгочо — нууч. *ангарский* — өрүскэ мииниллэр улахан тыы (икки өттүттэн эрдиилээх, эрдиитэ хас да кэккэ буолуон сөп).

⁵² Анхаарыйа онгочо — көр: *анхаарыскай онгочо*.

- Кынчааллаах саабылатын, болотун
Сулбу тардан ылан
Остуол иннигэр ууран баран,
Бағаны дағаны быһыағын,
Чохуну дағаны толуйуоғун
Булбакка олордоғуна,
990. Абааһытын кыыһа
«Субу курдук,
Субу курдук» — дии-дии
Эһэ охсон ылааран⁵³
Ыйыста-ыйыста ыталаан кэбиспит.
Биһиги киһибит
Ону көрөн баран
Аччах бағаны аһылыктамматах,
Чолох бағаны сизбэтэх киһи
Хайдах эрэ
1000. Аһыа суох курдук
Өрө-таннары
Туттан-хаптан иһээ эрэн
«Дьэ доғорум,
Мин бу аһылыгынан
Уһуннук барбатым буолуоға
Онон атын аста ағал» — диэбитигэр,
Хаһаангыта эмитэ
Хаччаччы хатан хаалбыт
Сүөһүтүн ағалан
1010. Иннигэр быраған биэрбитин,
Ону били быһағынан быһыах курдук
Болотун эһэ охсон ылан баран,
Быһыта сынһан иһээ эрэн
Алғаһаатаға буолан,
Абааһы кыыһын
Моонньоох баһын
Быһа охсон кэбистэ.
Дьэ ол быһа охсубута
Абааһы кыыһын моонньоох баһа
1020. Төкүнүйэн иһээ эрэн
Саманнык диэн саналаах буола сылдыбыт:
– Олоото, олоото!
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
Орто туруу дойдуга
Оннун туойун булбакка
Ойоғунан тутайан⁵⁴ кэлэн,

⁵³ Лит.: Ылан баран.

⁵⁴ Тутай — тугунан эмэ тийиммэт буолуу, быстары.

- Мин бэйэлээҗи
1030. Кирдик ылаары гынна диэммин,
Аһыллан-кэрэнэн,
Бэлэмэ суох олорон биэрбиппин
Моонньоох-баспын
Булгу охсон кэбиспитэ
Бу аллараа дойду аартыгынан
Айаннаан ахан иһэбин курдук!
Били тойон убайым
Халлаан аҥаара
Халтан мас хайыһардаах
1040. Хаан Халпыр бухатыыр обургу
Орто дойдуга
Ойох көрдөөн
Ойо турбута сураҕа иһиллэ [хаалбыта].
Алаата-алаата!
Оҕонньор аҕам баар буоллаххына
Ити олоп-чолоп уолтан
Оройун тобулан,
Иэнин ингирин хастаан
Мин сырдык дууһабын
1050. Сылгылаһан көрүүй курдук!
Иһилик-оһулук,
Олоото-алаата! — дии-дии
Төкүнүйэ турбут
Моонньоох баһа.
Ыраах дойду диэки
Симэхсин эмээхсин
Ыйан биэрбит аартыгынан
Биһиги киһибит
Таннары сурулаан түһэн
1060. Олоон-Долоон оҕонньор
Олорор сиригэр
Субу буолуо диэн
Хороон курдугунан
Таннары сүүрэн түһэн баран,
Өнгөс гына түспүтэ,
Ойуун киһи
Олоон-Долоон
Аллараа дойду
Ааттаах баһылыга,
1070. Былыргыта тойон киһи
Олорор олоҕор киирэн,
Биһиги киһибит
Хорус гына түспүтүгэр,
Аннара киһи
Өмүрэн-соһуйан

- Өрө көтө түһэн баран
Саманнык диэн сангалаах буола олорбут:
– Бойбуна бойбун!
Субу курдук
1080. Орто туруу дойдуттан
Биһиги сирбитигэр
Аат ааттаан,
Суол сурахтаан киирэннэр,
Албын-көлдүн тылларыгар охтороннор,
Атаҕастаан-баттаан барбыттара
Суох этэ эбээт!
Дьэ эрэ хотуйалаах⁵⁵
Эн биһи икки
Эңий⁵⁶ ити иринньэх
1090. Кыыспыт дууһатын толугар
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр обургуну
Сырдык дууһатын быһаммыт,
Ылаах-дьаардаах
Аллараа дойду ыччаттарыгар
Аһылык онгорон ыһаахха
Баар этэ эбээт, доҕоор!
Чэй, хотуой,
1100. Тахсыахха дуу, хайдах дуу?
Кини бэйэлээҕи кытта
Көрсөр күн дьэ үтүрүйдэ,
Күн хаан күөйдэ,
Аан дойду аартыгын арыйар
Кыах суоҕун иһин,
Аллараа дойдубутугар баҕас
Аахсан хаалар инибит!
Бай! Баа-аай! — диэбит.
Онуоха
1110. Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр:
– Дьэ, кирдик даҕаны
Бу киһи миигин кытта
Охсуһаары гыннаҕа буолуо.
Дьэ, оҕо төрөөммүн
Орто дойдуга
Оройбунан түһэммин,
Уллунахпынан үктэнэммин
1120. Сылдыбыт ааппар

⁵⁵ Хотуй — кыыс оҕоҕо, ардыгар эдэр кыыска куруубай туһулууну көрдөрөр.

⁵⁶ Лит.: Эңин (эңинэ) бэйэлээх — үһүлүччү үчүгэй, туйгун; мааны, талыы.

- Кирдик даҕаны
 Охсуһуу диэни
 Көрө илик этим.
 Дьэ көрөр күнүм
 Дьэ кэллэ быһылаах! — диэтэ даҕаны,
 Туораттан көрөн турар киһиэхэ
 Туттар даҕаны кыаҕа суох гына
 Туллангалаан киирэн барда,
 Сиинэ-этэ таннары кэдэрийтэлээтэ,
 1130. Ингиир-ингиирдэрэ тардыталаатылар.
 Ити киһи тугу туттуой диэх курдук
 Үмүрүтэ-хайыта тыыталаан
 Киирэн барда даҕаны,
 Абааһы оҕонньоро
 Киниэхэ өрө сүүрэн кэлэн баран,
 Тоҕус уон буттаах
 Тимир мэрилиир мээчигинэн кинини
 Аҕаар кырыытыттан
 Охсуолаан-сирийтээн киирэн барбытыгар,
 1140. Биһиги киһибит
 Аһарар эрэ аакка сырытта.
 Хайдах даҕаны гынан
 Быыстаан-арыттаан
 Аннараа киһини
 Тайылыыр⁵⁷ даҕаны,
 Хайыыр даҕаны кыаҕа суох,
 Куотар эрэ,
 Көтөр [эрэ] аакка сырытта.
 Ол сырыттаҕына, доҕоор,
 1150. Били оҕонньор ойоҕо буолуох[сут]
 Онтон дьэ
 Күөдэллэнэн-хаадалланан кэлэн баран,
 Аны иккиэ буоланнар
 Иннигэр-кэннигэр түһэннэр,
 Биһиги киһибитин дьэ хаайан
 Сиэх-аһыах курдук буолан эрдэхтэринэ,
 Биһиги киһибит
 Бэйэтэ даҕаны
 Оонньуур-охсуһар болотун
 1160. Эһэ охсон ылан баран
 Эргийтэлээн кээстэ.
 Инньэ гынан баран,
 Ынараа баҕайылар куотан-ааһан
 Кирдик даҕаны
 Мөлтөөбүт-мөлтөөбүт курдук,
 Кырдьыбыт-кырдыбыт курдук

⁵⁷ Тайыылаа — уһун мас уктаах үнүүнэн — тайыынан өтүрү түс.

- Куотан-ааһан барбатахтарын иһин
Болотун издэһинэн
Үнтү охсумахтаан иһээ эрэн,
1170. Саҕаларыттан ылан
Түүрэ кэлгийтэлээн баран,
Тахсар аартыгын диэки
Тахсан иһээ эрэн
Үөһээ, хоту диэки
Хонкуһуур төбөлөөх,
Хоппоҕой силистээх
Тиит маска таһааран
Иккиэннэрин уун-утары
Кэлгийтэлээн баран,
1180. Ыйаталаан кээспит.
Онтон оҕонньордоох-эмээхсин
Утарыта кэлгиллэн баран,
Бу тииккэ өрө ыйанан тураннар
Эмээхсин саманнык диэн
Саңгалаах буола турбут эбит:
– Ии, издээн да, куудаан да
Буолар эбит!
Өлөр күммүтүгэр
Орто дойду
1190. Охсуһуулаах улуу тыалын анныгар,
Аллараа сир аргыардаах
Аартыгын бэлэһигэр
Хахсаччы хатар,
Сахсаччы куураар
Аналлаах эбиппит, нойоон!
Дьэ, дьэ алаатан, алаатан!
Дьэй оҕонньор,
Этэр-тыынар эрдэхпинэ
Кэриэс тылбын этэбин.
1200. Эн биһи икки
Орто туруу дойдуга
Олоҕурбуппут буоллар
Улуу бухатыыры да
Төрөтүөх этибит.
Оччоҕо бу курдук
Муну көрүө этибит дуо?
Ону баара
Аллараа дойдуга
Ананан түһэммит,
1210. Улуу кырыыска тингнэммит⁵⁸,
Бу айыылаах буолан эрдэхпит.
Дьэй оҕолорбут

⁵⁸ Лит.: *Тиксэммит* — түбэһэммит диэн суолтаҕа.

- Орто дойдуттан
 Ойох-уруу ыланнар,
 Олохсуйаннар олороллоро буоллар диэн
 Санаабын этэбин.
 Аат дойдута
 Аллараа сир мантан иннэ
 Биһиги дойдубут буолбатын курдук
1220. Олоотон! — диэбит.
 Онуоха оҕонньоро буоллаҕына
 «Һой! Санарбакка тур!» — диэн баран,
 Саманнык диэн
 Ырыалаах буола турбута үһү.
 – Бойбуна, бойбун! Һоой!
 Дьэ бу эмээхсин даҕаны
 Мунгатыйыа суохха мунгатыян,
 Ытыа суохха ытаан ахан эрдэҕин!
 Хотуой хата
1230. Бу Төбө Төрүөх бухатыыр обургу
 Оҕо буолан олоп-чолоп курдук
 Сылдьан эрэн
 Уун-утары кэлгийтээн кээспитигэр
 Үөрүөххүн билиий!
 Эн биһи икки
 Таах туруохтааҕар
 Аан дойдуга тыыныгар
 Орто дойдуга
 Ахыалай-быгыалай
1240. Уолаттары-кыргыттары
 Ыскайдыахпыт турдаҕа, турдаҕа!
 Олонхо омуннаах,
 Кэпсээн эбиилээх
 Кини диэтэх киһи
 Өр гыныа дуу,
 Өтөр гыныа дуу
 Күөн Тэгилимэн обургу
 Олохсуйбут ордуутугар,
 Олорор уорҕатыгар
1250. Тийиэн тибилитэн кэлбит.
 Үөһэ үрдүк
 Мэнэ халлаан
 Үрүт мэнэһигэр
 Үөгүлээбитинэн олоро түһэн баран,
 Өй булунан санаабыт:
 «Күөн Тэгилимэн
 Күөдүл⁵⁹ ордуутугар
 Көстө дьүһүммүнэн,

⁵⁹ Лит.: Күөдүл — мэнээк сааһыламмакка өрөһөлөммүт сээкэй, таҥас-сап, бөх-сыыс.

- Тура бэйэбинэн киирэрим
1260. Төрүт сыһа.
Арай кубулунан
Антах көстөрүм сөп», — диир.
Үрүт мэнэһиктэн⁶⁰
Үөһэттэн таннары
Кулааһайданан⁶¹ түһэн,
Сылгы тириитэ сонноох,
Илин тыһа үтүлүктээх,
Кэлин тыһа бэргэһэлээх,
Баттаҕа бэргэһэлээх,
1270. Дьарамай көрүҥнээх,
Аччыгыһы бэйэлээх
Сылгыһыт уол буолан
Кубулунан тоотоллон туран,
Күөн Тэгилимэн обургу
Илии-атах чаҕардарын
Иннилэригэр киирэн
Ситинник сэхэннээх,
Саманнык саҕалаах буолбут:
— Көр бу! Көр бу!
1280. Көрүҥмүнэн куччугуй,
Быстан-ойдон сылдыар
Сылгыһыт уолбун.
Аһына, харыһыйа санаан
Айахпар ас быраҕыаххыт дуо?
Көрдөһөр күттүөннээх⁶²,
Ааттаһар ахсааннаах!
Ким-хайа кэлэнгин
Кэпсээтин диэтэргит
Үөһэ дойду
1290. Алын кырыгытыгар олохтоох
Тыйа Баай Тойон,
Тыйыс Хаан Хотун
Сылгыһыт оҕолоро
Кулун Кулааһай диэн киһи
Кэдэрги сиргэ
Кэлэн турабын.
Үөһэ үс хаттыгастаах
Үрдүк мөнүөн былыт
Алын кырыгытыгар тахсан,
1300. Аралдьыйан хаалан,
Оонньуу сылдыаммын,
Онтон халты үктэнэммин
Субу супту сурулаан,

⁶⁰ Мэнэһик — кими эмэ кытта айан көлөгүгэр бииргэ мэнэстибит, олорсубут киһи.

⁶¹ Лит.: Кулаһый — илиини быластаан баран эргичий; бэйэбин тула эргий.

⁶² Күттүөннээх — киһи ылынарын курдук ыллыктаах, көдүүстээх.

- Сонуоран⁶³ түстүм.
Айантан сылайан,
Аччыктаан ааһаммат
Аангытын өнгөйдүм,
Аһатан-сизтэн абыраан эрэ! — диэн
Аччыгый уоллара
1310. Аяаара турбут.
Онуоха Күөн Тэгилимэн
Күөс күөстээччи
Күллэрэстэспит көкөттөрө,
Ас астааччы
Аамайдаспыт дьахталлара:
— Кырдык даҕаны
Кыра уолчааны
Кыалыгыта⁶⁴ аһатыахха дэһэн
Ас бастынгын аҕалбыттар,
1320. Остуол маанытын таппыттар⁶⁵.
Ол кэннэ оҕо киһи
Хонон туран баран:
— Хайа эдьиийдэриэм,
Хайа мунгун эһигиттэн
Буор босхо аһахпыный,
Таах сылдыахпыный?!
Айахпын аппытынан сылдыарым
Сүрүкэтэ бэрт буолсу.
Тугу үлэлэтэҕит,
1330. Туохха көмөлөһүннэрэҕит,
Туох диигит даҕаны
Тута толоруом! — диир.
Онуоха күөсчүт көкөттөр
Хап-сабар бары:
— Ол турар ойууртан
Оҕуһунан тахсангын
Маста мастаан
Мадьыгытан⁶⁶ киллэр! — диэбиттэр.
Биһиги киһибит
1340. Били оҕустарын миинэн,
Ойуурдарыгар тахсан
Модьу бэйэлээх тииттэрин
Силистэри-мутуктары
Сингнэри тардан ылан,
Аҕыс атахтаах
Наарта сыарҕаҕа тизэйн,
Най хара,

⁶³ Лит.: *Сонуор* — санаарҕаабыт дуу, кыһыырбыт дуу курдук дыппиэрэн туох да изйиитэ суох сирэйдэн.

⁶⁴ Лит.: *Кыалыгытык* — кыратык, киһи мыына саныан курдук.

⁶⁵ Лит.: *Тардыбыттар*.

⁶⁶ Лит.: *Мадьыктаа* — тугу эмэ күүскүн-уоххун ууран онор (соһус, көтөх).

- Буос-бээчэй⁶⁷ оџустарыгар
Состороору гыммыта
1350. Оџуна кыайан соспотоџун
Быатыттан сиэппитэ,
Оџуһун моонных баһын
Быта курдук⁶⁸
Быһа тардан кэбиспит.
Оџустарын баһын сүгэн,
Мастарын кыбынан киирбит.
Оһох иннигэр
Ас астаан
Аччарыһа сылдыааччыларга
1360. «Палк» гына
Быраџан биэрэн баран,
Бу курдук диэн
Тойуктаах буола турбут:
— Бу бу! Дьэ бу!
Оџустан [эрэ] сылтаан
Охсор эрэ буолуман,
Бастан эрэ сылтаан
Буруйдуур эрэ буолуман!
Аата оџолоор,
1370. Най хара,
Буос-бээчэй баара
Адьяс атахтааџынан
Аһары аатырар эбит,
Адаархай муостааџынан
Арбанар эбит.
Адьяс аџыйах,
Адаар маһы уурбуппун
Алтахтыы сатаан баран
Адьяһын кыанымына
1380. Моонных баһа
Булгу ыстанан түспүтүн
Быраџан кэбиһиэхтээџэр
Бу сүгэн киллэрдим.
Айылааџын маһы
Атахпынан тоһутан,
Бэйэм эбии киллэриэм.
Били мааџынгны маһыттан
Баһаам элбэџи
Барчалыы сүгэн иһэн,
1390. Күөн Тэгилимэн обургу
Байым баайын,
Күндү кылаатын

⁶⁷ Лит.: Буос-бээчэй — ынайбыт истээх, олус кылгас атахтаах, намыһах унуохтаах.

⁶⁸ Быта курдук — бүтүн ордорбокко, үлтү, хампы.

- Барытын уурар
 Бабаарына алтаарын
 Ангар эркинин
 «Ангас» гыннаран
 Алдытан ааста.
 Ону көрөн туран
 Күрэх санаалаах
1400. Күөн Тэгилимэн обургу
 Кулут-чаңар дьоно
 Өмүрэн-соһуйан
 Өлө сыспыттар,
 Бөтөн-чачайан
 Бөтөрөннөһө түспүттэр.
 Кулун тириитэ сонноох
 Кулун Кулааһай эрэйдээх
 Үрдүк хара тыаны
 Үлтү үктүүр киһи
1410. Үрдүгэр саба түһэннэр
 Ньюу-һьаа саңгарсан
 Ньюлдьугураһа⁶⁹ сылдыбыттар:
 — Ээй! Ээһэ-һээй!
 Илэ бэйэбинэн
 Холбонной удьуора
 Үөһээ дойдуттан
 Үрүкүнэйэн түстүм диэн
 Үрүт үрдүгэр үлүгүнэйбит
 Үөдэн баара
1420. Үтүөнү онгорбун⁷⁰ диэн
 Үрдүк сололоох тойоммутугар
 Биһиги бэйэлээхтэри
 Түһнэри төлкөлөөн,
 Төрүт уган биэрдэ.
 Онон бу уолу
 Онно-манна хамнаппакка
 Күөн Тэгилимэн обургуга
 Сылайыылаах сырыытыттан
 Сынһанан турдаһына
1430. «Тук» курдук
 Туттаран биэриэхпит! — дэһэн
 Тонхоронноһо сырыттылар.
 Ол икки ардыгар:
 — Истэбит дуо,
 Итиннэ туох моргуора⁷¹
 Иитиллэн турда? — диэн
 Күөн Тэгилимэн обургу

⁶⁹ Ньюлдьугураа — уоскун чорботон, киһи арааран истибэт гына түргэнник саңгар.

⁷⁰ Рук.: Онгоробут

⁷¹ Моргуор — элбэх буолан дьүүлэ суох улаханлык тэнгэ саңгаран айдаары, этиһии.

- Көбүөлүү ыйышпытын истэн,
Ылы-чып бардылар.
1440. Арай Кулун Кулааһай
Ким даҕаны соруга суох
Боруоктаах боруоктарын
Аһары көтөн киирэн
Бу курдук дии турбут:
— Көр, доҕоор, бу!
Убайдаатар убайыкым,
Тойонноотор тойонугум
Эн эрэ буолларгын
Этэр тылым эгэлгэтин
1450. Истэ сэргэбэлээн тур эрэ!
Бу мин киһи
Үөһээ үс хаттыгастаах
Өндөл мэнгэ халлаан
Алын кырытыгар олохтоох
Тыйы Баай Тойон,
Тыйыс Хаан Хотун
Сылгыһыт уоллара
Кулун Кулааһай диэн киһи
Быстан-ойдон сылдыбын,
1460. Ону киэнгэр киллэрэнгин,
Баараҕай уоруккар батарангын
Аһатан-сиэтэн
Аҕыйах хонукка
Ильдэ сылдыбын дуо?
Көрдөһөр да күттүөннээх,
Ааттаһар да ахсааннаах!
Ытык тылбын ылын,
Кэс тылбын кэһимэ! — диир.
Маны истээт
1470. Күөн Тэгилимэн обургу
Уоһун саба туттан,
Умсары түһэ-түһэ
Иэрийэх курдук
Иниэттэ күлбүт,
Кэһиэхтээх куолаһынан
Кэһирдэ олорубут:
— Бээрэ, нохоо,
Тохтоо, болҕой эрэ!
Тоҕо эрэ мин
1480. Ис иһиттэн чин
Инсэлээх сангалаах киһини
Истэбин ээ!
Тугуй-тугуй бу! — диэбит.
Онуоха буоллаҕына

- Биһиги киһибит
Үгүрэлии түһэн баран,
Үңкүрүс-күөлэһис гынаат
Бэйэтэ-бэйэтинэн буола түспүт.
Бэйэ бодотунан
1490. Бу курдук диэн
Тойук туойа турбут:
— Эң, дьэ, эт бэйэҕинэн,
Илэ дьүһүннүөнэн-бодоһунан
Ити баар сиргэр,
Оодул курдук ордуугар
Түбэстэҕим үһү!
Иэримэ дьинг баһанатыгар
Илиилээх атаһыттан
Илэ кэлгийэн,
1500. Бараммат-көстүбэт албаскытынан,
Күүскүтүнэн ылбыт
Күүһүм аңаарын,
Ингиirim эрчимин
Эт бэйэҕитинэн иэстэһэр
Күнүм эргийдэҕэ буолуо! — диир.
Өмүрбүт, соһуйбут
Күөн Тэгилимэн обургу
Үөһээ диэки хайыһан
Өһөхтөөһүнэн көрөн баран,
1510. Өрүһүлтэ көрдөһөр
Өс тыллаах буолбут:
— Оо! Дом эрэ дом!
Үөһээ дойдуга
Үс хаттыгастаах
Өндөл манан халлаанга
Өрүһүлтэлээх буолбут,
Үрүт кырыытыгар олохтоох,
Аһыс хаардаах бугул саҕа
Арыллар аркыымалаах
1520. Алтан Кэҕэй оҕонньор
Ыраах даһаны буолларгын
Ырангалаан иһит эрэ!
Дьэ, бу эһиги
Ыйааххытын ылынан киирэммин,
Орто дойду одьунааһа,
Тэҕил сир чиргэллээҕэ
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыры
1530. Ап-чарай быатынан

- Амаҗачалыы⁷² баһылаан,
 Күүһүн аңаарын күүһээммин,
 Ингиирин аңаарын ингиирдээммин
 Иин курдук ингнэстэр,
 Аан курдук алдьанар
 Алдьархайдаах күнүм тирээтэ.
 Айбыт Аар Тойон аҕам,
 Абырыыр күнүң аңаарыйда⁷³!
 Аҕам эрэ буолларгын
1540. Араначчылыы тардыый эрэ!
 Мин эрэйдээх
 Ааһар албаһым алдьанар,
 Үрүт күүһүм
 Өһүллэр күнэ үөскээтэ.
 Хайдах эмэ гынан
 Хара тыыммын харыһый,
 Үрүң тыыммын
 Өрүһүйэ өллөйдөө эрэ! — диэбит.
 Инньэ диэн
1550. Этэн бүтээтин кытта
 Үс хаттыгастаах
 Үрдүк мэнэ халлаан
 Алын кырыытыгар
 Адаҕыйан үөскээбит
 Күрэ⁷⁴ дьөһүөлдүт⁷⁵
 Кыталык кыргыттар
 Көтөн налыһан киирбиттэр.
 Ол кэлэннэр
 Тула эргийэ сылдьаннар
1560. Субу курдук диэн
 Сангалаах буолбуттар эбит:
 — Истин эрэ истин!
 Силик багда⁷⁶ дуу?!
 Биһиги инибит
 Күөн Тэгилимэн обургу
 Эһиги ыйааххытынан,
 Үрдүк дьүүлүнэн
 Күнү көрсө айаннаабыт
 Күөнэ көҕөччөр аттаах
1570. Киһи гиэнэ киргиллээҕэ,
 Бухатыыр киһи буулаҕата
 Тиити төргүү мутугунан
 Төлөн кугас аттаах

⁷² Лит.: Амаҗаччылаа — аты салайарга быстах үүн курдук онгoron кэтэрт (холобур, бынан, талаһынан).

⁷³ Рук.: Анаарыйда.

⁷⁴ Күрэ — бииргэ, тутуспутунан, элбэх буолан.

⁷⁵ Дьөһүөлдүт — сорука сылдьар, илии-атах буолар киһи, көмөлөһөөччү.

⁷⁶ Лит.: Богдо — бүрэ дьүһүннээх биитэр кыаммат-түгэммэт киһини сэнээн, ыыстаан этэр тыл.

- Төбө Төрүөх бухатыыры,
Бу кинкиниир
Киэн халлаан
Килбэйэр киинигэр,
Хаба ортотугар,
Үөһээ дойду
1580. Туллар кулугутугар тийэн,
Бу орто туруу дойду
Үөһээ дойдуну кытта
Силбэхэр киинин,
Аллараа дойдуну кытта
Тардыһар ситимин
Тоҕута тыгытаары эппэннэтэн,
Тордуйалаах уу курдук
Долгутан эрдэҕинэ,
Ап-чарай быатынан
1590. Аркааннаан⁷⁷ тутан,
Күүһүн аңаарын күүһэбит,
Ингиирин аңаарын ингиирдээбит
Булгунных саҕа буруйугар
Күн сирин күүстээх бухатыыра
Кини диэтэх киһи
Хара хаанын
Халытаары гыммытыгар
Харыһылта буолаары,
Истэ сэргэҕэлээн арчылаары
1600. Кэллибит дуу, доҕочук,
Багда силик дьоммутун!
Ити киһи барахсан
Күөн Тэгилимэн обургу
Иилэҕэстээх өйүнэн-санаатынан
Ылбыт оноруута буолбатах.
Ыраахтан атах күүһүнэн,
Сорунуулаах сорук быһыытынан
Күүһүн аңаарын күүһээн
Ылбыт киһини
1610. Сиһиктэһэн⁷⁸ ситиһимэ,
Охторон уолдьаһыма!
Ол ону бүүс-бүтүннүү
Бэйэҕэр төннөрүөхпүт.
Тохтоо, болҕой! — диэн
Кырыя⁷⁹ көтө сылдыбыттар.
Ол икки ардыгар
Этэн баран
Эҕирийиэх иннинэ,

⁷⁷ Рук.: Аркааннаан.

⁷⁸ Сиһиктээ — кими-тугу эмэ хааннаан-сииннээн аата-ахса суох өлөртөө, туох эмэ хаанын харса-хабыра суох тох.

⁷⁹ Рук.: Кырыта.

- Көрөн баран
1620. Чыпчылыйых түгэнэ
Аҕыс хаттыгастаах
Арылы халлаан удаҕаттара
Күөн Тэгилимэн обургуну
Күөйэ көтөн,
Күүһээбит күүһүн аҥаарын,
Иннирдээбит иннирин аҥаарын
Илэ иччитигэр
Инэрэ охсон биэрбиттэр.
Төбө Төрүөх бухатыыр
1630. Уруккутун курдук
Орулуур уохтана түспүт.
Ол кэннэ кини
Эргиллэ түһээт
Ийэ дойдутун диэки
Элэс гынан хаалбыт.
Иэримэ дьиэтигэр
Ийэлээх аҕатыгар кэлэн
Этэ-тыына олорбут:
— Толору күүспүн-уохпун
1640. Төттөрү тутаммын
Аны эһигини кытта
Атах тэпсэн,
Аа-дьуо олорорум ааста.
Мин айдааннаах
Аартыктары арыяа,
Урааннаах суолу тобула
Тэлэһийэр күнүм
Тэмтэһийэ үүннэ!
Орто дойду олоҕо
1650. Огдолуйаары гынна.
Хайдах эрэ мин
Икки чуор кулгаахпар
Иэдээннээх саҥа иһилиннэ.
Хаттыгастаах халлаан
Алын кырыытын
Аймаан ааспыттарын иһиттэххэ:
Көйүөр-симиир айаҕын
Көхсүгэр-түөһүгэр
Көтөҕөн-сүгэн үөскээбит
1660. Дьүһүннээх үтүөтэ,
Майгылаах бастыҥа
Күн Чөллөрүүк Куо диэн
Үтүөкэннээх кыыс оҕо
Үөскээн, төрөөн олорор.
Ону истэ, чуордаһа

- Олохпуттан бардым!
Эргиллиэхпэр диэри
Этэнгэ олорун! — диэтэ да,
Тиити төргүү мутугунан
1670. Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
«Тэк» курдук тэринэн,
Тэлгэхэтигэр тахсан
Хара сыыртан көппүт
Харангаччы курдук
«Хап» гына
Хатана түһэн баран,
Сири-дойдуну сиксигинэн,
Аан дойдуну арҕаһынан
1680. Өксүөнү-тыалы⁸⁰
Өрөҕөлөөх-көхсүнэн билэн,
Буурҕа курдук бурҕачытан,
Силлиэ курдук сирилэтэн
Айаннаан баран испит.
Халлаан аҥаара
Халтан мас хайыһардаах
Хаан Халлыр бухатыыры
Ир суолун ирдээн,
Тор суолун тордоон
1690. Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах бэйэтэ
Ол бухатыыры сырсан
Бара турбут.
Ол киирэн
Уот Кудулу байҕалга
Үлтү буккуллан
Бэрэбиэччит⁸¹ идэлээх
Бэкийэ Хара бухатыыры кытары
Охсуһан, кыайан-хотон
1700. Умайа турар
Уот Кудулу байҕалы
Унгуор туораттаран,
Харанга дойду хардааччыта,
Түгэх дойду түрбүөттөннээҕэ
Хаан Халлыр обургу
Хаххалаах ордуутутар тийиэн,
Аллараа дойду ааттааҕын
Илэ бэйэтинэн,
Эт көстүүтүнэн
1710. Илэ-бааччы киирэн

⁸⁰ Рук.: Тыаны.

⁸¹ Лит.: Бэрэбиэсчит — нууч. перевозчик — бэрэбиэстиир, о.э. өрүһү, үрүҥи ончонон туоратар киһи.

- Кыайыа суоҕун билэн,
Аҕыс ааһар албаһынан
Кубулунан киирэн,
Тоҕус куотар кубулҕатынан
Киирсэн көрөөрү тэриммит.
Кини диэтэх киһиттэн
Уоран-талаан аҕалбыт
Кэрэ дьүһүннээх,
Сырдык сэбэрэлээх
1720. Күн Чөллөрүүк Куону
Көнүлгэ көтүтээри,
Быһаан ылаары
Бардам санааламмыт.
Ол баран иһэн
Халлаан аңаара
Халтан мас хайыһардаах
Хаан Халлыр бухатыыр
Абааһы бииһин ааттааҕа,
Аллара дойду адьырҕата
1730. Күн Чөллөрүүк Куону
Күүс өттүнэн
Күрэтэн иһэрин
Көрсө биэрэр.
Аан маннай
Ситэ өйдөөмүнэ
Аһары көтүтэн иһэн,
Үрүт халлаан кырсынан
Күн Чөллөрүүк Куо
Кута-сүрэ куойан,
1740. Ытаан-соҕоон
Ааспытын истэн,
Өйдүү биэрэн
Өрүһүйэр санаата
Өрүкүйэ үөскээбит.
Халлаан аңаара
Халтан мас хайыһардаах
Хаан Халлыр бухатыыры
Күөн көрсөн,
Күрэс былдьаһан,
1750. Күүс тургутуһан,
Умсары баттаан
Уһун унуоҕун урусхаллаабыт.
Ол кэннэ
Тиити төргүү мутугунан
Төлөн кугас аттаах
Төбө Төрүөх бухатыыр
Кыайан-хотон,

- Дойдугар эргилэн,
Дьонноругар кэлэн
1760. Күн Чөлөрүүк Куону
Кэргэн ылан,
Ол үөрүүтүгэр,
Ол малааһыныгар
Тоѳус түүннээх күн
Тоѳуоруйар диэни билбэт
Төрүт ыһыаҕы ыһаннар,
Түһүлгэни төрүттээннэр,
Саргыны салайбыттар,
Дьолу тосхойбуттар.
1770. Ол курдук
Олус үчүгэйдик
Олорбуттара эбитэ үһү.

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Алтан Кэгэй старик (Алтан Кэҗэй оҗонньор / Алтан Кэлэҗэй оҗонньор) — повелитель судеб, живущий в Верхнем мире и обладающий священным памятным письмом — архивом, где расписаны судьбы всех людей; *алтан* — медь, медный; *кэҗэй* от *кэҗий* — много и безостановочно говорить, ораторствовать. 110, 147, 292, 325, 1520.

Бэкийэ Хара — перевозчик через огненное море Уот Кудулу байгал; *бэкий* — быть, казаться высоким и сутулым; *хара* — силач. 1698.

Кулун Кулаасай (Кулун Кулааһай) — парень-табунщик, в которого перевоплощается *Тёбё Тёрюёх*; *кулун* — жеребёнок; *кулааһай* — изюбр. 1294, 1407, 1440, 1458.

Кюён Тэгилимэн (Күөн Тэгилимэн) — шаман Верхнего мира, исполняющий поручения повелителя судеб — старика *Алтан Кэлэгэя*, младший брат восьми удаганок Верхнего мира *Айыы Намысын*. Способен перевоплощаться в раскатистый гром; *күөн* — нижняя часть груди; *тэгилимэн* от *тэгилий* — делать круг, обходить кругом. 23, 65, 183, 276, 376, 1247, 1256, 1274, 1311, 1390, 1400, 1427, 1437, 1470, 1507, 1565, 1603, 1623.

Кюн Чёллөрүөк Куо (Күн Чёллөрүүк Куо) — девушка айыы, главная героиня олонхо — суженая богатыря *Тёбё Тёрюёха*; *күн* — солнце, *чёллөрүүк* от *чёллөрүй* — литься, раздаваться (о красивом голосе); *куо* — красавица. 1662, 1720, 1730, 1738, 1760.

Одун Хаан — властитель рока. Не является действующим персонажем, упоминается в речи *Тёбё Тёрюёха*. 384.

Олгун Долоон — шаман и предводитель Нижнего мира, отец богатыря абаасы *Хаан Халлыра* и девки-абаасы *Сэлэгэдэй Удаганки*. 841.

Повара Кюён Тэгэлимэн (Күөс күөстээччи күллэрэстэспит көкөттөр / Ас астааччы аамайдаспыт дьахталлар) слуги *Кюён Тэгэлимэна*, выполняющие обязанности поваров. 1312, 1333.

Словно пламя красно-бурый конь, достающий до нижних веток лиственницы (Тиити төргүү мутугунан төлөн кутас ат) — богатырский конь главного героя *Тёбё Тёрюёха*. 91, 115, 192, 236, 346, 393, 401, 431, 507, 613, 770, 1023, 1091, 1110, 1527, 1572, 1669, 1690, 1754.

Старуха абаасы (Абааһы эмээхсинэ) — супруга *Олгун Долоона*, мать богатыря абаасы *Хаан Халлыра* и девки-абаасы *Сэлэгэдэй Удаганки*. 861, 1150, 1181, 1184, 1226.

Старуха Симэхсин (Симэхсин эмээхсин) — дух-хозяйка дома и чуланчика богатыря абаасы *Хаан Халлыра*; *симэхсин* — типичный персонаж олонхо: старуха-скотница. 748, 826, 834, 846, 1056.

Сэлэгэдэй Удаганка (Сэдэмэдэй удаҗан / Сэлэгэдэй Удаҗан / Дьэгэ Бааба) — шаманка Нижнего мира, младшая сестра *Хаан Халлыра*. 501, 652, 901.

Тёбё Тёрюёх (Төбө Төрүөх) — главный герой олонхо, защитник племени айыы; перевоплощается в парня-табунщика *Кулун Кулаасай*; *төбө* — голова; *төрүөх* — родившийся. 93, 117, 194, 216, 238, 253, 303, 340, 348, 403, 433, 509, 615, 772, 1025, 1093, 1112, 1230, 1529, 1574, 1629, 1671, 1756.

Тинкинэ Боотур (Тинкинэ Боотур) — жених дочери *Тюнкюлээн* богатыря; *тинкинэ* от *тинкинээ* — издавать тяжёлый глухой звук, *боотур* — воин. 17.

Тыйа Баай Тойон — житель нижнего яруса Верхнего мира, у которого якобы Кулун Кулаасай (Тёбё Тёрюёх) является парнем-табунщиком; *тыйа* от *тый* — жеребёнок от одного до двух лет; *баай* — богатство, состояние, имущество; *тойон* — господин. 1291, 1455.

Тыйыс Хаан Хотун — супруга *Тыйа Баай Тойона*; *тыйыс* — строгий, суровый; *хаан* — выражает усиление признака предмета, часто с почтительно-восторженным оттенком; *хотун* — госпожа. 1291, 1456.

Тюёнэ Могол старик (Түөнэ Моҗол оҗонньор) — родоначальник айыы, предок богатыря *Тюнкюлэна*, не является действующим персонажем, упоминается в имени богатыря *Тюнкюлэна*; *түөн* — одно, ядно, мокса; *моҗол* — большой, великий, солидный. 4.

Тюнкюлээн богатырь (Түнкүлээн бухатыыр) — родоначальник племени айыы аймага. 6.

Удаганки Айыы Намысын (Айыы намыһын удаҗаттар / Күрэ дьөһүөлдүт кыталык кыргыттар) — шаманки Верхнего мира, старшие сестры шамана *Кюён Тэгэлимэна*, дочери *Юрюнг Аар Тойона*; *айыы* — божественные; *намыһын* от *намын* — спокойный, уравновешенный. 314, 1555.

Хаан Халлыр — богатырь *абаасы*, сватающийся к прекрасной *Кюн Чёллёрююк Куо* против её воли. Ездит на голых лыжах с половину неба; *хаан* — кровь, кровавый; *халлыр* от *халлыгыраа* — шумно бурлить, клокотать (о реке, водопаде). 409, 458, 477, 682, 803, 816, 885, 1040, 1687, 1705, 1727, 1747.

Юрюнг Аар Тойон (Үрүн Аар Тойон / Үрүн Айыы Тойон / Айбыт Аар Тойон) — главное божество Верхнего мира, отец *Кюён Тэгэлимэна* и восьми удаганок *Айыы Намысын*; *үрүн* — белый; *аар* — великий; *тойон* — господин. 141, 204, 285, 1537.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Верхний мир (Үөһээ / Үөһэ дойду) — Верхний мир, место обитания божеств айыы. 64, 82, 99, 141, 160, 196, 203, 229, 257, 371, 1289.

Восьми ярусное ясное белое небо / Над восемью небесами (Аҕыс хаттыгастаах арылы манган халлаан / Аҕыс халлаан унуора) — место жительства повелителя судеб старика *Алтан Кэгэя* и восьми удаганок Верхнего мира *Айыы Намысын*. 312, 326, 1621.

Киэнг Кэнгкэмэйдээн (Киэнг Кэнгкэмэйдээн) — благодатная местность в Среднем мире, родина главного героя. *Киэнг* — обширная; *кэнгкэмэ* — промоина. 353.

Нижний край Верхнего мира (Үөһээ дойду алын кырыта) — место жительства *Тыйа Баай Тойона* и *Тыйыс Хаан Хотун*, у которых *Кулун Кулаасай* (Тёбё Тёрюёх) был парнем-табунщиком. 1289, 1454.

Нижний мир (Аллараа дойду / Аат дойдута / Аллараа сир) — бедовая страна Нижнего мира, место обитания племени *абаасы*, место обитания богатыря *абаасы Хаан Халлыра* и его семьи. 405, 414, 453, 482, 645, 739, 838, 869, 883, 1035, 1068, 1096, 1106, 1191, 1208, 1217, 1218, 1584, 1707.

Отделяющаяся ось Верхнего мира (Үөһэ дойду туллар кулугута / кулугу) — ось, находящаяся в центре Среднего мира, которая соединяет его с Верхним и Нижним мирами и кружится безостановочно. 160, 188, 1579.

Перевал в Нижний мир (Аллараа дойду аартыга) — перевал, ведущий из Среднего мира в Нижний мир. 405, 1035.

Средний мир (Орто туруу дойду / орто дойду / аан дойду / улуу дойду / күн улууһа / күн сирэ) — страна, родина племени айыы. 9, 29, 49, 121, 154, 206, 220, 273, 339, 387, 398, 422, 703, 804, 817, 856, 1026, 1041, 1080, 1117, 1189, 1201, 1213, 1238, 1525, 1581, 1649.

Трёхъярусное высокое белое небо (Үс хаттыгастаах өндөл манган халлаан / Үс хаттыгастаах үрдүк мэнэ халлаан) — место жительства старика — повелителя судеб Алтан Кэгэя. 1452, 1514, 1551.

Уот Кудулу Байгал (Уот Кудулу байҕал) — огненное море Нижнего мира. 1695, 1701.

Ясный перевал (Арылы аартык) — перевал, соединяющий Верхний мир со Средним миром. 85.

СЮЖЕТ ОЛОНХО «ТЁБЁ ТЁРЮЁХ БОГАТЫРЬ»

Структура	Эпизоды	Строки
Вступление	В те далекие времена в Среднем мире жил Тюнгкюлээн богатырь, прямой потомок старика Тюёнэ Могол. Он решил выдать замуж свою дочь за человека по имени Тингкинэ Боотур. Когда Тюнгкюлээн только улаживал женитьбу, внезапно из Верхнего мира спустился шаман Кюён Тэгилимэн.	1–30
	Испугавшись его, Тюнгкюлээн созвал всех глав и мудрецов племени айыы аймага для совета. Однако, оказывается, что Кюён Тэгэлимэн прибыл по велению старика Алтан Кэгэя, божества судьбы, живущего в Верхнем мире. Ему велено забрать половину богатырской силы и мощи у богатыря Тёбё Тёрюёха. Кюён Тэгэлимэн требует выдать его. Тогда отец Тёбё Тёрюёха сообщает, что богатырь направился к центру Среднего мира, чтобы вырвать ось, соединяющую три мира и вращающую безостановочно Средний мир.	31–181
Завязка сюжета	Кюён Тэгэлимэн пустился вслед за ним и догнал его. Оказывается, богатырь Тёбё Тёрюёх, достигнув центра Среднего мира, расшатал земную ось, которая соединяет Средний мир с Верхним и Нижним мирами. Кюён Тэгэлимэн, превратившись в сильный гром, обрушивается на него с Верхнего мира. Однако Тёбё Тёрюёх успеваает увернуться. Не зная об этом, Кюён Тэгилимэн думает, что он разбил его вдребезги и начинает искать его остатки, просеивая землю с красным песком. Тёбё Тёрюёх высмеивает его и вызывает на равный бой. Кюён Тэгэлимэн, испугавшись его силы, не соглашается на битву и просит старика Алтан Кэгэя отправить ему на помощь своих старших сестер — удаганок Айыы Намысын. Они, спустившись с Верхнего мира, при помощи волшебной веревки <i>ап-чарай</i> и своими колдовскими чарами лишают богатыря Тёбё Тёрюёха половины богатырской силы и мощи.	182–344

Развитие сюжета	Богатырь Тёбё Тёрюёх возвращается на свою родину Киэнг Кэнгкэмэйдээн, сообщает о случившемся родителям и собирается в долгий путь. Затем отправляется в богатырский поход с целью вернуть половину своих сил.	345–397
	Тёбё Тёрюёх достигает Нижнего мира, и его встречает богатырь <i>абаасы</i> Хаан Халлыр, едущий на голых лыжах с половину неба, он потешается над ним, говоря, что думал, что отправят богатыря побольше и уточняет цель его прибытия. Богатырь Тёбё Тёхюёх идёт на хитрость и сообщает, что прибыл жениться на его сестре — девке- <i>абаасы</i> Сэлэгэдэй удаганке. Тогда Хаан Халлыр, не убив его, уходит.	398–481
	Внезапно появляется Сэлэгэдэй удаганка и сообщает, что ждала его целую вечность. Хвастается своей внешностью и способностями к ведению домашнего хозяйства. На что богатырь <i>айыи</i> соглашается, хвалит её и просит скрыть его от брата — богатыря <i>абаасы</i> Хаан Халлыра. Девка- <i>абаасы</i> прячет его в своей <i>хаппахчы</i> (комната-чулан, где спят девушки), а сама отправляется на поиски добычи для ужина.	482–706
	В это время Тёбё Тёрюёх вызывает духа-хозяйку дома — старуху Симэхсин. Старуха Симэхсин, появившись сквозь стену дома, рассказывает, что мол слышала, как он, направляясь драться с шаманом Верхнего мира Кюён Тэгилимэном, свернул в Нижний мир. Она спрашивает о причине её вызова и сбалтывает, что богатырь <i>абаасы</i> Хаан Халлыр отправился в Средний мир в поисках жены. Услышав об этом, богатырь выходит из себя, но решает вначале разобраться здесь, а затем отправиться сражаться с Хаан Халлыром. Он просит старуху Симэхсин указать ему путь к жилищу шамана Нижнего мира Олгун Долоон. Старуха Симэхсин думает, что он по правилам Среднего мира хочет просить руки девки- <i>абаасы</i> у её родителей, и сообщает, где они живут.	706–881
	Как только они заканчивают разговор, прибывает девка- <i>абаасы</i> Сэдэмэдэй удаганка, которая собрала целую ангарскую лодку лягушек и водяных жуков для еды. Она приглашает Тёбё Тёрюёха за стол. Он, присев рядом с девкой- <i>абаасы</i> , вытаскивает свой кинжал, саблю и меч- <i>болот</i> в качестве столовых приборов и просит принести ему другую еду. Тогда Сэдэмэдэй удаганка заносит засохшую тушу скотины. Тёбё Тёхюёх достает свой меч- <i>болот</i> в качестве ножа для мяса и как бы ненароком рассекает голову Сэдэмэдэй удаганки. Её голова покатила по Нижнему миру и стала петь, о том, что она попалась на подлые уловки Тёбё Тёрюёха, который обещал жениться на ней. Винит старшего брата в своей гибели за то, что тот отправился в Средний мир в поисках жены и просит родителей отомстить за ее погибель.	882–1054
	Богатырь Тёбё Тёрюёх отправляется по указанному старухой Симэхсин перевалу- <i>артык</i> , похожему на нору, к месту, где живет старик Олоон-Долоон шаман. Увидев его, шаман Олоон-Долоон зовёт свою жену отомстить за дочь. Тёбё Тёрюёх без всяких разговоров нападает на Олоон-Долоона. Начинается бит-	1055–1241

<p>ва. Затем прибегают жена Олоон-Долоона и они оба начинают сражаться с богатырем <i>айыы</i>. Тогда богатырь выхватывает свой меч-<i>болот</i> и начинает кружить между ними. Его противники, будучи людьми уже старыми, не смогли ему противостоять. И богатырь Тёбё Тёрюёх, отхлестав их гладкой стороной меча, связывает лицом к лицу на макушке лиственницы, находящейся рядом с перевалом-<i>аартык</i>, что ведёт в Средний мир. Старуха <i>абаасы</i> стала сетовать, что им предназначена мучительная смерть от жажды и голода под открытым небом. Она жалеет о том, что они не были поселены в Средний мир и желает, чтобы их сын остался жить там. Тогда старик <i>абаасы</i> Олоон-Долоон отвечает ей, что им нужно радоваться, что Тёбё Тёрюёх, будучи совсем молодым, пожалел их и не убил, а оставил привязанными друг к другу. И радуется, что они, стоя так, наделают еще много детишек, которые будут заселены в Средний мир.</p>	
<p>Богатырь Тёбё Тёрюёх, поднявшись в Верхний мир, прибывает к жилищу Кюён Тэгэлимэна. Он решает пробраться туда тайком и превращается в парнишку-табунщика Кулун Кулаасая. Явившись перед слугами в виде парнишки-табунщика, он сообщает, что попал к ним, случайно заплутав, что его зовут Кулун Кулаасай и он является парнем-табунщиком у Тыйа Баай Тойона и Тыйыс Хаан Хотун, живущих в нижнем ярусе Верхнего мира. Просит немножко его покормить. Его угощают лучшей едой. На следующий день он говорит, что не хочет быть обузой и что может помочь по хозяйству. Слуги ему велят привезти дров на быке, запряженном в сани. Тогда Тёбё Тёрюёх, вырвав великие лиственницы с корнями, укладывает на сани. Бык не в силах тянуть, и тогда он тянет быка за веревку так сильно, что у него отрывается голова. Он, вернувшись в жилище Кюён Тэгэлимэна, кладет голову быка и сообщает, что, оказывается, их знаменитый бык даже не может тянуть нарты, загруженные дровами для топки. Затем он разрушает одну стену амбара-поварни Кюён Тэгэлимэна для топки. Слуги Кюён Тэгэлимэна поднимают гомон. От шума просыпается шаман Кюён Тэгэлимэн и спрашивает, что за шум. Тогда Кулун Кулаасай говорит, что заплутал и просит его приютить. Кюён Тэгэлимэн по голосу парнишки-табунщика подозревает что он не тот, за кого себя выдает. Тогда Тёбё Тёрюёх, кувыркнувшись, принимает свой облик и говорит, что прибыл отобрать обратно половину своих сил. Шаман Кюён Тэгэлимэн сетует на старика Алтан Кэгэя и просит помощи у отца Аар Тойона. На его мольбы спускаются восемь небесных <i>удаганок</i> в образе восьми стерхов и просят не убивать их младшего брата, так как он только исполнял поручение небесных божеств. Затем возвращают ему отобранную половину богатырской силы и мощи. Богатырь Тёбё Тёрюёх сразу же спускается в Средний мир.</p>	1242–1635
<p>Вернувшись в родной дом, сообщает родителям, что он возвратил свою богатырскую силу и собирается в поход в Нижний мир спасать из плена Хаан Халлыра прекрасную Кюн Чёллёрююк Куо.</p>	1636–1684

Кульминация сюжета	Добравшись до огненного моря Уот Кудулу байгал, он первым нападает и одолевает богатыря <i>абаасы</i> Бэкийэ Хара, который был перевозчиком. Тёбё Тёрюёх силой заставляет переправить его через огненное море. Он достигает жилища богатыря <i>абаасы</i> Хаан Халлыра. Оказывается, тот только возвращается из Среднего мира, похитив Кюн Чёллёрюок Куо, и они сталкиваются лицом к лицу. В ходе богатырской битвы Тёбё Тёрюёх убивает своего противника.	1694–1752
Заключение	Возратившись в Средний мир, Тёбё Тёрюёх женится на прекрасной Кюн Чёллёрюок Куо. Устраивается большой свадебный <i>ысыах</i> , который продолжается девять дней и ночей. Богатырь Тёбё Тёрюёх и Кюн Чёллёрюок Куо зажили счастливо.	1752–1772

АВТОРСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В СТИЛЕ ОЛОНХО СОВРЕМЕННЫХ СКАЗИТЕЛЕЙ ВЕРХНЕВИЛЮЙСКОГО УЛУСА

А.Ф. КОРЯКИНА,

старший научный сотрудник сектора «Олонховедение»

Научно-исследовательского института Олонхо

Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова,

кандидат педагогических наук

Вершинное достижение фольклорного творчества якутского народа — героический эпос олонхо — дошел до наших дней, пройдя многие века. В памяти народа остались имена выдающихся олонхосутов П.Л. Колесова (Намцы), Т.В. Захарова-Чээбия (Амга), И.И. Бурнашева-Тонг Суоруна (Мэнгэ-Хангалас), И.Г. Тимофеева-Теплоухова (Чурапча), Н.А. Абрамова-Кыната, Д.М. Говорова (Усть-Алдан), С.А. Зверева (Сунтар), Ф.Н. Тимофеева-Бээчэрэ (Верхневиллюйск) и многих других. Ученые Института языка и культуры при СНК ЯАССР до войны имели данные о более чем четырехстах олонхосутах. Эти носители сказительского творчества виртуозно владели искусством воспроизведения эпоса в традиционной устной форме. С середины XX в. живое сказывание олонхо постепенно начало угасать, но живая нить традиционной формы сказывания не порвалась благодаря беспрестанному, самоотверженному труду энтузиастов: олонхосутов, исполнителей, исследователей, собирателей. С провозглашением ЮНЕСКО в 2005 г. якутского героического эпоса шедевром устного и нематериального наследия человечества открылись новые перспективы для сохранения, возрождения, популяризации олонхо. Сказительство получило государственную поддержку. Стали оказываться должное внимание и поддержка эпическому творчеству одаренных олонхосутов В.О. Каратаева, П.Е. Решетникова, Д.А. Томской — Чайка, К.Н. Никифорова, В.И. Иванова-Чиллэ, Н.М. Тарасова, А.Е. Соловьева и др., которые в свои детские, юношеские годы застали живую эпическую среду и переняли исполнительское творчество легендарных олонхосутов. Благодаря этим хранителям эпического знания и эпической памяти, возродилась популярность якутского героического эпоса олонхо в обществе.

Со временем эту эстафету приняли олонхосуты современности Н.И. Сафонов, Н.К. Шамаев, В.Д. Данилов, В.Г. Исаков, Ю.П. Борисов и др., их сказительский талант стал развиваться после исчезновения аутентичной живой эпической среды. Обладая сказительским талантом, обращаясь к своей генной памяти, они исполняют свои олонхо, каждый раз улучшая, обогащая, импровизируя. Одновременно с ними появились исполнители готовых текстов олонхо П. Тихонов, В. Никифоров, Я. Нюргусова, Е. Маркова, артисты театра Олонхо и многие другие. Они охотно участвуют в состязаниях сказителей и смотрах, шлифуя, оттачивая свое искусство.

По мнению исследователей (Илларионов В.В., Мухоплева С.Д. и др.), в связи с постепенной утерей эпической среды, якутский эпос олонхо и фольклор в целом в своей исконной форме, со всеми присущими ему издревле специфическими

чертами, переживает период медленного угасания. Сужается сфера бытования традиционного фольклора.

Однако, надо заметить, что и в настоящее время олонхо продолжает привлекать современного человека удивительно глубоким содержанием, живым отражением духовной жизни и культуры народа, исключительно гуманистической философией, неизмеримо богатым красочно-образным языком. Свидетельство тому появление представителей нового поколения сказителей, создающих и исполняющих авторские олонхо или произведения в стиле олонхо. Эти, утратившие большую часть из арсенала родного языка, последователи традиционных олонхосутов развивают свое творчество одновременно в письменном и устном виде, усваивают поэтический язык, устойчиво сложившиеся сюжеты, мотивы, образы, устойчивые конструкции олонхо по опубликованным текстам олонхо и аудио-, видеозаписям с использованием современных технологий. При такой нетрадиционной форме преемственности сказительского искусства, несомненно, олонхо в современном его бытовании будет претерпевать трансформации. При нарушении современными сказителями канонов традиционного олонхо произойдут изменения древнего остова эпической сюжетики, устойчивых мотивов, образной системы, образно-художественного языка, и тогда якутское олонхо потеряет свою уникальность. Все это говорит о том, что учеными-фольклористами должна вестись работа по сохранению сказительского искусства в своем первоизданном виде. При изучении сказительского искусства современного этапа требуется выявление в текстах авторских олонхо сохранения устойчивых конструкций, сюжетных канонов, художественно-образных средств, эпической образности традиционного олонхо.

В нашей статье анализ текстов авторских произведений, созданных современными сказителями, опирается на научные положения отечественных и якутских исследователей о факторах, формирующих феномен сказителя, о механизмах сохранения эпических традиций (В.М. Жирмунский, В.М. Гацак, С.Ю. Неклюдов, В.Я. Пропп, Ю.А. Новиков, Б.Н. Путилов и др.)

Основополагающим подходом является типологический: структурно-функциональный анализ и функционально-аналитическая характеристика сюжетно-композиционных структур, сюжетных мотивов, образной системы.

В своей работе мы используем научные термины, внесенные в научный оборот А.А. Кузьминой, которая предлагает различать понятия «самозапись олонхо» и «авторское олонхо»: «Самозаписями олонхо можно назвать только письменные рукописи (машинописи) сказителей, настоящих носителей фольклорной традиции, которые сами записали, зафиксировали фольклорный текст, благодаря своей грамотности. А авторские современные произведения по мотивам, в стиле олонхо следует так и называть термином авторское произведение по мотивам / в стиле олонхо; сокращенно — авторское олонхо» [Кузьмина А.А. К вопросу о трансформации якутского героического эпоса олонхо: постановка проблемы, систематизация и периодизация // Научный диалог. 2019. № 10. 280–289 с.].

Научные изыскания ученых приводят к выводу: сказители должны сказывать текст в рамках установленных традиций, без нарушения устойчивых канонов, без существенных импровизаций и значительных привнесений, которые в конечном счете постепенно могут привести к трансформациям традиционного эпического наследия.

Сказительство в Верхневилуйском улусе накануне республиканского ысыаха Олонхо

Известно, что в Верхневилуйском улусе в разные времена творили талантливые олонхосуты Адьыак Махсыын, Ыттаанык Сэмэн, Юнгээччи Уйбаан, Д. В. Кысылбаиков, Ф. Н. Тимофеев — Бээчэрэ, Н. С. Александров-Ынта Никиитэ, А. Т. Титаров и др. В 90-е годы XX в. эстафету принял и стал продолжателем, хранителем эпических традиций Кирилл Никонович Никифоров.

В рамках подготовки республиканского ысыаха Олонхо в Верхневилуйском улусе сотрудники НИИ Олонхо СВФУ им. М. К. Аммосова к. филол. наук Г. Е. Саввина — Отова, к. филол. наук О. К. Павлова, В. Н. Габышев провели фольклорную экспедицию по улусу, собирая фольклорный материал. В результате установлены имена более 150 олонхосутов, что, несомненно, свидетельствует о том, что сказительство в Верхневилуйском улусе в былые времена было популярным, развитым видом устного народного творчества.

В настоящее время в улусе много талантливых представителей народа занимаются эпосотворчеством. Среди них В. В. Семенова, Л. С. Афанасьева, М. С. Тебенова, Н. П. Корякин, В. Л. Васильев и многие другие.

В. В. Семенова. Авторское олонхо «Куоппат куойбат, Куттаҕаһа суох Күн Дибилитэр бухатыыр» («Солнцеподобный смелый Богатырь Кюн Дибилитэр»)

Сведения об авторе. Семенова Валентина Владимировна родилась 30 января 1958 года в селе Дюлюкю Верхневилуйского улуса в многодетной семье. Валентина Владимировна в 1989 году окончила институт культуры в Улан Удэ (ВСГИК). Работала в редакции районной газеты корреспондентом, заведующим отделом. Член Союза журналистов России. С 2001 по 2019 г — специалист в детском Реабилитационном центре, с 2021 года работает педагогом внеклассной работы в Верхневилуйской школе № 4 им. Д. С. Спиридонова.

Как Валентина Владимировна вспоминает, у отца Яковлева Владимира Алексеевича был густой красивый голос, с характерным *кылысахом* (*кылысах* — горловой призыв в якутском народном пении, украшающий мелодию песни различными мелизмами). Пел *тойук* (жанр якутского фольклора: пение-импровизация). Валентина Владимировна унаследовала талант своего отца — у нее прекрасный, по-настоящему красивый народный голос, богатый поэтический язык. По ее словам, в их роду ни со стороны матери, ни со стороны отца не было известных тойуксутов, запевал осуохая, тем более олонхосутов. Она сама школьницей научилась петь тойук. В 90-е годы начала на ысыахах запевать осуохай, участвовать в конкурсах. Так, в республиканском конкурсе была удостоена звания «Запевала Дархан».

Как артистка народного театра, играла в спектаклях по мотивам олонхо К. Н. Никифорова «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн», «Мохсоголлой Боотур». Заин-

тересовавшись сказыванием олонхо, для усовершенствования своих знаний по олонхо, расширению своего художественно-поэтического языка стала читать тексты олонхо и слушать сказывание олонхо по радио.

Тематика, сюжет, мотивы авторского олонхо В.В. Семеновой. С 2019 года начала исполнять на конкурсах, состязаниях олонхосутов авторское олонхо «Куоппат куойбат, Куттагаса суох Күн Дибилитэр бухатыыр» («Солнцеподобный смелый Богатырь Кюн Дибилитэр»), состоящее из 4160 поэтических строк. Как известно, объём якутского олонхо в среднем составляет 10000–15000, а иногда и более 15000 стихотворных строк.

Тематика авторского олонхо В.В. Семеновой каноническая — о боевом походе, предпринятом богатырем айыы Кюн Дибилитэр против представителей *абаасы*, в защиту своих соплеменников, жителей Среднего мира, людей Кюн *айыы*.

В зачине описывается заселение людьми *айыы* земли по велению Верховного божества Юрюнг Аар тойона, живущего на седьмом небе Среднего мира. Он с супругой Амалыма Хотун спускают на землю девушек — дочерей айыы, чтобы они создали племя айыы. Описывается прекрасная, богатая земля, где счастливо, не зная бед, живут люди. В изобилии, в полном достатке живут Баай Байымнаах тойон и Илбийэ Ийэ хотун. Традиционно описываются их жильё, домашнее убранство. У Баай Байымнаах тойона и Илбийэ Ийэ хотун до старости не было детей. Они попросили ребенка у живущей на восточной стороне божества Иэйиэхсит. Вняв их мольбе, божество Иэйиэхсит дарует им мальчика с девочкой. Радость стариков была безгранична: девочку нарекли Кюн Кюлюмэ Куо, мальчика — Бесстрашным Боотуром Толомоном. Вымаливание ребенка — это традиционный мотив в олонхо.

Завязка. В один день дочь жителей Среднего мира красавица Кюн Кюлюмэ Куо была украдена богатырем абаасы Ап Джаранаскы. Богатырь Толомон отправляется по следу похитителя спасти сестру, но попадает в волшебные сети Ап Джаранаскы, падает в горную пещеру и теряется. Старики отправляют вестников-стерхов к богатырю Кюн Дибилитэр с просьбой спасти их детей, на что богатырь отвечает: «Пусть старики не очень плачут: их дети будут спасены». Кюн Дибилитэр собирается в далекий путь, облачается в богатырскую одежду.

Развитие событий. Тут замечено авторское привнесение: перед отъездом богатыря в поход с неба льется бело-молочный божественный напиток, который превращается в озеро. Богатырь купается в этом озере и становится намного сильнее прежнего. Богатыря благославляет дух домашнего очага Аан Уххан. На ветвях Священного дерева Аал луук мас Кюн Дибилитэр находит богатырскую одежду, богатырские снаряжения, предназначенные для сражения — пальму в пять пудов, копьё в в восемь пудов. Во внешнем виде богатыря подчеркивается фантастическая физическая сила. Под Священным деревом Аал луук мас его ожидал богатырский конь. Очень образно, с помощью художественных сравнений, эпитетов, метафор описывается езда коня богатыря в 50 строках. Конь оказался говорящим человеческим языком, он предупреждает о предстоящих бедах. Как конь предупредил, на земле абаасы богатыря встречает дева Кыыс Джирики, которая пытается соблазнить его. Разъярённый богатырь Кюн Дибилитэр взял ее за подмышки, закрутил вокруг себя с такой силой, как будто вихрем закрутило, и бросил ее вверх так высоко, что, упав на землю, Кыыс Джирики умирает.

Богатырь айыы едет дальше в страну абаасы. Не знает, сколько времени он ехал. Наконец, он попадает на жуткую землю абаасы.

Кульминация. Происходит встреча богатырей Кюн Дибилитэр и Ап Джаранаскы. Мотив сражения — один из популярных ключевых сюжетобразующих мотивов в героическом эпосе. Съехавшись для боя, богатыри стараются запугать друг друга. Каждый произносит слова бахвальства. Начинается сражение. От разрушительного действия сражения стали страдать жители Нижнего и Среднего миров. Богатырь айыы оказался сильнее. Ап Джаранаскы с помощью волшебства напускает на богатыря айыы Кюн Дибилитэра ядовитый воздух. Но на Кюн Дибилитэра это не подействовало. Почувствовав свой скорый конец, богатырь абаасы зовет на помощь быка из мира абаасы Кутурук Чусурба, который обвивает шею богатыря Кюн Дибилитэр и чуть не убивает его. Тогда приходит на помощь верный конь. Он подсказывает хозяину, что надо выдернуть у Кутурук Чусурба на хвосте длинный волос. Богатырь Дибилитэр выдернул этот волос. Кутурук Чусурба умирает. Победив своих врагов, богатырь Дибилитэр спасает Кюн Кюлюмэ Куо.

В *развязке*, увидев девушку, богатырь прямо спрашивает: “Выйдешь за меня замуж?” Девушка отвечает: “Сначала надо спасти моего брата Толомон Боотура, брошенного в горную пещеру богатырем абаасы”. Сильно ослабшего Богатыря Толомона поднимают из пещеры. Чтобы исцелить богатыря, прилетают шаманки в образе стерхов и сверху бросают живую воду. Вылечив коня богатыря Толомона, втроем отправляются на родину.

В сюжете описаны традиционные мотивы: рождение чудесным образом богатыря и его сестры у пожилой бездетной супружеской пары, похищение у них дочери красавицы Кюн Кюлюмэ богатырем абаасы Ап Джаранаскы, совершение героического похода для спасения дочери айыы богатырем Кюн Дибилитэр. Его сборы традиционны: его благославляет дух домашнего очага Хатан Тэмизэрийэ. Богатырские снаряжения Кюн Дибилитэра висят на ветвях Священного дерева Аал луук. Тут же его ждет богатырский конь — верный друг и советчик. В пути заранее предупрежденный конем Кюн Дибилитэр благополучно отвергает приставания девы-абаасы и убивает ее.

В духе эпических традиций описано сражение богатырей айыы и абаасы: после обмена богатырей бахвальством начинается их ожесточенная схватка, в которой богатырь абаасы чуть не одерживает победу над Кюн Дибилитэром с помощью быка из мира абаасы Кутурук Чусурба. По подсказке своего коня Кюн Дибилитэр выдергивает длинный волос на хвосте быка, в результате бык, лишенный своего волшебства, умирает. Богатырь абаасы Ап Джаранаскы следом за быком тоже умирает.

Отсутствует канонический мотив радостной встречи богатыря-победителя с женой на его родине, не устраивается уруу-свадьба в их честь. Отсутствие данных мотивов придает олонхо некоторую незавершенность.

По классификации Н. В. Емельянова, авторское олонхо “Богатырь Кюн Дибилитэр» можно отнести к типу олонхо о богатырях Среднего мира — защитниках племени айыы и ураангхай саха. Тематическое содержание сюжета олонхо традиционное: описывается защита племени Айыы от всех посягательств абаасы. В образной системе авторского олонхо Семеновой В. В. главным героем является богатырь айыы. Олонхо названо именем главного героя, что является неизменной традицией якутского олонхо. Имя главного героя “Куоппат куойбат, Куттаҕаһа суох Күн Дибилитэр бухатыыр” по традиции содержит информацию об особенностях внешнего вида и характера богатыря, буквально — “не убегающий от врага, ни-

когда не пугающийся”. По традиционному содержанию олонхо, богатырь спущен божествами Верхнего мира для защиты людей айыы. Богатырские снаряжения: пальма в пять пудов, копьё в восемь пудов. Противниками богатыря являются богатырь Нижнего мира Ап Джаранаскы, бык из нижнего мира Кутурук Чусурба, женщина абаасы, пытающаяся соблазнить богатыря Кюн Дибилитэра. Богатырь айыы успешно выполняет свою миссию защитника племени айыы, освобождает девушку Кюн Кюлюмэ, его брата богатыря Толомона. По традиционному канону женится на спасенной женщине. В системе образов присутствуют богатыри айыы, абаасы, женщины айыы, абаасы, конь, из мифологических образов госпожа Аан Алахчын Хотун, дух огня Хатан Тэмизрийэ и др. Имена Верхних божеств только упоминаются.

Авторское привнесение о дожде из бело-молочного божественного напитка, образовавшего озеро, в котором богатырь Богатырь Кюн Дибилитэр купается, отсутствие описания встречи богатыря с женой на родине богатыря не являются грубым нарушением канона.

Богатство художественно-образного языка, строение сюжетной композиции, полнота мотивного состава и образной системы приближают текст авторского олонхо Валентины Семеновой к традиционному олонхо. К недостаткам, над преодолением которых В.В. Семеновой впредь надо будет поработать, можно отнести недостаточное использование готовых языковых конструкций олонхо.

Лидия Степановна Афанасьева. Авторское олонхо “Эрэли Бэргэн”

Сведения об авторе. Лидия Степановна Афанасьева родилась в 1940 г. в с. Верхневилуйск. Окончив в 1959 г. курсы медсестер, 50 лет добросовестно работала медсестрой в глазном отделении районной больницы.

С молодости активно участвовала в художественной самодеятельности. Как талантливая артистка народного театра, исполняла главные роли в спектаклях. С 80-х годов стала известна в республике как тойуксут и запевала кругового танца осуохай. Свое авторское олонхо “Эрэли Бэргэн” стала исполнять без записи в республиканских конкурсах, занимала призовые места. Позже запись произведения осуществили ее дети.

По воспоминаниям земляков, у Л. С. Афанасьевой были в роду олонхосуты. Дед матери старик Семен Гаврильев — Арджа, родом из Кентикского наслега, сказывал несколько олонхо. У родного брата матери Михаила, который не вернулся с войны, был красивый народный голос.

Л. С. Афанасьева — лауреат многих зональных, республиканских фольклорных фестивалей. Как запевала осуохая была удостоена званий “Запевала Дархан”, “Далбар Хотун”. Завоевывала специальные призы. Награждена Почетной грамотой Министерства культуры России. Известна в народе под именем “Кюёрэгэй” — “Жаворонок”.

Сюжет авторского олонхо Л. С. Афанасьевой. Авторское олонхо состоит из 3220 поэтических строк. Олонхо названо по имени главного героя — богатыря айыы Эрэли Бэргэна, что означает буквально — верный, меткий стрелок. Сюжетно-ком-

позиционный строй содержит все компоненты традиционного олонхо: время первотворения Среднего мира, зачин, завязку, развитие сюжета, кульминацию, развязку. В зачине — указывается время первотворения Среднего мира, описание земли Туорадыма, на которой живет айыы аймага. Луга на этой земле полны пасущимися коровами и лошадьми. Люди доят полное берестяное ведёрко молока, утоляют жажду кумысом, кормятся жирным мясом. Живут на этой изобильно богатой земле старик Мээрикээн Бэргэн с супругой Чуохалыма Куо. У них было все, кроме детей.

Как-то, Мээрикээн Бэргэн, осматривая свой алас Туорадыма, вдруг слышит громкий плач мальчика. Не верит ушам. Потом вспоминает старинный рассказ о том, что Верхние божества спускали на землю богатыря для защиты людей айыы. Дойдя до места, где плакал ребенок, обнаруживает мальчика, лежащего в колыбели. Мальчик играет луком, потянув тетеву до самых ушей. На радостях Мээрикээн Бэргэн опускается на колени перед колыбелью и начинает петь: “Я — хозяин этих земель Мээрикээн Бэргэн. Вижу, мальчик мой, когда подрастёшь и возмужаешь, станешь сильным, могучим богатырем. Верхние божества, вняв нашей мольбе, отправили тебя нам. Теперь я отнесу тебя к жене — госпоже Чуохалыма Куо”. Когда старик потянулся за ребёнком, тот вскочил и начал петь: “Когда мне исполнилось шесть месяцев, Верхние божества, посадив меня на крылья Орла, отправили на Среднюю землю с предназначением стать богатырем людей айыы. Благословляя меня, они сказали: “Если тебе понравится Земля Туорадыма, тебя найдут ее жители”. Радостный Мээрикээн Бэргэн с ребенком на руках прибегает домой, ставит ребенка посреди двора. Девять молодцев с трудом открывают дверь дома. Из дома выходит в сопровождении семи девушек-стерхов Чуохалыма Куо. Увидев ребенка, Чуохалыма Куо велит развести огонь, угостить мальчика и благодатную землю кумысом. Мээрикээн Бэргэн благословляет, угощая духа домашнего очага: “Пусть сын наш вырастет, пусть он будет богатырской внешности и силы, пусть мышцы его будут тверды, как березовые поленья, пусть плечи его будут в восемь сажений, талия — в пять сажений, бедра — в три сажени. Пусть он будет защитником жителей земли Туорадыма от напастей богатырей абаасы из Нижнего мира”. Мальчика нарекают именем “Богатырь Эрэли Бэргэн, имеющий быстроногого коня Кёнэ Кёгёчёр”. Хвастаясь своей меткостью, мальчик попадает стрелой в черного ворона. Мальчик растёт чудесным образом: прошли сутки — ему исполнился год, через двое суток — два года, через трое суток — три года. Превращается в прекрасно сложенного, красивого мужчину. Как охотник он пользуется благосклонностью Байаная, он становится кормильцем родителей. Со временем стал думать о женитьбе. В один из дней начинается ветер. К богатырю Эрэли прилетает орел и сообщает о его нареченной будущей жене прекрасной Сайбары Куо. Но к ней едет свататься богатырь Нижнего мира Хаан Хабар обургу. По словам Орла, Эрэли Бэргэн должен спасти Сайбары Куо от притязаний абаасы.

Орел, продолжая выполнять роль традиционного вестника, сообщает о предназначенном богатырю коне. Эрэли Бэргэн зовет на помощь шаманку Энгсиэли Куо. Сообщает ей о своем намерении жениться и говорит, о том, что далеко отсюда стоит серебряный амбар, внутри которого богатырские одежда и снаряжения. Просит принести ему. А сам идет за предназначенным ему конем, который показывает свой крутой характер, но богатырю удается укротить коня. Конь на человеческом языке обещает быть верным другом. Богатырь возвращается домой на своем

коне. Оседлав коня серебряным седлом, вооружается тяжелой дубиной и острой саблей. Поклонившись родителям, прощается, получает благословение родителей. По традиции в олонхо 108 строк посвящаются красочному описанию езды коня. На 88-й день Эрэли Бэргэн наткнулся на великого шамана старика Юрэллэ, отдыхающего тридцатый день после изнурительных сражений в защиту Среднего мира от абаасы Нижнего мира. Шаман советует богатырю при встрече с богатырем абаасы не сразу начинать бой, а попытаться схитрить и вызвать состязаться в стрельбе из лука. А что будет дальше, знать будет только он сам, шаман. “Но, если все же сражение будет неизбежно, пей и натри свое тело священной водой, которая будет литься с неба”, — говорит шаман богатырю.

Богатырь в пути встречает шаманку абаасы Хапчырган Куо, которая сообщает, что он опоздал и предлагает себя в жены. Богатырь айыы делает вид, что согласен и отправляет женщину абаасы на гору купаться в озерном омуте. Когда Хапчырган Куо выплывает из озера после купания, Богатырь Эрэли Бэргэн убивает её. Женщина абаасы исчезает, проклиная богатыря. Богатырь едет дальше к нареченной невесте. Прибывает в прекрасную, богатую землю. Из дома выходит хозяин Чогунай Бэргэн, которого поддерживают с двух сторон восемь огромных мужчин. Старика, оказывается, по душе будущий зять. Однако его тяготит мысль о богатыре абаасы Хаан Хабаре, который в скором времени должен прибыть с намерением взять в жены их дочь. Боясь, что богатырь абаасы появится вот-вот, советует Эрэли Бэргэну скорей уехать с девушкой на родину богатыря в Туорадыма. Своим слугам велит накормить богатыря. В это время из комнаты хапахчы выходит солнцеподобная красавица в сопровождении семи девушек, подобных стерхам. Сайбары Куо сообщает о согласии выйти за него замуж и просит скорей уехать отсюда в алаас Туорадыма. Мать красавицы Уйгулаан Куо готовит супружеское ложе, и молодые проводят 3 ночи любви. Мотив-новшество авторского олонхо: мать показывает людям простыню — свидетельство чистоты невесты. Привнесением современного олонхосута является и подробное, детальное описание обряда прощания Сайбары Куо с родным домом, с родителями: невеста угощает огонь кумысом, мать и отец благословляют молодоженов. Эрэли Бэргэн превращает жену в яйцо гоголя, прячет в ухо коня. Вдруг стучится черная туча, начинается страшная буря. Появляется богатырь абаасы Хаан Хабар. Богатырь Эрэли Бэргэн велит своему коню быстрее уходить, и, если понадобится, по первому же зову спешить к нему на помощь. По канону олонхо, богатыри перед сражением начинают говорить слова бахвальства, с гордостью перечислять свои достоинства. Богатырь абаасы представляется, сообщает, откуда родом, чьих он кровей, при этом говорит, что с десяти лет считал своей невестой Сайбары Куо. Богатырь айыы Эрэли Бэргэн не отстает от богатыря абаасы: представляется, и говорит о своем намерении сражаться с ним до конца. По совету Шамана, он предлагает состязаться в стрельбе из лука. Мол, у чьих ног упадет стрела, тот и возьмет в жены Сайбары Куо. Уверенный в своей меткости богатырь абаасы радуется этому предложению. Оба одновременно стреляют из своих луков. Три дня и ночи ждут, но так и не могут дожждаться. В это время Шаман айыы, как и обещал, подкараулив на созвездии Юргэл, на лету хватает стрелу богатыря абаасы и ломает её. Через три дня стрела богатыря Эрэли Бэргэна, падая с неба, пробивает сердце и печень абаасы. Абаасы, ползком двигаясь в западную сторону неба, изрыгает угрозы: “Дойду до дома, вылечусь и все равно убью богатыря айыы”. Эрэли Бэргэн с женой на коне едут

домой. Вдруг, откуда ни возьмись, появляется невидимый абаасы. Эрэли Бэргэн бьёт наугад по сторонам. Начинается страшное сражение саблями, тяжелыми дубинами. На тридцатые сутки сражения сила богатыря абаасы ослабевает, перед смертью он признает свое окончательное поражение. Начинается теплый дождь, льется священная вода. Эрэли Бэргэн моется этой водой и становится в десять раз сильнее прежнего. Счастливые молодожены прибывают домой. Родители богатыря встречают их с благословением и устраивают свадьбу-уруу, которая превращается в настоящий ысыах. Устойчивая образная система эпического текста не нарушается: все образы сохраняют своеобразие героев традиционного олонхо. Главный герой — защитник своих соплеменников, вступает в сражение с богатырем абаасы. Вид у него богатырский. Сюжет строится по канонам композиции традиционного олонхо. Описаны традиционные мотивы чудесного появления сына у бездетной супружеской пары, чудесных превращений героев, бахвальства богатырей перед сражением, мотив коня — друга, мотив вестника-орла.

Нарушением традиции является новшество: показ матерью невесты простыни — свидетельства чистоты невесты после проведенной молодоженами ночи любви.

Анализ авторского олонхо Л. С. Афанасьевой показывает, что, она, как человек увлекающийся сказительством, хорошо знакома с текстами традиционных олонхо и придерживается особенностей тематики, образной системы, сюжетно-композиционного строя традиционного олонхо.

Тебенова Мария Семеновна.

Авторское произведение в стиле олонхо «Саха Саарын»

Сведения об авторе. Тебенова Мария Семеновна родилась в 1947 г. в с. Югюлят Вилуйского района в семье безграмотных колхозников. С малых лет с интересом слушала осуохай, олонхо, смотрела на ысыахах состязания по национальным видам спорта. В те годы силами артистов художественной самодеятельности ставили в клубе спектакли «Наара Суох», «Кюкюр Уус», «Ини бии». Мария Семеновна помнит, как на ысыахах старик Борис Алексеев сказывал олонхо, сидя на кожаной подстилке, на поляне в середине тьюсюлгэ. Вокруг него сидели и стояли слушатели и время от времени подбадривали его возгласами «но!», «джэ!». В Югюляте было много талантливых запевал кругового танца осуохай. Танцевали до восхода солнца. Известный фольклорист Ефремов Прокопий Елисеевич, родной дядя Марии Семеновны по материнской линии, часто бывал у них, встречался с земляками, записывал с их слов легенды, народные песни. Мария Семеновна с раннего детства чувствовала тягу к устному народному творчеству своего народа, любила слушать живое исполнение олонхо. Так, маленькой девочкой, ученицей 4 класса, с упоением прочитала олонхо И. Г. Тимофеева-Теплоухова «Кулун Куллустуур». В старших классах специально собирала бруснику и была счастлива, купив 7-томник П. А. Ойунского. Окончив биолого-географический факультет Якутского государственного университета, она поступила работать учителем биологии в Ботулунскую среднюю школу. По просьбе режиссера народного театра, заслуженной артистки Республики Саха (Я)

Ольги Васильевны Григорьевой, Мария Семеновна писала сценарии, инсценировки для детской студии театра. Выпустила сборник «Айыы санаа күрүөлэнэн» («Оградившись светлыми помыслами айыы»). Отличник образования России, хозяин Гранта президента РС(Я), «Учитель-методист», почетный гражданин Ботулунского наслега.

Сюжет авторского произведения в стиле олонхо М. С. Тебеновой. Произведение «Саха Саарын», которое автор называет «олонхо-тойук», состоит из 2741 поэтической строки. В примечании указывается, что текст дается в сокращении.

Зачин. На земле, называемой Арылы, сменяли друг друга времена года: морозная зима, солнечная весна, короткое, жаркое лето, золотая осень. На этой красивой, как девушка, земле живет ураангхай саха. Живет здесь с предназначением приумножить айыы аймага Саха Саарын. Имеет отца Дуулага Дархана и мать Туналы Далбар. Трудясь в поте лица, пользуясь богатством, что дарует земля-матушка, Саха Саарын кормит, содержит свое племя. Живет спокойно «бессловеснее рыбы, замкнутее, чем яйцо». *Завязка.* Вдруг однажды поднимается страшный шум, гремит гром. Появившаяся Зеленая змея высасывает кровь Саха Саарына от шеи до груди. Саха Саарын теряет сознание и падает. На помощь приходит Аан Алахчын. Она отдает богатырю суму с живительной водой: «Вот этой водой протри рану. Великий из ураангхаев Нюргун раскрыл хитрость Усутаакы, угадав, спас племя саха. И ты научись угадывать дурную мысль племени абаасы, имей силу не поддаваться уловкам Зеленого Змея. Богатырь Саарын сидит, кается и говорит о своем твердом решении начать новую жизнь. Наши предки говорили, что добрый молодец один день на спине коня, а другой день на его брюхе. Он три раза вооружается луком со стрелами и колчаном. *Развитие событий.* Сверху голос сына Юрюнг Аар Түсюмэл Тойона: «Абаасы со стороны запада решили нас стереть с лица земли». Появляется человек на черном коне и представляется Харалджык Бэргэном, верным человеком Толомон Тойона и сообщает о том, что Жестокий Джаллык на коне — гривастой змее силой решил свататься к младшей любимой дочери Толомона, к Кёгэлджийэ Куо. Дуулага Дархан велит Саха Саарыну отправиться на защиту племени. Стали готовить богатырскую одежду и боевые доспехи. Конь был предназначен еще жеребенком. Саха Саарын подходит к Аан Алахчын, чтоб получить её благословение. Глокает шарик с живительной водой, становится в десять раз сильнее прежнего. Богатыря перед боевым походом благословляет шаманка Кустук-Нюргустай в облике стерха. Она — посредница между высшими силами и людьми, вестница, провидица. В это время в небе на нее нападает гривастая змея. Уклонившись от удара Саха Саарына, змея исчезает. Шаманка Нюргустай предостерегает Саха Саарына от хитрых уловок гривастого змея. Саха Саарыну встречаются и навязываются в друзья Свободные боотуры. Подходят к дому. Откуда-то появившиеся молодые люди держат повод коня Саха Саарына. Входят в дом. Дом оказывается полон девушками Кыыс Кыскыйдаан, которые со смехом и визгом, без стыда начинают приставать к Саха Саарыну. А Свободные боотуры, которые назвались друзьями, накидываются, чтобы из него высосать кровь и кусать его. Саха Саарын отбивается от всех и идет к выходу. *Кульминация.* Его догоняют Свободные боотуры, начинают тащить к болоту. Подхваченный вихрем-холорук, Саха Саарын вот-вот упадет в болото. В это время Саха Саарын слышит голос шаманки Нюргустай. Она бросает Саха Саарыну пояс — радугу, и богатырь хватает его-и оказывается на твердой земле. Шаманка Нюргустай

говорит: «Исполняя свой долг спасения людей от зеленого змея, я принесла тебе волшебную саблю, она поможет тебе уничтожить Змея». Саха Саарын просит помощи у духа дороги Усун Чапчылгана найти Джэбиннэх Джэллика. Саарын отпускает коня, повелев явиться по первому зову. Сам идет искать Джэбиннэх Джэллика (Джэбиннэх Дьэллик — олицетворение наркомании, проникшей по ущелью Тимир Джигискэн — железной дороге). Ньыха Ньохсо сообщает Джэллику: «По твою душу прибыл богатырь Саха Саарын, имеющий коня-скакуна Сур Джагыл». Саха Саарын требует вернуть предназначенную ему Кёгэлджин Куо. Джэбиннэх Джэллик отвечает: «Красавицу Кёгэлджин Куо я никому не отдам. А вот тебе мы в жены отдадим деву Кыыс Чупчулган, которую хвалят лучшие из лучших верхних и нижних земель. О своем согласии быть зятем или о своем отказе нам быстрее говори». В ответ Саха Саарын говорит о готовности вступить в жестокое сражение. Джэбиннэх Джэллик первым нападает на Саарына. *Развязка.* Но Саха Саарын достает волшебную саблю и ударяет по голове Джалыннаах Джалыка. От такого удара Земля содрогается, она раскалывается на две части, образуется глубокая яма, со дна которой поднимается огонь. Джэбиннэх Джэллик со своими приспешниками, похотливыми девами падают головой вниз в этот огонь. Земля-матушка, тяжело дыша огнем, рассеивает их по воздуху, превращает в туман. Пылая огнем, волшебная сабля улетает в небо, это духи земли прячут греховное боевое оружие. Она появится, когда вновь наступит беда в виде Зеленого змея. Богатырь думает: «Когда народ на земле опять оступится, сабля вернется, установит порядок».

Происхождение богатыря Саха Саарына традиционное: у него отец Дуулага Дархан и мать Туналы Далбар. Вестником служит Тюзюмэл тойон, сообщивший о предстоящей беде. Богатырю Саха Саарыну в трудные минуты помогают шаманка Аан Алахчын хотун, Нюргустай, Дух Дороги Усун Чапчылган, конь-скакун Сур Джагыл, сын Юрюнг Аар Тойона Тюзюмэл Тойон, богатырь Харалджык Бэргэн. Врагами Саха Саарына являются Джалыннаах Джалык, Джэбиннэх Джэллик, дева абаасы Кыыс Чупчулган, Свободные боотуры. Все они составляют образную систему произведения. Из устойчивых образов традиционного олонхо отсутствуют мифологические образы Хатан Тэмиэрийэ и др. Из Верхних божеств присутствует Аан Алахчын, остальные только упоминаются. В тексте местами обнаруживаются некоторые нарушения композиционного строя эпоса, связанные с использованием образов олонхо в описании пороков сегодняшней жизни: в действиях Джэбиннэх Джэллика, Свободных боотуров, змеи с густой гривой, похотливых дев абаасы образно выражены современные реалии жизни. Произведение показывает столкновение современного общества с серьезной проблемой массового злоупотребления алкоголем, что губительно влияет на нравственные, моральные качества народа в целом. В заключении автор ставит вопрос о том, что предпримет народ против этого порока, как он откажется от черных сил? Она выражает уверенность в том, что издревле участь народа саха такая, что его никакие силы не могли одолеть, если он сплачивается вокруг светлых идей. Запись текста М. С. Тебеневой местами напоминает текст сценария для постановки на сцене. Привнесение в текст олонхо реалий из биографии сказителя, иногда из исторических событий, явление хотя и нечастое, но имеющее место в творчестве олонхосутов. Оно не приветствуется исследователями, так как может привести к трансформации эпических традиций.

Тематическое содержание (противорство добрых и злых сил), состав образной системы (борьба богатыря айыы против представителей племен абаасы, образы

вестника, шаманок, коня, духов и др.), присутствующие традиционные мотивы (защита богатырем айыы девушки айыы, помощь богатырю Аан Алахчын хотуна, шаманки Нюргустай, одержание победы богатыря айыы над абаасы аймага и др) подтверждают, что Тебенова М. С. хорошо знакома с эпическими традициями и создала талантливое произведение в стиле олонхо и она выступает как талантливый современный сказитель.

Николай Павлович Корякин – Уран Ньюкулай. Незаконченное авторское произведение в стиле олонхо “Хабыр киирсиилээх, хахай хааннаах, хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур, кини уола бүтүн күүстээх боотурдар боотурдара Боруллуо Боотур” (Жестокий в бою, со львиным характером, отличный хосун Хоонтоку Боотур, его сын сильный из сильных, боотур из боотуров Боруллуо Боотур).

Сведения об авторе.

Николай Павлович Корякин родился в 1940 г. в селе Ээйик Олёнёкского района в семье старшей дочери Суптуй Павла Татьяны и Павла Корякиных. Окончил семилетнюю Ботулунскую, Дальырскую среднюю школы. В 1964 г. окончил физкультурное отделение Якутского педагогического училища, в 1971 г. — историческое отделение Магаданского педагогического института. В те годы стал мастером спорта Советского Союза по вольной борьбе. В 1964 г. начал свою педагогическую деятельность учителем, потом директором Намской средней школы. В 1965 году открыл спортивную школу при Верхневиллюйской средней школе им. Исидора Барахова. Долгое время работал учителем национальной культуры в Верхневиллюйской гимназии им. М.А. Алексеева. Как разносторонне талантливый человек, Николай Павлович стал носителем фольклорной традиции народа саха: был известным запевалой кругового танца осуохай, тойуксутум, выполнял обряд благословения. Был победителем многих республиканских конкурсов, смотров запевал осуохая, тойуксутов.

Отличник образования РС(Я), Отличник культуры РС(Я), обладатель знаков «За заслуги в развитии устного народного творчества», «За заслуги в развитии физкультуры и спорта ЯАССР». Почетный гражданин Верхневиллюйского улуса, Верхневиллюйского, Ботулунского, Магасского, Намского, Оросунского наслегов. Корякин Н.П. в 2021 г. ушел из жизни от тяжелой болезни.

Устный вариант своего произведения «Хоонтоку Боотур» в стиле олонхо Николай Павлович сказывал без записи.

Сюжет произведения в стиле олонхо Н.П. Корякина “Хабыр киирсиилээх, хахай хааннаах, хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур, кини уола бүтүн күүстээх боотурдар боотурдара Боруллуо Боотур”.

Автор называл свое произведение «олонхо-тойук».

Главный герой богатырь “Жестокий в бою, со львиным характером, отличный хосун Хоонтоку Боотур”. У него сын, которого зовут “Сильный из сильных, боотур из боотуров Боруллуо Боотур”. Описывается жизнь в Верхнем и Нижнем мирах.

Жители Верхнего мира Верхние божества творят добро. Юрюнг Аар Тойон создает Средний мир с божествами, которые имеют разные функции: в огромной березе живет Аан Алахчын Хотун с добрым белым солнцем, с желтой звездой; божество Эджэн Иэйизхсит назначена выполнять миссию приумножать рогатый скот, табуны лошадей; Хотой Айыы назначена быть повелителем птиц, Улуу Суорун обещает научить жителей Среднего мира шитью, кузнечному, столярному делам; Джылга Хаан должен предугадывать будущее людей айыы, предостерегать их от бед. Так основана счастливая, богатая жизнь племени айыы в Среднем мире. Богатым образно-художественным языком описывается красота Срединной земли: растительность, деревья, птицы. Посреди поляны красуется восьмиветвистое дерево Аал Луук мас. В стиле олонхо описывается дом, двор Хоонтоку богатыря. Сам хозяин притаскивает на спине добычу, убитого медведя. Поэтическим языком олонхо описывается домашнее убранство огромного домашнего очага богатыря. Солнечным светом озаряет всё вокруг красота жены богатыря Кюлюмчэнэ Куо. Одного не хватает в их жизни — ребенка.

Однажды Хоонтоку богатырь видит сон: Верхние божества говорят ему: “Защитник племени айыы, Хоонтоку Богатырь, ты стареешь. После тебя не останется богатыря, который бы защищал твой народ от чужеземных чудовищ. Надо бы после себя оставить свое продолжение — ребенка, найди себе вторую жену, она тебе родит будущего защитника людей айыы-богатыря”. Хоонтоку зовет к себе почтенных старцев племени, угощая их кумысом, жирным мясом, рассказывает про свой сон. Старцы считают правильным решение Верхних божеств. Хоонтоку сообщает о своем решении жениться на родной сестре своей жены, Айыына Куо. Старцы одобряют намерение богатыря, благословляют его. Выходит Айыына Куо. Она не может противиться судьбе, согласна стать второй женой Хоонтоку Богатыря, родить ему детей. Описывается свадьба-уруу, всеобщая радость. Наступает ночь, наступает время любви. В подробностях описывается любовь, зачатие ребенка.

Через 30 дней после этой ночи почтенным старцам снится сон: собираются прибыть будущий защитник племени айыы Боотур и девочка-красавица. Проходит девять месяцев, наступает время благословения Айыысыт Хотун. У Айыыны Куо начинаются схватки, она велит мужу постелить на пол зеленой травы, позвать повивальную бабу. Вскоре раздаются громкий плач мальчика, затем девочки. Хоонтоку Богатырь с мальчиком на руках подходит к домашнему очагу, угощает его. Здесь текст произведения обрывается. В примечании записи читаем: “Текст начали записывать в 2021 году, 15 октября 2021 года Николай Павлович скончался от тяжелой болезни”.

Описание трех миров, создание Среднего мира, чудесное рождение богатыря и девочки у пожилых супругов — это канонические мотивы сюжета олонхо. Судя по названию произведения, нетрудно догадаться, что дальше должны были присутствовать мотивы героического похода богатыря Хоонтоку Боотура и его сына Боруллуу Боотура для спасения своих соплеменников. Врагом Хоонтоку Богатыря, предположительно, должен быть хозяин Нижнего мира Арсан Дуолан, который упоминался, когда создавались миры. Долгое время работавший учителем национальной культуры, настоящий носитель фольклорных традиций народа саха Николай Павлович не мог не знать законов создания эпоса, особенностей эпического наследия. Участие Николая Павловича со своим произведением в конкурсах сказителей говорит о том, что произведение должно было быть полноценным авторским олонхо со своими отличительными особенностями.

Василий Лукич Васильев. Произведение в стиле олонхо “Хапсагай – халбас харата” (Борьба хапсагай)

Сведения об авторе. Василий Лукич Васильев родился в 1956 году в селе Ботулу Верхневилуйского улуса. Окончив школу, служил в рядах Советской Армии. После армии работал строителем. Постепенно стали раскрываться творческие способности. Имея хороший голос, участвовал в районных, республиканских фестивалях. Со временем научился петь тойук, выступать как запеваала кругового танца осуохай. Выступает и как алгысчит, выполняющий обряд благословения. Являясь артистом Ботулунского народного театра под руководством заслуженной артистки РС(Я) Ольги Григорьевой, талантливо создавал незабываемые образы в его спектаклях. С 1995 г. начал рисовать красоту родной природы, портреты земляков. Выставляя свои картины в республиканских смотрах, завоевывает призовые места. В последние годы пробует себя в исполнении олонхо. Со своим произведением в стиле олонхо «Хапсагай-халбас харата» выступает на конкурсах сказителей.

Сюжет произведения взят из народных преданий о силачах. События происходят в век кыргыс — это времена грозных сражений, кровавых столкновений между племенами. На широкой долине Туймаада по соседству жили два рода, которые владели большими землями. Между ними вражды не было, жили мирно. Но в памяти людей были живы жестокие сражения с большими жертвами между их предками. Как-то Аан Дарханы этих племен решили устроить мирные состязания. Назначили время, место встречи для совета. Приехав в установленное место, Аан Дарханы слезли с коней. Но ботуры одного из этих племен встретили соседей враждебно: 8 человек держали ружья наготове. В это время совсем рядом будто бы прошлась Аан Алахчын хотун, как туман в воздухе, мягко махая рукою. Люди, готовые вот-вот пустить стрелы, остановились, опустили оружия. Что-то доброе, солнечное, теплое проснулось в душе людей. Успокоившись, обе стороны уселись на зеленую траву и стали вместе пить кумыс, есть жирное мясо. Началась мирная беседа. Порешили организовать состязание силачей по борьбе хапсагай. Каждое племя должно представить одного борца. Простились, разошлись по домам.

С утра на место состязания стали собираться люди. Было оживленно: всем было интересно, кто кого приведет, чей борец окажется сильным. Начали готовиться к празднику — ысыах. На тойон сэргэ (главную коновязь) повесили украшение-салама из волосяной веревки-ситии, изготовленной из конских грив. Семь девушек, похожих на стерхов, угостили Духа огня желтым маслом, из красивых чоронов землю угостили кумысом. Девять юношей, похожих на девять журавлей, станцевали танец *атах тэпси* (нога на ногу). Люди пели песню, играли на хомусе. Лилась нежная песня кырыымпа. В это время медленно, в сопровождении алгысчыта, семи девушек, девяти юношей вышел глава племени. Остановился у священного дерева *Аар Багах*. Алгысчит начал обряд благословения. Угостил желтым маслом Духа Огня. На зеленую поляну вышли борцы. Один из них бросил с себя шкуру медведя: перед народом предстал Сула Боотур со своеобразным узким, как колонок, лицом. Противником его был Эрбийэ Баатыр. Началась схватка. Эрбийэ Боотур

схватил Сула Боотура за ноги. Сула Боотур оказался крепким: даже не сдвинулся с места. Но проворный Эргийэ Баатыр взял его за подмышки, поднял высоко, бросил через свою голову назад. От радости Эрбийэ Баатыр еще раз показал свою мощь, прыгнув через своего коня, привязанного к сэрэ. Восхищенный ловкостью Эрбийэ Баатыра народ крикнул: «Уруй!». Эрбийэ спел песню о том, что победу над Сула Боотуром посвящает отцу, матери и девушке Кылаан. Потом затеяли конные состязания. Автор очень красиво в стиле олонхо описывает бег скакунов. К финишу прибежали оба коня одновременно, но под самый конец черный конь опередил белого коня. Люди свое восхищение выразили криком «Айхал!!!» Начался праздник ысыах. С того времени эти племена объединились под флагом с ярким солнцем посредине, создав одно сильное, непобедимое племя с названием народ саха.

Произведение В.Л. Васильева по тематике, образной системе, сюжету — литературное произведение, написанное в стиле олонхо, предназначенное для исполнения на концертах, конкурсах как олонхо.

Заключение

Анализ сюжетно-композиционного строя, мотивного состава, образной системы авторских олонхо В.В. Семеновой, Л.С. Афанасьевой, произведений в стиле олонхо М.С. Тебеновой. Н.П. Корякина, В.Л. Васильева, позволяет установить, что современные сказители утвердили маленький объем олонхо. Мотив создания Верхними Божествами трех миров, так красиво описывающийся традиционными олонхосутами, зачастую отсутствует. Отмечается лишь упоминание многих мифологических образов. Современные тексты олонхо отличает недостаточное использование готовых языковых конструкций олонхо, что обедняет поэтический язык олонхо. Кроме того присутствуют недопустимые для эпической традиции плоды творческой фантазии сказителей - привнесения реалий из исторического прошлого или современной жизни.

Указанные особенности авторских олонхо являются трансформацией эпических традиций.

Но при всем этом, отметим, что современными олонхосутами созданы авторские олонхо с «богатством и разнообразием сюжетов, обилием ярких бытовых деталей и общими художественными достоинствами» [Окладников. Якутский эпос (олонхо) и его связь с югом, 11 с.]. Современные сказители стараются сохранить тематику, сюжетно-композиционный строй, мотивный состав, образную систему, язык традиционных олонхо. В этом отношении наиболее близки к традиционному олонхо авторские олонхо В.В. Семеновой, Д.С. Афанасьевой, которые наглядно показывают, что современное сказительство, с некоторыми изменениями, но, в целом, может продолжать бытовать в своей исконной форме со всеми присущими ему издревле устойчивыми элементами.

В заключении можно отметить, что современное сказительство требует специального изучения. Авторские олонхо нуждаются в научных исследованиях во избежание в них грубых искажений и неправильной интерпретации компонентов традиционного олонхо.

Следование традиционным канонам своего национального эпоса, сохранение установленных испокон веков традиций его тематики, сюжета, сюжетно-композиционного строя, мотивного состава, образной системы, поэтического языка является средством сохранения самобытной культуры народа саха.

Валентина Владимировна Семенова

**КУОППАТ-КУОЙБАТ,
КУТТАҒАҢА СУОХ
КҮН ДИБИЛИТЭР БУХАТЫЫР
(олонхо матыыптарынан айымны)**

- Дьэ бую!
- Улаҕатын биллэрбэтэх,
Устакатын көрдөрбөтөх,
Уу нуһаран олохтоох,
Уостубат улуу уйгулаах,
Улуу тунал халлаан
Уларыйбат унаар уорҕатыгар,
Күн сиринааҕар
Көрүөхтэн эрэ күндэлэс
10. Күлүмүрдэс сырдыгынан
Күндээрийэ турар,
Күлүм күн күрүлгэнэ
Көнүлүнэн көнгү түһэр
Күндүл күөх халлаан
Кинкиниир киэн киэлитигэр,
Сандаарыйар сурааһыннаах,
Сардангарар сырдыктаах,
Саймаарыйар сарадахтаах⁸²,
Чап-чараас дьапталҕа
20. Хас эмэ хос-хос
Хаттаҕаһын⁸³ үрдүгэр,
Ыйырбахтыы ыйыстар
Ыраас чэбдик салгыннаах
Ырай ыраас сыралыгар,
Абыланнаах айыылар
Ааллаһан⁸⁴ олороннор
Айыы сырдык сыламынан,
Амалыйан алкыйан
Арыаллаһар эбиттэр.
30. Бу маннык бэйэлээх
Бастын үтөө дойдуга
Килбиэннээх күн сарданатын
Килэччи урунан,
Үүс⁸⁵ тириитэ тэллэбин,
Саарба тириитэ саҕыннааһын
Сарбыннахтыы быраҕынан,
Атаһын тилэбин
Тэпсиһэ түһэр
Саһыл-саарба тириититтэн
40. Танан, талан тигиллибит
Толбонноох саҕыннааһын
Тилэри кэтэн,
Нуоҕайдаах үрдүк бэргэһэтин
Күрэнсийбит көмүс төбөтүгэр

⁸² *Сарадах* — туох эмэ тэриичи тус-туспа салаа буола хайытталаммыта, оннук салааланан үүммүтэ.

⁸³ Лит.: *хаттыгас* — туох эмэ үрүт үрдүгэр онһулулубута, уурулулубута, дьапталлыбыта, арана, дьапталҕа, үлүк.

⁸⁴ *Ааллас* — элбэх буолан төттөрү-таары үмүөрүһэ, тобуоруһа сырыт; күргүмүнэн күүскэ саба халый.

⁸⁵ Үүс — бэдэр.

- Ньээлбиктии урунан,
Өндөл манган халлаан
Үтүө мааны үктэллээх,
Үт аас бэйэлээх
Үрүн Аар Тойон
50. Илэ бэйэтинэн
Олонхо курдук
Оллоонноон олонорон,
Орто дойду
Олоҕун онкулун
Оннун булларан
Олоотуур эбит оҕолоор.
Бу манник бэйэлээх
Аламай күн алкыйар дойдутугар
Үрдүк Үрүн Аар Тойон
60. Анаан-минээн арыаллаһар
Анабыллаах хотуна,
Үт сүөгэй курдук
Үгүс үтүнү үөдүтэр
Үт чөллөрүүн бэйэлээх,
Суорат мөлбө курдук
Сыламынан саймаарар
Сөлөгөй⁸⁶ аас бэйэлээх,
Үөрэтэр-такайар изйиилээх,
Курдат көрөр уйулҕалаах
70. Ахтар үтүө айыыһыт
Аан Амалыма Ийэ Хотун
Сымнаҕас үүс тириитэ тэллэххэ,
Сылаас киис тириитэ суорҕанна
Сууланын сыламнаан олонорон,
Уолбат улуу уйгуну
Улуу куйаартан уккуйан ылан,
Остуоруйа курдук
Орто туруу бараан дойдуну
Оһуордаан ойуулаан
80. Онгорор чочуйар эбит.
Дьэ бу
Аҕыс хаттыгастаах
Арылы манган халлаантан,
Тоҕус хаттыгастаах
Туналы манган тунаартан
Үрүн Аар Тойон икки
Аан Амалыма Ийэ Хотун буоланнар
Көстүбэт куйаартан тардыылаан,
Алдьатыылаах аллараа дойдуттан үөтүүлээн,
90. Икки өттүттэн оборон чупчуруйан,

⁸⁶ Сөлөгөй — киһиэхэ күүс-күдэх биэрэр улахан ингэмтэлээх аһылык, сүмэ.

Инчэбэй этгээх,
Икки атахтаах,
Борон бастаах
Саха ураанхай
Тулуйарын курдук
Орто туруу бараан дойдуну
Көстүбэт итир илиминэн
Иили эргийэн
Илибири ирбинньиктээбиттэр⁸⁷ эбит.

100. Алдыатыылаах аллараа дойду
Адьярай бииһин уһун
Аргыардаах салгына
Ангальбатын курдук диэн
Көстүбэт тиһиликтэринэн
Иилиһиннэри баайан
Өһүллүбэтти түмүктээбиттэр.

Бу бэйэлээх,
Куойаҕа-манкыга⁸⁸ баппат
Куйаары иччилиир

110. Үрдүк үтүө айыылар
Үһүбүт үтүө сирдэригэр,
Үрүн күн барахсан
Үөрүүлээх дьүһүлгэн буолан
Үөһээ тэмтэйэн табыстагына,
Орто туруу бараан дойду
Улаан биз⁸⁹ хараҕын курдук
Унаарыччы көрөн,
Уһаты тардыллан,
Уллунгах да саҕа

120. Усталаах сири
Уйгутуттан матарбакка
Унан уурастыыр эбит.
Аламай манган күн
Аҕыс уон аҕыс
Атахтарыгар тирэнэн
Аан ийэ дойдуну
Арылыа көрөн турдагына,
Араскынан анньар
Абыраллаах айылҕа
130. Арсыын⁹⁰ да саҕа
Арыттаах кээмэйи
Атарахсытан кэбиспэккэ
Албан-далбан
Алгыһынан амалыйан

⁸⁷ Лит.: *Ирбэнньик* — биир көдьүүс долгулдуйан, күөгэлдьийэн көстүү.

⁸⁸ *Куойа* — куйуур изээн онгоһуллубут мас иитэ; *манкы* — куйуур ураҕаһа, эргитэр маһа.

⁸⁹ *Улаан биз* — кубархай сизэллээх, кутуруктаах өлкөкү кэрэ, сырдык көҕөччөр (сылгы дьүһүнүн туһунан).

⁹⁰ *Арсыын* — нууч. *аршин*. — уста кээмэйэ: түөрт сүөм кэрингэ.

- Айхаллаан аҗай
Аарыгырдар эбит.
Дьэ, ити курдук
Орто туруу бараан дойду
Оноһуутун-ыйааҗын чааһын
140. Олоччу тутан олорор,
Куойаҗа-манкыга баппат
Куйаары иччилиир
Үрдүк үтүө айыылар
Үһүйбүт үтүө сирдэригэр
Салгын сыта сабардаабыт,
Ийэ кута иэнигийбит,
Буор кута буккуспут
Сир ийэ барахсаны
Сиксигин сиигин
150. Сирийэ көрөн турдахха дуо, доҗоор,
Устатын-туоратын биллэрбэккэ
Уунан уста турар эбит,
Түгэжин-түмүгүн көрдөрбөккө
Туругура туолан
Туналынныы таалбыт,
Дьиктитин-дьиибэтин унаардахха,
Дьиримнии, дьалкыйа алкыйбыт эбит.
Дьэ, бу бэйэлээх дойдуга
Көй көмүс уота
160. Күндээрийэ көрөн,
Күөлэһийэн бүтэн
Кэтэх өттүнэн
Кэҗис гыннаҗына,
Кэлэн иһэр кэм
Бииртэн бииринэн солбуллан,
Быйан быыстаах
Бүппэт олох
Быстыбат айымньынан
Бидилийэр, битигириир эбит.
170. Силиргэхтээх орто бараан дойдуну
Олоҗун ситэри тэрийэн,
От-мас хаххалаан,
Уу-хаар эргитэн,
Көтөрү-сүүрэри көччүтэн,
Сүөһүнү-аһы үөскэтэн
Үрүн Айыы Тойон
Аан Амалыма Хотуннуун
Аан дойдуну айалларыгар
Арылы манган халлааны
180. Арыяа тардан олороннор,
Айыыһыттаах аартыгынан

Айыы кыргыттарын түһэрбиттэр.
Алгыы-сили туралларыгар диэн,
Айыы сыдыайын туттартаабыттар.

Ити кэннэ

Айыы намылы кыргыттар
Үрдүк дыһалы толороннор,
Орто туруу бараан дойду
Олохтоохторугар анааннар,

190. Үрүн илгэ курдук
Үөскүү-ууһуу туралларыгар диэн
Үп-үрүн сүүмэхтэри
Үмүөрүтэ тардыалааннар
Өрөн киирэн барбыттар.

Бу айыы эттиктэрэ

Эйгэлэрэ бары алгыстаахтар,
Үктэммит сирдэригэр
Уйгуну-быйангы түһэрэр
Улуу күүстээхтэр,

200. Хайыспыт сирдэригэр
Ханыылаабы тэнитэр
Халын хаххалаахтар,
Ууммут сирдэригэр
Үөрүүнү олохсутар
Сылаас тыыннаахтар,
Куһаҥантан сэрэтэллэр,
Кири-хоҕу киллэрбэттэр,
Кэрэнэн эрэ билтэхтэнэн
Киһиэхэ-сүөһүгэ чугаһылар,

210. Таптал изийитин уһугуннараннар,
Дьалыны⁹¹ киллэрэннэр
Дьолу ингэрэллэр эбит.

Ол курдук

Аан ийэ дойдуга
Тутуһан турааччыны
Туох баалларын барытын
Харыстыыр-хараһыйар
Көстүбэт эйгэлээх,
Илиилээх-атахтаах

220. Иччилээх онгорбуттар.

Ол курдук

Үөһэттэн үөтүүлээх буолан,
Баайыылаах баабыр таҥастаах,
Бүүрүктээх бэдэр сонноох,
Барыллыа баараҕай барыҥнаах
Баай Байанай оҕонньор,
Баллайар баһаам барыҥныра

⁹¹ Дьалын — туох эмэ киһи өйүн-санаатын абылыыр, өрүктүр күүһэ, омуна.

- Бииртэн биир төрөөн-ууһаан
Торолуйан испит.
230. Орто дойдуга
Ньылбыгыр этгээбэ,
Тылбыгыр кынаттааба,
Сүүрэр атахтааба,
Адаар муостааба,
Хатан хаһылааба,
Кыралыын-кыймалыын,
Улуулуун-уһулуччулуун
Кэмэ суох элбээбиттэр,
Кэрээнэ суох үөскээбиттэр.
240. Төбөтүн оройугар
Аал Кудук маһы
Аннынан кэбиспит курдук,
Адаар хайыр лабаалаах,
Аһыс адарай муостаах,
Дьулаан уһун сотолордоох,
Дьурантай адаар атахтардаах,
Мөтөгөр модун түөстээх,
Талах-сутука аһылыктаах
Тайах кыыл талыыта,
250. Түнг сис тайбаба
Таныытын тардырбатан
Талбытынан үөскээбит.
Ханыылаһа субулар,
Хоту хадаар хайалар
Халын систээх орохторун
Хайыта тардан ылаттаан
Ханыылаабыт курдук
Хайыр халын тириилээх,
Халыа сүүрэр хааннаах
260. Хардан болгуо эһэлэр
Хатанник хаһытаһан,
Хааһабы хааһаха
Быраһаттыыр тэнэ
Хаспалдыһа хаамсыбыттар.
Кый ыраах үрдүктэн
Күрүлүү-харылыы,
Күүгүнүү түһэр
Күрүлгэн уута
Кырымпа кылын таарыйан
270. Кылыгыры түһэринии
Кылыһахтаах куоластаах,
Кылыкынай сангалаах,
Кыркаба⁹² суох кырпай

⁹² Кыркаһа — туох эмэ биллэр-биллибэт эбирэ-чуоһура.

- Кыталык көтөрдөр
Күөх халлааны көнгүлүнэн
Кырыяа көтөн кэлэннэр
Кырдал налыы сирдэргэ
Кынтас гына түспүттэр,
Көнгүл босхо көччүйбүттэр.
280. Кыырай манган үрдүктэн
Кыыһар кыһыл былыттар,
Кыыгынаһа-суугунаһа
Кыынньа мунньустан,
Кыстык хаары түһэрэн,
Көтөх көтөбүнэн быражаттаан
Кылбаара лөглөппүтүнүү
Кыыда манган өгнөрдөөх,
Кыраһыабай туналлаах,
Кылатардаах эрэ барыта
290. Көрө сөҕөр көтөрдөрө,
Кылбаа манган кубалар
Кынаттарын саратан,
Куорсуннарын даллатан,
Кутуруктарын көппөтөн
Көөчүктэнэ оонньообуттар.
Силис-мутук курдук,
Сиртэн сэргэхтик туттан
Сиксилдьийэ сүүрэр,
Сэрэнэр-сэрбэнэр,
300. Сылыбырас бэйэлээх,
Сылбылдыһа сыбдыйар
Сүүрэкэлиир суоллаах
Сиик, дабархай сыттаах,
Сүр сыыдам сырыылаах
Сир быта
Силлэрики солондо диэн ааттанан
Сонурбаан үөскээбит.
Ити курдук
Түөрт атахтаах
310. Сүүнэкэтин уонна кылкабын⁹⁵
Бүөм тутан эттэххэ,
Барынныыры барытын
Бииртэн-биирин
Түөрэ ороон истэххэ,
Си дьүгээр буолбакка
Аһыылаах ардайдаахтар,
Күпсүйэр кынаттаахтар
Аннылара уоһахтанан,
Ситэринэн-хоторунан,

⁹⁵ *Кылкабын* — ис хоһоонунан кыратын диэн суолталаах тыл.

320. Силбэһиилээх-силиргэхтээх,
Самаһыылаах-самсаһыылаах
Төрөөн-ууһаан, тэнийэн,
Торолуйан испиттэр.
Ама дуу,
Босхо бастаах
Борон ураанхайдар,
Эргичийэр иэччэхтэрдээх
Икки атахтаахтар
Хайҕахтаах хара быардарын хамсатаары
330. Үүнэ түһэр сиэмэлэрдээх эрэ барыта
Силигилии чэлгийдин диэн
Хара буорунан хаппахтааннар,
Туран буорунан тэлгэхтээннэр,
Көпсө буорунан көрүлэтэн,
Өнг буорунан өнгөлөөбүттэр.
Ол курдук
Ача чаран күөбүм
Алаҕаркаан-тэтгэркээн,
Арыккалаах-далбардаах,
340. Араскылаах алтан отун
Арыяа тарпыт курдук
Араҕас кумах ардайдаммыт.
Кылбаа манган ньыламан⁹⁴
Кырса кыылым кылаан түүтүн
Кэккэлэһиннэри уурталаан,
Кэчигирэтэн кэбиспит курдук
Кырылыы кыынньар
Кырылас манган кумахтаммыт.
Киэнг халлаан суһумун
350. Курдуу кууһа түһэр
Кустук кэрэ өнгүн
Кырыяа тардан ылаттаан
Кыбыталаан кэбиспит курдук
Кыынньар кыһыл кумахтаммыт.
Аны дуо, били
Аан ийэ дойдуну
Арыаллаан турар,
Айылҕа барахсан
Аарыгырар бэйэтин
360. Анаара тутаммын
Ааттатаалаан истэхпинэ,
Кыламан курдук
Кырыы-кырыытынан
Кэчигирээн турар
Киил мастардаах

⁹⁴ Ньыламан — ыраас, үчүгэй диэн суолтаҕа.

- Кэрии тыаны
 Кэрэхсэнэр өттүн
 Кэпсээн-ипсээн
 Кэккэлэтэн бардахпына,
 370. Халадаай киэн ырбаахылаах,
 Хойуу будьур суһуохтаах,
 Хотун ийэ хатыннар
 Хотолдьуһа хаамсан иһэннэр
 Хас тумулга, хонууга
 Тирэнгсэнэн⁹⁵ үнкүүлүүр
 Тэйэр-тэбэр кыргыттарын
 Киэргэл-симэх илиммит
 Күөх суһум кэһиэччиктээх,
 Кэлэр кэскил илдьиттээх
 380. Кийиит буолуох кэрэ куо –
 Кэрэчээн кыыс хахыйахтар
 Кылбаа манган сотолорун
 Күөххэ күөйэ тутаннар
 Кырыс сиргэ, сирэмнэ
 Кытаанахтык туруортаан
 «Хотуйдаар ханна эрэ,
 Халыйан мээнэ сырсан
 Хаалаайабыт», — диэн сибигинии
 Хатын мастар сэмэйдик
 390. Ханьыласпыт эбиттэр.
 Аны тэмтэйэ ойон тахсар
 Төгүрүк күнүм
 Төлөн күүһүттэн
 Төлкөлөөх түөрэхтээх,
 Тайҕа сирим
 Тэнгнээҕин булбатах
 Тыакам маһын
 Талыыта-талбата
 Торҕо⁹⁶ күөх симэхтээх,
 400. Тоҕо-хоро санаалаах,
 Толоон-сыһы дойдудулаах,
 Тойон линкир бэйэлээх
 Толомон тиит мастар
 Түгэҕэ биллибэт
 Төрүт сирдэргэ
 Титирикчээннэрин таммалатан,
 Тэпсэһиннэри ууһата
 Нүөл-наал бэйэлээхтик,
 Нүһэрдик дыппиниһэн
 410. Иниэттэ-иэнигийэ

⁹⁵ *Тирэнсэ* — сарыыттан эбэтэр түнэттэн тигиллибит чараас, чэпчэки сайынны этэрбэс.

⁹⁶ *Торҕо* — халлаан эбэтэр от күөҕэ өҥнөөх солко да, көннөрү да тангас.

- Иили эргийбиттэр.
Сир дойду уутун
Силбии тутан
Силиһин сиигирдэр
Сөҕүмэр кыахтаах,
Халаан уутун хара сиргэ
Харыыта суох
Халыанлык инэрэр,
Хаан тардар
420. Харыйачаан диэн
Ханыы ыччаттарардаах
Харыйа мастар,
Хайыта барбатах
Хатырыктарын быһыһыттан,
Хатааһын уотун курдук⁹⁷
Халлаанга харбаһар
Хойуу күөх лабааларынан,
Хатыылаах иннэлэринэн
Хантаһан тураннар
430. Ханаһа үүммүттэр.
Тэҕил⁹⁸ дойдуну
Тэнни тутан,
Таас дьапталғанга
Тэнитэ тэпсигэн,
Тамалғаннаах үрэхтэри
Тайанан үүнэр,
Тумус тыалары
Тутуһан турар,
Тупсаҕай ньуурдаах,
440. Тэтэгэр субалаах,
Тэлибирэс сэбирдэхтээх,
Тангалай ойуулаах
Тардыы талахтар
Тэнийэн аҕай
Таалалыы-тарҕана үүммүттэр.
Аны, көнгүлүнэн көччүйэр
Көмүс аалыы сүүрүктээх
Күөлэттэр ууларын,
Көнгү тардан ылаттаан
450. Ыраах сириэн ыырдаан,
Кэтит сириэн күөннээн,
Уһун сириэн улаҕалаан
Уунан-хаарынан бычалыйар
Баараҕай баһаам кыахтаах
Баай талым эбэлэрэ

⁹⁷ Хатааһын уотун курдук = хатааһын чолбонун (сулуһун) курдук — олус чаһылхайдык, уогтаахтык, сытыытык. Чопчу бу түгэнгэ Хатааһын Чолбонун курдук тэйиччи диэн суолтаҕа туттуллубут.

⁹⁸ Тэҕил — ыраах, тэйиччи (дойду туһунан этэргэ).

- Нэлэннэхэ сыппыттар.
 Үтүрүхэ-үмүөрүхэ
 Үрүт үрдүгэр үөскээбит
 Үрүн үрүмэ долгуннаммыт,
 460. Үмүөрүхэ устубут,
 Үгүс элбэх үөрдээх
 Үрүйэлэр, үрэхтэр
 Үрүн көмүс ууларын
 Үмүрүтэн ыланнар
 Өбүллэр үтүмэн үөстэрдээх
 Өрүс эбэ хотуттар
 Үүнэр-үөскүүр үөстэринэн
 Өрө көрөн истэххэ,
 «Бу бэйэлээх сиргэ-дойдуга
 470. Туохтан тууралаах
 Туох бэйэлээх
 Тынан-тыбыыран,
 Тыгыалас хааннанан,
 Тылыбыр тылланан,
 Тырымныыр эттэнэн,
 Тырынгка ингирдэнэн
 Төрөөн-үөскээн
 Төлөһүйэн төннөр эбит[ий]?» — диэн,
 Токкоолоһон билбитим —
 480. Үрүн Аар Тойон
 Үрдүк мэнэ халлаантан
 Үрүн күн анныгар
 Үрдүк дыһалын үмүөрүтэн
 Устубат уһун үйэлэргэ
 Биэрэр күүһүн
 Билэ билгэлии олоороу,
 Үөһэттэн аллараанга диэри
 Үтүөнү, үчүгэйи үөдүтэр,
 Үрүнгү-хараны араарар
 490. Ураанхай саханы
 Уһатарга анаммыт,
 Айыылартан төрүттээх
 Айыыһыт Хотуну арыаллатта,
 Эдьэн Иэйиэхсити энгээрдээтэ.
 Орто туруу бараан дойдуга
 «Һай-һат!» хаамылааннар⁹⁹,
 Күөйэ үүрэн киллэрэннэр,
 Далга-кыбыыга хаайталааннар,
 Хотон иһигэр хаххалааннар,
 500. Торҕо күөбүнэн тускулааннар,
 Түптэ сытынан тунуйаннар,

⁹⁹ Лит.: саамылааннар.

Дьоллоон-соргулаан унаарыттылар,
Дьизлээн-иччилээн тыыннаатылар,
Киһиэхэ сыһыаран ииттэрдилэр,
Кэскили үөскэтэ тэниттилэр.

Ол кэннэ

- Өр өтөр буолбакка
Үрүҥ ынах үөскээтэ,
Хара ынах ханыыласта,
510. Чуоҕур ынах чопчуласта,
Эриэн ынах элбээтэ,
Кугас ынах холбосто,
Ҥаадьаҕай¹⁰⁰ ынах Ҥаамыласта,
Ураа ланкыр муостаахтар уруйдастылар,
Хороҕор муостаахтар айхалластылар.

Ити кэннэ

- Иитилэр эрэмньи
Кытаанах тирэхтээх,
Курдурҕас туйахтаах,
520. Былларыттаҕас быччыннаах,
Барылаччы тыастаах,
Хотолдьуйа холлоох,
Эмсэҕэлээбэт эйгэлээх,
Үс саха төрдө,
Түөрт саха түөрэмэ
Айыы дьөһөгөй оҕолоро
Сир дойду хараҕа аһыллан,
Улуу толорон толооннорунан
Көҥүллэринэн көччүйэн,
530. Күөх торҕонон торолуйан,
Сирилэччи үүнэр
Сир ийэ сиэмэтин,
Сүмэлээх илгэтин
Сымнаҕас уостарынан
Сыллаан ыла-ыла
Салаан ньалбаардан,
Сыһыыта тардыалаан
Сыһыы-сыһыы мунгунан
Сыспай сиэллээхтэр
540. Сыбыытаҥа сырсыбыттар.
Арылы халлаан анныгар
Амырыыннаах да тымныыга,
Абытайдаах да итиигэ
Аан ийэ дойду
Айыыһыттаах иэнин
Айыы дыргыл тыыннаан,
Амтаннаах үтө аһынан

¹⁰⁰ Лит.: саадьаҕай.

- Айах тутан,
 Кыыгыначчы кыынньар
 550. Кымыһынан быйаннаан,
 Арыылаах-сыалаах
 Аллар хоргуну холбуйан,
 Күн сириг анныгар
 Иннэ-кэннэ биллибэттик
 Үөскээн-төрөөн барбыттар.
 Дьэ ити кэннэ
 Боҕолдьуйар сүһүөхтэрдээх,
 Хонкулдьуйар хоолдьуктардаах,
 Эргичийэр иэччэхтэрдээх
 560. Босхо бастаах
 Борон ураанхайдар обургулар
 Үрүйэ-үрэх устун
 Үгүс элбэх буоланнар
 Үөрдүһэ, үмүөрүһэ
 Үрүг тунах илгэнэн,
 Үрүлүйэ-харалыйа
 Үөрдэһэн ололбуттар;
 Алаас-сыһыы аайы
 Ааллаһан олороннор,
 570. Араҕас илгэнэн
 Асахарыһа-басхарыһа
 Ааллаһан ололбуттар;
 Сыһыы сылам мунгунан
 Сатабыла суох элбэх саха
 Сүбэ-соргу тэринэн,
 Сүөһү, сылгы ииттинэн,
 Суугунаһа-сааһынаһа
 Саймаарыйа саамыласпыттар;
 Толоон, толорон тухары
 580. Туналыһар үгүс дьон
 Торҕо күөбүнэн тускулаан,
 Төлөһүйэ-торолуһа
 Туругура тупсубуттар.
 Хайа да диэки хайыс
 Хайаан ханыта суох буолуой?
 «Маа» диэн мангырыыр ынахтаах,
 «Бөө» диэн мөнгүрүүр оҕустаах,
 «Мээ» диэн мэңгириир тамыйахтаах,
 «Ань-һа һа-һа» диэн кистиир сылгылаах
 590. Үс саха үөскээбит,
 Түөрт саха төрөөбүт,
 Биэс саха биһиктэммит.
 Бу бэйэлээх сиргэ-дойдуга
 Туохтан тууралаах

- Түөх бэйэлээх
 Тыынан-тыбыыран,
 Тыгыалас хааннанан,
 Тылыбыр тылланан,
 Тырыынка ингиирдэнэн
 600. Төрөөн-үөскээн
 Төлөһүйэн төннөр эбит[ий]? — диэн,
 Токкоолоһон билбитим —
 Аҕыстыы эркиннээх,
 Айгыраабат мастаах,
 Арыы оҕунуохтаах
 Айыы алаһатын
 Аргыар аргыйбатын курдук
 Анаан-минээн туран
 Тиит мас талыытыттан
 610. Туттартаан-тууралаан
 Туруору туппуттар,
 Үргүөр үргүйбэтин курдук
 Үтүөкэн мастарынан
 Үрүттээн уурбуттар.
 Туруору ойоџосторугар
 Тоџустуу сириэнэн
 Туос тиһиликтэринэн туттарыллыбыт
 Сүлүүдэ¹⁰¹ кыбытыктардаах
 Сүдү улахан түннүктэринэн
 620. Күн уотун көнгүлэ
 Көнгү көтөн киирбитэ
 Көрүөхтэн эрэ кэрэ эбит.
 Алын өттүгэр
 Сиик өппөтүн курдук
 Сылааһы инэринэр аналлаах
 Сылгы тириитин
 Силбэһиннэри уурталааннар
 Сабыта быраџаттаабыттар.
 Ити кэнниттэн
 630. Ингэриллэн тапталлыбыт
 Үрүн испиэскэ сыбахтаах
 Үрдүк холумтаннаах
 Аал уот уйата
 Көмүлүөк оһох
 Кыһыл тылларынан
 Күлүмнүү күөдьүйэн,
 Күлэ-үөрэ күлүбүрүччи умайан,
 Сылааһынан сылаанһыта туран
 Итиитинэн иэнигийэ тыынан
 640. Киһини-сүөһүнү бүтүннүүтүн

¹⁰¹ Сүлүүдэ — сиртэн хостонор тус-туспа араҕаланар дьэҥкир минерал.

- Көрө-истэ көмүскүүр эбит.
Элэккэй эркиннэрин кыйа
Кэтит ороннор
Кэккэлии туруоруллубуттара
«Кэлинг өттүктээн даа!», — диэн
Кэпсээннээх буолбуттар.
Балаҕаны тутан турар
Баараҕай баҕаналарга
Батарыта анньыллан
650. Көхөлөр сааллыбыттар.
Киис тириититтэн саҕалаан
Күндү түүлээхтэр намылыспыттар,
Куртуйах кутуругар тийэ
Көтөр кынаттаахтар тэрэспиттэр.
Ааттаах алаһаны эргиччи
Сиэлинэн ситии хатаннар
Субурута сыыйталаан,
Намылыччы кыбыталаан
Нарыннык тардан кээспиттэрэ,
660. Сиккиэр тыал түспүтүнүү
Сайаҕас салгыннанан
Суугунуу-суһумнуу
Сандаара тураллар эбит.
Аны ас тардарга аналлаах
Арыны-сыаны инэрииммит,
Ап-араҕас дьүһүннэммит,
Алаады курдук төгүрүйбүт
Аарыма сандалы үрдүгэр
Ортотунан билгэхтээх,
670. Мас нэлэкэ иһиттэргэ
Сибилигин эрэ буспут
Сылгы сыалаах ойоҕоһун
Сойута уурбуттар.
Толору томтоҕор
Үс атахтаах чорооннорго
Абыраллаах ас үрдэ,
Үрүн ас үтүөтэ
Кырылыы кыынныбыт
Кымыс кутуллубут.
680. Туос чабычактарга
Тобус толору
Сыалаах-арылаах
Саламаат миньийбит¹⁰².
Кытыа иһиттэргэ
Ыаммытынан үүт,
Ууллубут ынах арыыта,

¹⁰² Лит.: Миньийбит.

- Хоргуннаах хойуу миин,
Аттыгар анды кус,
Тыыраахы сымыйтара
690. Кыра нэлэкэлэргэ кэчигирэспиттэр,
Удурбайтан уктаммыт
Тимир быһахтары кытта бииргэ,
Хатын мастан кыһыллыбыт
Хаһыы хамыйахтар ууруллубуттар.
Аата, бу бэйэлээх
Алаас быһаҕаһын саҕа
Алаһа дьиэни баһылаан,
Аал уоту оттунан
Харалаах аас тэллэххэ
700. Ханыыта суох да буоллар
Хантайа сытар
Хайалара эбитэй? — диэн,
Харалҕан¹⁰³ харахпын
Хайыта тардыалаан,
Хантаарыччы одуулаан,
Хаһыйан көөртүм¹⁰⁴ —
Төлкөлөөх төрүөх
Төрүт аһынан төрөлүйбүт,
Ала ынах
710. Ала илгэтинэн аһаабыт,
Тунгуй ынах
Туруу суоратынан торолуйбут,
Кэс ынах
Кэс үүтүнэн кэбэрдибит,
Сайынҕы саарбыт
Кус этинэн эмсэхтэммит,
Үтүлүк саҕа
Үлүгэрдээх улахан
Уу балыгын уобалаабыт,
720. Тутум тастаах
Тайах этинэн толоруммут,
Отон арааһыттан
Көйүллүбүт көй утухтаммыт,
Көстөр дьүһүнүнэн даҕаны
Киһи киһиэхэ тэнгэ суох,
Мас үрдүктээҕин-намыһахтааҕын курдук,
Дьонтон эрэ таһыччы таһаалаах,
Былас мындаалаах,
Буулаҕа былчыннаах,
730. Бөдөҥ уңуохтаах,
Будьурхай баттахтаах,

¹⁰³ Харалҕан — мөлтөх харахтаах, ыраағы кыайан көрбөт.

¹⁰⁴ Лит.: Көрбүтүм.

- Эмпэрэлээх сүүстээх,
Эрилкэй харахтаах,
Эрдээх көрүгнээх,
Этэр тыллаах,
Көмүөллээх куоластаах,
Күүстээх күөмэйдээх,
Күтүр күөннээх,
Ситтэҕинэ-хоттоҕуна
740. Туолан-томтойон,
Толуу-толомон
Тойон дьүһүннээх
Толору дьоллоох уол оҕо,
Бустаҕына-хаттаҕына
Буулаҕа күүстэнэр
Бухатыыр эр бэрдэ!
Үтүө-мааны
Майгытынан даҕаны
Үмүрү тардынан,
750. Дьонун-мааны
Санаатынан даҕаны
Дьолуо анньынан,
Орто туруу бараан дойду
Олоҕун отуора
Оһолго түбэстэҕинэ
Өрө тардар,
Быстар, бытарыйар буоллаҕына
Быһаан ылан босхолуур
Бэйэтэ туспа ыйаахтаах,
760. Күн сириг
Күөмчүлүүр күннэригэр,
Күн-ый буолар күөннээх,
Албан аатынан
Айыы дьонун
Аат айаҕыттан,
Аба-сата куолаһыттан,
Аал күүс буолан
Абыраан ылар
Атаҕастаппат аналлаах,
770. Суон сураҕынан даҕаны,
Саха ураанхай
Сор-хаан суолланнаҕына
Суон дурда,
Халын хахха буолар ыйаахтаах,
Дьонун-сэргэтин абырыыр
Дьонуннаах дьолуолаах¹⁰⁵,
Дьүүллэһилибэт дьүүллээх,

¹⁰⁵ Дьолуо — туох эмэ үчүгэй тосхойуута; баат, дьол.

- Тулахадыйбат¹⁰⁶ тутуллаах,
Ыпсарыллыбат ыяахтаах диэн,
780. Үрдүк халлаанга олохтоох
Үрүн Аар Тойон
Айыы Хаантан араначчылаабыт,
Эдьэн Иэйиэхситтэн эркээйилээбит.
«Дьэ, эн киһи
Дьинг дьылҕан
Дьүһүллүүтэ итинник!», — диэн
Дьүүллээбит,
«Уустук дьылҕан
Уһуйулууҥа оннук!», — диэн
790. Уураахтаабыт.
Оҥоһуутун чааһын,
Төлкөтүн түөрэҕин
Түөрэн түстээбит,
Киһи буолар
Килбиэннээх киэбин
Кээмэйэ суох кэрэхлээбит,
Кэлэр кэм кэскилэ,
Үүнэр кэм үөрүүтэ
Дьылҕа көстүбэт
800. Быатыгар бааллан,
Ыяах биллибэт
Ыяаһыныгар ууруллан турарын,
Силлибэт сириттэн
Силбээн кэбиспиттэрин
Этэ-сиинэ дьылэй,
Хараҕа-кулгааҕа бүөлээх
Хайа айыы киһитэ
Көрүө-истиэ баарай!
Арай аһаҕас эттээхтэр,
810. Ойуун оҥоһуулаахтар,
Ичээн хааннаахтар,
Илбистээх түүлэринэн,
Үтүө сибикилэринэн
Билгэлээн-биттэнэн,
Танхалаан-тамалыйан,
Сэрэйэн-сэрбэйэн
Көрбүөччүлээн көрөллөрө.
Үрдүк үтүө айыылар
Үтүө сүбэлэрин сүбэлээн,
820. Дьоллоох уол оҕо буолар
Дьохун ыяахтанан,
Орто туруу бараан дойдуга
Олох озорор аналлаах

¹⁰⁶ Лит.: Тулхадыйбат.

- Оройунан түһэригэр,
Охтоохтон охтубат онгоһуулаах,
Саалаахтан самныбат саргылаах
Сирдээҕи олоҕор
Уна өттүгэр
Хатан хангыл
830. Уолаттарынан дабыдалламмыт,
Ханас өттүттэн
Кытыан кылыс
Кыргыттарынан кынаттаммыт,
Айгыр дьаралык
Айыы аймагынан арыалламмыт.
«Һай-һат!», — диэн
Иннигэр-кэннигэр
Ирбинньик буолар
Уһун үүрбэлээх,
840. Сьһыы аайы сырсар
Сылгы баайдаах,
Хонуу аайы хойдор
Хоноҕор муостаах,
Улаҕата биллибэт,
Уһуоргута көөстүбэт
Тоҕус мөбүрүк¹⁰⁷ олохтоох
Дьоллоох үтүө тусаһатыттан
Үрүн күн үөһэ ойуута,
Үт туман инэн сүтүүтэ,
850. Аар тайҕа тыына угуйан,
Соргулаах айан аартыга уккуйан,
Аан ийэ дойдута барахсанга
Айылҕаҕа баар барыта
Төрөөбүт-төлөһүйбүт,
Үүммүт-үрүлүйбүт
Быстыспат ситимнээх буолар.
Дьэ, онон буоллаҕа
Биһиги киһибит
Сыгынньах таас оройунан,
860. Туруук таас тэллэҕинэн,
Хотугу муустаах муоранан,
Хойуу симилэх быыстарынан,
Күлүмүрдэс күөллэринэн,
Алаады төгүрүк алаастарынан,
Киэн сирдэринэн кэрийэн,
Ыраах сирдэринэн ырданан,
Хаһан да куурбат, сутаабат
Хара тыа өлгөм булдун
Куобаҕыттан киһигэр тийэ

¹⁰⁷ Лит.: Мөһүрүк — ынах сылгы үөрэ.

870. Кылааннағы кыбынан,
 Байғал балыгыттан сағалаан
 Бөдөң собоҗо далбарданан,
 Тайах силиитин охсон,
 Таба чонкутун тонсуйан,
 Талбыт курдук бултуйан
 Тайғатыттан эргийэн кэллэр эрэ
 Булбутун-талбытын
 Булдун-алдын барытын
 Бири да ордорбокко
880. Бар дьонугар биэрэ,
 Иринньэх эттээҗэр түнгэтэ,
 Икки атахтааҗар аны олорбут.
 Ол гынан,
 Өр өтөр буобата
 Үтүө сиртэн үөтүүлээх,
 Киэн сиртэн киэптээх,
 Хотторбот оҕоһуулаах
 Холооно суох
 Хорсун сырыылаах,
890. Бэрийэр эр бэрдэ
 Биһиги киһибит обургу
 Чаҗардаахпын диэн чаалыйбакка,
 Хамначчыттаахпын диэн хаайтарбакка,
 Дьонноохпун диэн тохтообокко,
 Сынньанар диэнгэ суудайбакка
 Сатанахха ыйаабыт
 Сэбин-сэбиргэлин эмиэ кэтэн кээстэ¹⁰⁸.
 Биилээх сытыы кылыһын ылан
 Саадаһын үстэ курданна да,
900. Соргулаах айанҕа
 Туруммутунан барда.
 Кэмэ кэлбит киһи дэлэ дуо,
 Күннүктээх сиринэн
 Көнгүтэ сүүртэлээн,
 Көтөрү-сүүрэри
 Киэн нэлэмэн эбэҗэ
 Күөйэн аҗалан күөл үрдэ
 Икки кынаттаах
 Күйгүөрүнэн туола түстэ.
910. Ол кэннэ
 Кураахтаах саатын
 Кулгааһын аһары тардан
 Кынаан иһэн
 Ким туох буолбутун
 Кыайан бүдүүлүү да илигинэ,

¹⁰⁸ Лит.: Кэбистэ.

- Көлүччэ көтөрдөрө
Күөлэһис гыннылар да,
Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
Кынат тыаһа кыыһыгыраан
920. Кыталык көтөргө кубулуйдулар.
Күөл үрдүнэн дайаннар
Күөх халлаан диэки туһаайан
Көтөн күүгүнэттилэр.
Күн айыы киһитэ
Абыланга куустаран,
Апка ылларан
Көрөн турдабына,
Кыталыктан эрэ кэрэлэрэ
Кынтайа көтөн тахсан
930. Кылыһахтаах баҕайытык
Кыҥкыначчы туойан барда.
Биһиги киһибит буоллабына
Кулгаабын сэгэтэн,
Харабын арыян
Өйдөөн-дьүүлээн истибитэ.
Орто туруу бараан дойдуга
Олох олорор аналлаах
Ураанхай уустарыгар
Ааннаан кэлбит
940. Алдьархайтан арангаччылыы,
Иинэн кэлбит
Иэдээнтэн көмүскүү
Айыы көтөрдөрө барахсаттар,
Көлүччэ кустарыгар кубулунан
Илдьит буола кэлбиттэрэ билиннэ.
Ону кытта
Илэ-бааччы
Ыллаан лыҥкынаттылар:
– Кылы-кылы, кылы-кылы!
950. Чуор кулгааххын сэгэтэн
Истэ сэргэҕэлээ эрэ,
Кырабы хараххын аһангың
Көрө бүдүүлээ эрэ!
Улуу төрүттэргин утумнаан
Айыы аймағын арангаччылааччы,
Күн сириң көмүскээччи,
Үрүң тыыннарын өрүһүйээччи
Бухатыыр буоларгың умнума!
Көстүбэти да көрөр,
960. Истибэти да истэр
Чуор кулгаабың чөллөрүйдүн,
Көрөр харабың арылыннын,

- Көмүскэтээх санаанг күөрэйдин!
Ыраагы да ыйдангардар
Ыраас санаан тобулуннун,
Саргылаах санаан салаллыннын!
Бэйэн да билэн эрдэжин
Орто дойду олоѳун
Оноһуутун чааһын
970. Олорды тутан олорор
Куойаға-манкыга баппат
Куйаары иччилиир
Үрдүк үтүө айыылар,
Үһүйбүт үтүө дойдуларын
Алдыатыылаах аллараа дойду
Адъарай бииһин ууһун
Аргыардаах салгына
Аңалыйбатын курдук диэн
Көстүбэт тиһиликтэринэн
980. Иилиһиннэри баайан,
Өһүллүбэтти түмүктээбит
Уларыйбат улуу дойдуларын
Аам-дъаам буһурук дугуйдаах
Айыыны-абааһыны
Араарбат буолбут
Абааһы бииһин атыыра
Алларааттан өлүү үөлэһин
Өрүтэ анһыалаан,
Кыл курдук кылата охсон,
990. Кыбытык быатын сыыйталаан,
Алдыатыылаах санаата
Атыыр оѳус буолан айаатаата,
Киэбирэр киэбэ
Көлбөрүйбүт көхсүнэн кэбиэлээтэ!
Ойох көрдүүр оһоѳоһо
Аллараанан бэлтэрэннэн
Аймалған буолан адъарыйда.
Онон күн сириң көмүскүөх
Күүстээх бөѳөнү
1000. Көрдөөн-көрдөөн буланнар,
Сураан-сураан сонордоһоннор,
Үрүң тыын өллөйө,
Хара тыын хараһылтата буоллун диэн
Кыһалға бөѳөѳө кыһарыйтаран
Көмүскэтээри көрдөөтүлэр,
Атаѳастабыл бөѳөѳө ылларан
Ааккын ааттааннар
Ыксааннар ыңыттардылар!
Үөйэн-ахтан да көрбөтөх

1010. Үраах да чугаһыыр,
Чугас да ыраатар
Сир-халлаан анныгар
Сыламныы сытар
Сынгаһа дуол мырааныгар,
Арыылаах-сүөгэй сытынан
Ангаарыйа хамсыыр
Ача күөҕэ күөгэллээх,
Кылыгырыы устар
Кылыһахтаах сүүрүктээх
1020. Кылыбырас үрүйэлээх,
Кыталык көтөр түһэн
Кынтайа үңкүүлүүр
Кыҥкыр талба кырдаллардаах,
Кырылыы кыынһа көөннүбүт
Күлүм күннээх
Күндүл халлаан анныгар
Дьэргэлгэн толбонноох
Дьэрэкээн айылҕа
Дьиримнии-дьирибинии,
1030. От-мас, чуумпу уу
Ой дуораана муньустан
Тойук туойан доллоһутар,
Муора уута долгуһутар,
Акыйаан баала дьалкыһытар
Орто туруу дойду барахсанга
Босхо бастаах,
Бокуйар сүһүөхтээх,
Борон ураанхайдар,
Үрдүк үтүө айыыларга
1040. Бэлэх-туһах биэрэн,
Сиэри-туому тутуһан,
Суол аан арыян,
Аламай манган күн
Аллараа түстэҕинэ,
Харангарар халлаантан
Халыйан кэлэр
Хара уу хам ылан,
Халтаһалара сабыллан
Сытан сынньанан ылалара.
1050. Дьэ бу үөһэттэн үрүлүйэн түһэр,
Алларааттан аллан тахсар
Олох бүппэт дьүһүлгэнэ
Дьэргэлгэн курдук
Дьэрэлийэр дэбилгэнигэр
Илбийэ Ийэ Хотун,
Байымнаах Баай Тойон диэн

- Офонньордоох эмээхсин,
Кыта кыйма курдук
Кылаан дьоннорун-сэргэлэрин
1060. Өркөн өйдөрүнэн
Үмүөрүтэ тутаннар,
Үтүө быһыыларынан
Үүннээн-тэһииннээн
Дьол-соргу уйаланан,
Саргы-дьяалы тардыһан
Сириэдийэн аҕай олорбуттара.
Хотуннаах тойон буоллаҕына
Хара сарсыардаттан
Харахтарын тырбыннатан,
1070. Хайыта тардыалаан
Иэйиэхситтээх илин халлаан диэки
Илэ-бааччы хайыһан олоннор,
Ис-истэриттэн иэйэн-куойан
Эдэр саастарыттан
Эмэн буолуохтарыгар диэри
Оҕо көрдөһөн,
Ыччат тардыһан
Үрдүк үөтүүлээх
Үтүө айыылартан
1080. Үнэн сүктэн көрдөспүттэрэ
Үтүө түмүктэрдээх буолбута.
Дьэ, кэмниэ-кэнэбэс,
Хомнуо-хойут
Сааһыран иһэннэр
Уоллаах кыыс оҕолору
Күн сири
Эр-биир, утуу субуу,
Сыл көтө-көтө көрдөбүттэрэ.
Дьэ онон
1090. Үөрүүлэрин ким үөрүө этэй,
Соргуларын ким соргуланьа этэй?
Уол оҕолорун
«Ааппытын ааттаттын
Аҕа баһын тосту олордун!», — диэн
Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотур диэбиттэрэ.
Онтон кыыс оҕолорун
Күөх халлаанга күөрэйэ устар
Күндэлэс күнгэ эрэ
1100. Ханыйылы тутан
Күн Күлүмэ Куо диэн ааттаабыттара.
Ол кыыстара
Ийэлээх аҕатыгар,

- Чугас билэ дьонугар
Үтүө-мааны майгытынан,
Сылаас-сымнаҕас сыһыанынан
Куттарын-сүрдэрин туппута.
Бэйэтэ да
Күн курдук
1110. Күлүмнүү мичийэн,
Ый курдук
Ылбаара ылааран,
Сир симэҕинии
Силигилии атан
Ситэр кэмэ кэлэн
Минньигэс-минньигэстик
Мичилингнээн,
Чараас-чараастык
Чыпчылыннаан,
1120. Көрбүт эрэ киһи
Сүрэхтээх быара сылаанньыар
Үтүө-мааны дьүһүннээбэ.
Ол бэйэлээхпитин
Көрдөр харахпыт дьүккэтин,
Көтүрдэр тииспит миилэтин
Күндэлэс күнгэ эрэ
Ханыылыы тутан
Күндүлээн ааттаабыт
Күндүтэн күндү биэбэйбитин
1130. Күн Күлүмэ Куобутун
Аар-дьаар сыттаах
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы
Сир сиигин аппатан
Уоран көрөн,
Кини эмиэ таптаатаҕа буолан
«Ойох буол!», — диэн
Аан ийэ дойдутуттан
Аҕалаах-ийэтиттэн
1140. Уоран-талаан барбыта
Орубуна тоҕуһуон тоҕус
Хонугун туолла.
Оҕобут хотоку
Орто дойду
Ураанхайыттан уратыга
Ойох буолан олорор
Оҕоһуута суоҕа,
Айыы сири
Аламай сырдыгыттан
1150. Атынна анамматаҕа.

- Ол дойдуга
Быстах ыйаахтанан,
Тутах онгоһууланан
Абааһы сириң
Тымныы тыынын уйбакка,
Биир хонугу
Биир сылга холоон,
Икки хонугу
Икки сылга тэнгээн,
1160. Хараһыйтарара эрэ
Хараһын уута,
Көмүскэтэрэ эрэ
Көмүскэтин уута буолан,
Күн-түүн аайы
Кэктэн, буорайан эрээхтиир.
Арылы чыычаахпытын,
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы
Күүһүнэн күөйэн
1170. Илдэ барыаһыттан,
Тута баттаан туран
Эккирэтэн тийэн
Былдыаан ағалардыы убайа
Уолан эрэппит
Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотур барбыта да,
Аллараа дойду атамаана
Аанһатыгар да
Ап Дьаранааскы [диэн]
1180. Ааттаныа дуо?
Албыны, албаһы баайан
Хас тоҕой аайы хатыһан,
Тоҕоостоох тоһууругар түбэһэннэрэн
Хаарыаннаах ыччаппыт
Хайыта сынһыллан,
Хара хаанын тоҕон
Туруулаһа сатаата да тулуйбата.
Хайытталанан көөрөттө турар
Халын халҕаһа хапчаанга
1190. Хандалыга тимиринэн күлүүстэнэн,
Харағалана тириллэн,
Харыта-сотото бүттэтэ суох
Хаанынан оҕуолаан
Атаһын, илиитин хамсатан
Халлырҕатар да кыаға суох
Хам кэлгиллэ сытар диэн
Мутугунан бырағар

- Мунгур үйэлэригэр
Иннинэн сирэйдээх,
1200. Иэгэйэр атахтаах
Атаҕастабылын билбэтэх
Илбийэ Ийэ Хотун,
Толомон Баай Тойон
Үрдүк халлаанга олохтоох
Үрүн Аар Тойонтон үөтүүлээх,
Айыы Хаантан арангаччылаах,
Эдьэн Иэйиэхситтэн көмүскэстээх
Бухатыыр буолуох киһи
Орто дойдуга олорор сураххын
1210. Сураһан-сураһан истэннэр,
Дьол-соргу тостор,
Дьоллоох олох огдолуйар
Кытаанах кэммитигэр
Үүннээх-тэһииннээх
Ытык тылбытын ылыннын,
Күүс-көмө буоллун диэн
Хоолдуктаах бэйэлэрэ хонкуйан,
Сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэн,
Нуоҕайдаах бэйэлэрэ нуоҕайан
1220. Илдьиттэрин ыттылар!
Оннооҕор от-мас
Үрдүктээх-намыһахтаах
Киһи киһиэхэ тэнэ суох.
Суон дурда,
Халыҥ хахха буолуон үһү! — диэн баран,
Үрүн былыт үктэллэнэн,
Аас былыты аргыстанан
Үс кыталык
Эрдээх сүрэхтээх
1230. Эр бэрдин үрдүнэн
Элиэтии көттүлэр.
Ити иэдээннээх
Илдьити истэн баран
Биһиги киһибитигэр
Аан ийэ дойдуга
Ананан кэлбит
Айылҕата көптөҕө дуу,
Орто дойдуга
Оҥоһуллан түспүт
1240. Ыйааҕа тартаҕа дуу,
Ис иһиттэн кыйыдыйан
Кыһалҕаҕа ыларбыт.
Орто дойду олохтоохторугар
Көмөлөһөр кэмэ кэлбитин

- Этинэн-хаанынан,
Эт мэйиитинэн
Эрэйдэнэ биллэ.
Күөх халлаанга
Күөрэйэ устар
1250. Күндэлэс күнгэ эрэ
Ханыылыы тутан ааттаммыт
Күн Күлүмэ Куо барахсан
Көмүскэтин уута
Тоҕус уон тоҕус хонук
Усталаах туората
Тохтобула суох
Суккуллан түспүтэ,
Ардах уута буолан
Байҕалы үөскэппит баалларын
1260. Дохсун долгуна
Күллүгүрүү түллэн,
Уордайыы хаана буолан,
Күн Дибилитэр бухатыыр
Уолугун үүтүнэн
Харса суох халаһыйа сүүрдэ,
Уонна саманнык диэн
Истибитин этэн,
Илдьити ыытан
Ыллыы-туойа турда:
1270. – Дьэ буо, Дьэ буо!
Этиэххитин эттигит,
Сагарыаххытын сагардыгыт,
Тириэрдиххитин тириэртигит.
Айыы дьоно барахсаттар
Сир үрдүттэн
Ылбат-биэрбэт гына симэлийэр
Кытаанах кэмнэрэ
Көлбөүрэн кэлэннэр
Ыксаан ыппыт
1280. Илдьиттэрин иһиттим.
Үтүө-мааны майгыларынан,
Истин-иһирэх санааларынан
Кэпсээнгэ кэпсэммит,
Сэһэнгэ сэһэргэммит
Үтүрүмэтин курдук
Үтү тураан олохтоох
Илбийэ Ийэ Хотун,
Толомон Баай Тойон
Үүннээх-тэһииннээх
1290. Көрдөһүүлэрин ылынабын!
Аны мин илдьиппин тиэрдим —

- Уулаах балык быстыбат,
 Дьонноох киһи тутайбат,
 Ойуурдаах куобах охтубат.
 Онон олус аймана
 Ытыы-сонгуу олорботуннар,
 Күүс өттүнэн күөнтээбит
 Күтүрү кытта
 Күөн көрсөргө бэлэммин!
1300. Адьярай аймаҕа
 Ап Дьаранааскы
 Иһэхтээх тилэҕинэн
 Иннэри үктээн,
 Атаҕастаан барбыт
 Абата-сатата
 Биһиги киһибит
 Көхсүн хаанын
 Күллүргэчи көөньөрөн,
 Күрдүгүнүү-күрдүгүнүү
1310. Көлүччэ уутугар киирэн
 Умса-умса күөрэйдэ,
 Эриллэ-эриллэ күөрэлдьиттэ,
 Дыгыныны-дыгыныны дайбанна.
 Сытыы тыал
 Сабыта биэртэлээн
 Сүр күүскэ сабырҕатта.
 Онтон араҕас от
 Ата үүммүтүн
 Алаас-сыһыы сир
1320. Ача күөбүн
 Һаадьаҕай¹⁰⁹ ынах
 Куолайдаах-харыҥар
 Куду анньынан
 Куутуйалаах-танкыччаҕар
 Тохтоло суох ньюөлсүппүтүнүү,
 Үөһээттэн үрүн сөлөгөйдөөх,
 Хойуу сүүмэхтээх
 Ыанньыйбыт үүттэрэ
 Ыаҕаһынан кутуллаҥ
1330. Үрүн илгэ буолан,
 Сүр эрчимнээхтик
 Курулааччы куугунуу түстэ.
 Онуоха
 Көлүйэ уута күөгэлдьийэн
 Үрүн тунаһынан үрүттэннэ,
 Сүрүн сүүрүктээх,
 Хорук тымырдаах

¹⁰⁹ Лит.: Саадьаҕай.

- Үрүмэ чараас долгунунан
Далбаарыс гынна да,
1340. Үрүг сүдүрүүннээх
Киэн нэлэмэн эбэҕэ кубулуйда.
Бу ыамматынан үүт курдук
Сылаас уу урсунугар
Дуоһуйа сөтүөлээн,
Үрүг тумарык салгынын
Түөһүгэр толору эҕэрийэн,
Сарданалаах сарыал уотун
Алгыстаах айыы тыынын
Этигэр-сиинигэр ингэринэн,
1350. Добун байҕал
Дохсун сүүрээнэ
Хас тымырын аайы кутулунна.
Устунан укулаат тимир курдук
Уһаарыллан уостубат уохтаммыт,
Күтүрдүк күүһүрбүт.
Күн Дибилитэр бухатыыр обургу,
Кытыыга өрө сүүрэн тахсытыгар
Били тэлгэхэтин иһигэр хаалларбыт
Тоҕус былас туоралаах,
1360. Уон былас үһуннаах
Баһаналарынан тулааһыннаммыт,
Көөрөттүбэт
Симии буорунан симиллибит,
Хайдыбат хайыг
Туой буорунан ньиккэриллибит
Хотонноох балаҕан
Быһаһаһын саҕа
Уһун уота оттуллан,
Кыһыл тылынан
1370. Өрүтэ салаамахтаан
Итиитинэн илгийэ,
Сылааһынан салбана
Умайа аҕай,
Күлүбүрүү-күүдэпчилэнэ
Күрдьүгүнүү турарыгар
Кэтиллэ биэрдэ.
Биһиги киһибит буоллаһына,
Аал уотугар
Сүүрэн тийэн
1380. Сүһүөҕүн бокутан
Сөһүргэстии түстэ.
Ити кэннэ сорунан олорон
Үрүг ас үрдүттэн ылан
Айах тутан

- Аан тыл аста:
– Аал уотум иччитэ
Бырдья бытык,
Хатан Тэмиэрийэ,
Кыырык төбө,
1390. Күөнэ көбөччөр,
Көмүс ураанньык,
Алтан сарын
Аан Уххан Тойон эһэм
Бэттэх көрөн мичик гын,
Антах көрөн ымах гын! — диэн
Аат ааттаан,
Алгыс көрдөөн
Ыллаан-туойан доллоһута олоордо:
– Дьэ буо, дьэ буо!
1400. Орто дойду олоһун
Аллара дойду тыына
Алларыппатын курдук
Анаан-минээн сабыллыбыт
Быһыһын арийбыт,
Илим ситиминэн
Иилиһиннэри баайбыт
Итэбэлин кэспит,
Аллараа дойду атамаана
Ап Дьаранааскы
1410. Орто дойду олохтоохторун
Кыыс оҕолорун кыбынан,
Уол оҕолорун өһөрөн,
Бар дьонун эһэрдии
Күүс өтгүнэн
Уоран-талаан барда!
Онон Күн Күлүмэ Куо
Толомон Боотур икки
Ир суолларын ирдээн,
Тон суолларын тордоон,
1420. Ыраас бэйэлэрин быһыһы,
Ытык эттэрин арангаччылыы
Үүрүллэр-үтүрүллэр үтүмэнигэр,
Түгэбэ биллибэт
Түн дойдуга
Аат айаһар
Аба-сата кутаатыгар
Айаннаан эрэбин! — диэн
Күн Дибилитэр бухатыыр
Күөх төлөһнөөх
1430. Аал уотун иннигэр
Төбөтүн тонхотон

- Бокулуон ууран олон
Күүстээх күөмэйинэн,
Көмүөллээх куолаһынан салгы
Бар дьонугар илдьит ыыта олордо:
– Дьэ буо, дьэ буо!
Кэрэ тыл кэскиллээҕин
Этэн кэпсэппэккэ,
Улуу тыл улаҕалааҕын
1440. Анаан уруйдаппакка,
Төлкөлөөх тыл түөрэҕин
Бырахтарбакка,
Аймах-билэ дьонун
Алгыһын ылбакка,
Туох ыксал-тиэтэл түбүлээн,
Иэмэ суох иэдээн иэнигийэн
Ыраах сиригэр ырданна,
Хабыр сиригэр хахаланна диэн
Сонгуора-сайыһа хаалбатыннар!
1450. Ыксал баар буолаҕына
Ыксал баар эбит,
Тиэтэл баар буолаҕына
Тиэтэл баар эбит.
Айыыһыттан анаммыт,
Иэйиэхситтэн үөтүллүбүт
Кэнэҕэски үөскүүр
Кэнчээри ыччаттары,
Киһини-сүөһүнү тэнитэр
Күн сиригэр күүстээх ыйаахтаах
1460. Хара харах сырдыыр,
Хара хаан хамсыыр
Күн Күлүмэ Куо барахсаны
Уйаным-хатаным биллэр,
Эр киһи буоламмын
Эриллэ хатар сиригэр
Абааһы улуттан,
Аат айаҕыттан
Быһаан ыла,
Харса суох хапсыһыыга
1470. Хаһа хайытыһа,
Хаан таһаара,
Быһыта сынныһа
Аттанан эрэбин!
Дьонум-сэргэм
Сүтүктүү олоботуннар!
Иһэҕэйдээҕи иннэрэ,
Өстөөхпүн өһөрө,
Саастаахпын самнара иликпинэ

- Эргиллиэм суоҕа! — диэн баран,
1480. Үс саха сиэрин-туомун ситэрэн
Үс төгүл төхтөрүйэн
Аал уотугар сүгүрүйдэ.
Онуоха күөх уот
Күүстээх төлөнө
Күлүм гынан
Тигинии түстэ да,
Аал уот иччитэ
Аан Уххан илэ бэйэтинэн
Эйэҕэс сирэйэ быган кэллэ.
1490. Бытыктаах сэнгийэтэ
Эйэнгэлии-эйэнгэлии
Аа-дьуо алҕаан
Ыллаан-туойан киирэн барда:
– Дьэ дуу, дьэ дуо!
Олоҕун дьаралыга онгорон
Үөһэттэн бэлиэтээн анаппыт
Күн Дибилитэр бухатыыр!
Атын сир адьарайдарынаан
Анньыһар-киирсэр кэмнэр
1500. Сынтарыйбат сындааһыннан,
Самнан биэрбэт саргылан!
Туспа дойду кубулуҕаттарынаан
Туруулаһар, күрсэр¹¹⁰ кэмнэр
Туруук таас курдук
Тостубат тулуурдан,
Уоттаах этин курдук
Элэйбэт эттэн,
Хахай кыыл курдук
Дьиппиэ хааннан,
1510. Өксөкү кыыл курдук
Өспөт үөстэн,
Тойон кыыл курдук
Толору дьолуолан,
Аҕыс кырыылан,
Тоҕус тулааһыннан,
Уон укулааттан!
Охтоохтон охтума,
Саалаахтан самныма,
Ууга тимиримэ,
1520. Уокка умайыма!
Айыы бухатыырын
Ааттаах сырыытын сылдьан,
Айгыр дьаралык
Аартыгын арылыннын,

¹¹⁰ Күрүс — туох эмэ туһугар туруулаһан көмүскэс, охсус.

- Добун-дохсун
Сырыын суола тобулуннун!
Хара албыны саралаан,
Атаҕастаабыты самнаран,
Эрэйинг тиллэн
1530. Этэнгэ сырыт!
Үөһэттэн үһүйэн түһэрбит
Үрүн Аар Тойон,
Аан Амалыма Ийэ Хотун
Араначчылыы-арчылыы,
Көрө-истэ,
Көмүскүү сырыттыннар! — диэн
Хоннохтоох-быттыгын,
Хотоҕойдооҕун арыян
Даллах гынан
1540. Тэргэн суолун туттаран
Тэлэйэ тардаатын кытары
Куоппат-куойбат,
Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр
Ойон туран
Иннин диэки
Атыллаан эрэрэ баара да,
Омурҕаннаах ыраах сиртэн
Отоно-туорааҕа
1550. Омооннонон көстөр,
Күннүктээх ыраах сиртэн
Кэтит кэскилэ
Кэрэлэнэн көстөр,
Сэтгэ үрэҕи
Улаҕаа өттүттэн
Уңуордаан үүммүт,
Аҕыс алаас
Анараа саҕатыттан
Анаатта далбаатаммыт,
1560. Тоҕус тумул
Туруу тэллэҕиттэн
Тунаара туналыяр
Аан ийэ дойдуга
Айыллан үөскээбит
Аал Луук мас
Асхарыйа-анаатта,
Ингиэттэ-иэнигийэ турарыгар
Аньылла биэрдэ.
Улуу дойду
1570. Уратылаах маһа
Алла турар

- Араҕас далбарынан
Ааһар бөҕөнү аһата,
Көмүскэстээх күн күүһүнэн
Кэлэр бөҕөнү көрсө,
Ийэ дойду
Илгэтин инэринэн,
Орто дойду
Оһуорун анньынан,
1580. Илгэлээх лабаатынан илбийэ,
Өлбөт мэнгэ уутунан утахтыы
Төлкөлөөх төбө өттө
Үрүн күнгэ анньыллан,
Адьярыйа үүммүт силиһэ
Аллараа дойдуга тирэнэн
Аарыма улуу мас
Сүдүрүүннүү көрүстэ.
Хойуу лаглаар лабаатыгар
Бухатыыр эрэ киһи
1590. Сүгэр-көтөҕөр таҕаһа,
Охсор-тэбэр
Сэбэ сэбиргэлэ
Ыйанан аҕай
Уруллан турарын
Айыы бухатыыра
Ама киһи
Өндөтүө да суох үлүгэрдээх
Тимир болгуо сону
Кэтит, киппэ
1600. Түөһүгэр-көхсүгэр
Сиһин-үөһүн барытын
Төгүрүччү эргитэн,
Тилэри кэтэн кэбистэ;
Баабыр кыыл
Баттахтары баҕастары
Сылдьарын курдук улаханнаах,
Хомпоруун хотой хоноруулаах
Тимир килиэ бэргэһэтин
Хоппо саҕа төбөтүгэр
1610. Түгнэри уурунна;
Суллаабыт тиит
Саҕа сотолоругар,
Хастаабыт тиит
Саҕа харыларыгар
Аалы көмүс хахханы
Өбүлүннэри туттартаан
Эринитэлээн кэбистэ;
Биэс бууттаах батыйатын

- Өттүгүн диэкинэн
1620. Туруору илииннэ,
Абыс буутгаах үнүүтүн
Күүстээх илиитинэн
Күөрэччи тутта,
Уон буут ыйааһыннаах
Кыргыһыга туттар
Тимир килиэ
Күлүмүрдэс куйабынан
Килэччи хаххаланна.
Дьэ уонна
1630. Өксөкү үөһэ үөстэнэн,
Хахай хаана хааннанан,
Кыдыйсар сата санааланан,
Бүтэйдии куйах килиэ буолбут
Көмүс үүннээх,
Күүстээх күөннээх
Көҕөччөр аттаах
Куоппат-куойбат
Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр,
1640. Сырыыны-айаны кыайар
Сыыдам сыдыбыл киэптээх
Соноҕос сылгы
Сизэлэ-кутуруга буруллан,
Кыргыс мингэтэ буолан
Көнтөһө-тэһиинэ тардыллан,
Аал Луук мас анныгар
Өрө тустан
Холоруктуу турарыгар
Саба сүүрэн тийдэ.
1650. «Сири-халлааны
Сиксигинэн сизэлэр-хаамар
Кэммит кэллэ ээ
Соргулаах үтүө соноҕоһум!», — диэн баран
Көрө-истэ чөрбөнгөлөөн
Көтө-мөнгө турар
Күн дьөһөгөй оҕотун
Көмүс үүнүттэн
Күүстээх илиитинэн
Күөйэ тутан ылла,
1660. Кытаҕас курдук
Кытаанах атахтарынан
Кыбыйан кэбистэ.
Дьэ дуо доҕоттоор
Ата буоллаҕына
Хара бастаангыттан

- Хоннохтоох соѳустук
Хотуулаахтык сиэллэрэн,
Улгум дьулусхан сылгы
Уу дьоруонан дьулурутан,
1670. Күүстээх күөннээх
Көѳөччөр ат
Кудуххайдык айаннаан
Орто туруу дойду бухатыыра
Ойута турда.
Ата буоллаѳына
Түөрт түөрэм туйаѳын
Турута тэбиэлээн,
Ахсым сылгы
Атаѳын тыаһа атаралаан
1680. Айдам аартыгы арыйда.
Таныыта тардырѳаан
Хайаттан суккуллар
Күрүлгэн курдук
Күп-күрүлэс,
Хап-харылас буола,
Хаһынгырыы тыынна.
Чолбон хатааһынын курдук¹¹¹
Чыпчылыйбакка эрэ одуулуур
Хаһылыччы көрбүт
1690. Хатыылаах хатан харахтара
Хара чох
Кыымынан сырдырѳаатылар.
Күөх сирэм халлаанга
Күөрэгэй чыычаах[тар]
Көй салгынга уйдаран
Кынаттарынан сапсына
Туралларын курдук
Чөрөгөркөөн кулгаахтара
Өргөстөнө истилэр.
1700. Сабыдыал үрүң сиэлэ
Салгынга тэлимниир
Саал былаат¹¹² курдук
Үрэллэ сиэлэн
Илгистэн иһиирдэ истэ.
Иһэ-үөһэ сиксиллэн
Сандал сааһы сырсыһа
Дойдуларын ахтан иһэр
Үөһэнэн көтөн ааһар
Хонор хаастар
1710. Хаһыыларын курдук

¹¹¹ Чолбон хатааһынын курдук — олус чаҕылхайдык, уоттаахтык, сытыытык көр.

¹¹² Саал былаат — тымныыга баанар халың өрүү эбэтэр баайы былаат.

- Халыгырыы тыаһаата.
 Ончо куйаар кутуруга
 Хатыыстыы субулан
 Сири сибири
 Сиксигин, долгунун
 Сирийэ тараан сирилэттэ.
 Дирин хаһыылаах,
 Туруору таһаалаах
 Култаҕар чороон курдук
1720. Түөрт түөрэм
 Туйаҕын иһэҕэ¹¹³
 Хара лаҕаан
 Хобордооҕу ылан
 Хааллартаан кэбиспит курдук
 Хараара чоноруһан хааллылар.
 Кини диэтэх бэйэлээх
 Таныыта тартайан,
 Самаҕа ахчайан,
 Моойо олодуйан,
1730. Түөһэ мөтөйөн,
 Биилэ туолан,
 Бэрбээкэйэ үрдээн,
 Уостуган¹¹⁴ былдьаһан
 Уунан-дайбаан истэҕин ахсын,
 Быыппастар быччынга
 Быһыта барыахтыы
 Тири бүтэй
 Тиритэ киэптээн
 Тэнэһийэ лөһүгүрэстилэр.
1740. Кыырайан иһэр ат
 Кылгас кыл түүлээх
 Үрдүк нөрүөнүгэр
 Биһиги киһибит
 Көмүс ыңгырга
 Ыксары сыстан
 Кымньыылаатаҕын аайы субулан
 Көлөлөөх киэнэ көрүгнээҕэ,
 Аттаах киэнэ алыстааҕа,
 Сылгылаах киэнэ сыыдамнааҕа
1750. Сындыыс курдук сыыйыллан,
 Силлиэнэн-буурҕанан ытыллан
 Салгыы айанныы турдулар.
 Ити курдук
 Айаныырын былаһын тухары
 Ууну уу, тыаны тыа диэбэккэ

¹¹³ *Иһэх* — сылгы туйаҕар лоппоччу сыстыбыт буор, хаар.

¹¹⁴ *Уостуган* — сылгы айаҕар кэтэрдиллэр үүн тимирэ.

- Улаҗатынан-уорҗатынан,
 Үтэр-үллэр үөстэринэн
 Уйана-хатана хатарыллан
 Үөгүлүү-үөгүлүү
1760. Үөмэхтэнэ истэ,
 Хаһытыгы-хаһытыгы
 Хантаарыта турда.
 Бу курдук
 Биһиги киһибит
 Быданныыр ыраахха,
 Диринниир далайга
 Дабыдалынан дапсыланан
 Дабайан истэбин ахсын
 Дөрүн-дөрүн
1770. Дэлбэритэ барар тыас
 Доғуһуоллана, дирбийэ,
 Эриллэннии эргичийэр
 Эриэн элэмэс кыбычыын суол
 Айдааннаах, аргыардаах
 Аллараа дойду
 Аартыгын аана
 Арыллан истэ.
 Ата буоллабына
 Ахсым айанын быһыгар
1780. Суолга сүр сэргэх
 Сэрэтэ иһэр курдук
 Тойоно хайдах буоларын,
 Тугу саныырын,
 Туох моһуок көрсөрүн,
 Туох буола турарын
 Таайа охсор
 Ураты дьобурдаах эбит.
 Дьэ онон
 Үөрдүөн иннигэр
1790. Үс сахалы саңаран,
 Түөрт сахалы төлкөлөөн,
 Биһирэтиэн иннигэр
 Биэс сахалы билгэлээн
 Көрө-истэ,
 Кэпси-ипси,
 Чөрөйө-чөрбөйө
 Ыллаан дьыэрэһитэ истэ:
 – Дьйи-һи-һи-һи-һи
 Дьйи-һи-һи-һи-һи
1800. Абааһы кыһа
 Аллараа дойду
 Аартыгар тоһуйан

- Үөйбэтэххин үөтэн
 Үктэтэн ылаары,
 Иэмэх талах курдук
 Илин-кэлин түсүһэн,
 Эмэн киирэн
 Эккин-сииннин эһээри
 Эрийиэ-мускуйуо,
 1810. Тымыргынан-ингииргинэн
 Тыыннаахтыы тутан
 Тыраадытан ылаары
 Тиниктэһиэ, тирбэлэһиэ.
 Дьэ кулгаахтаах,
 Харахтаах баарына
 Тугу да тылластын,
 Дьэ сүрэхтээх-быардаах баарына
 Тугу да туойдун!
 Туох иһин ылынаайаҕын
 1820. Кыл тыынгын
 Кыратык да эмтэритэнгин
 Кыыбажалаан киирбит,
 Кыыс Дьирики
 Кыймыыкка кирдэрээйэҕин!
 Эрэнэ санаангың
 Эр бэрдэ эрэ буолларгың
 Эриэн үөнтэн эстээйэҕин эрэ
 Эр санаалаах иччиэм! — диэн
 Дьиритэ дьийэрэттэ.
 1830. Итини истэн баран
 Куоппат-куойбат
 Куттаҕаһа суох
 Күн Дибилитэр бухатыыр обургу,
 Көмүс ыңгырдаах
 Көҕөчөр атын
 Кытаанах тарбахтарынан
 Кытаахтаан иһэн
 Көнтөһүн-тэһиинин
 Ыһыктан кэбистэ.
 1840. Ахсым ат уорҕатыттан
 Ыстанан түһэн
 Өйүн-төйүн булунан,
 Онно-манна олоотоон
 Одуулаан көрө-истэ турда.
 Ол туран таманнаатаҕына¹¹⁵
 Арҕаа диэки тэн
 Ала буурҕа аргыстаах,
 Аан күдэн тыыннаах

¹¹⁵ Таманнаатаҕына — бу чопчу түгэнгэ көрдөгүнэ диэн суолтаҕа туттуллубут тыл.

- Абааһы кыыһын атамаана
1850. Алтата иннин диэки үктүүлээн,
Аҕыста кэннин диэки кэбингнээн
Антах-бэттэх киэлилэнэн,
Амаан-ньамаан айаннаан,
Айдаан-куйдаан аргыстанан
Алыһыйа айдааран
Биһиги киһибит иннигэр
Биирдэ баар буола түстэ.
Дьэ онно көрдөбүнэ
1860. Дьан инмит дьаранааһа¹¹⁶,
Дьүүлэ-дьаабыта биллибэт
Дьүһүн-бодо,
Киһи эрэ этэ тардых
Кэбэ-киэлитэ биллибэт
Көрүөхтэн сүөргү эбит.
Быт үөнэ быллыгыраабыт
Быһаҕас мэйиилээх,
Абына-табына
Арбайа сылдыар
Аҕыйах аҕай баттахтаах,
1870. Сүүһүн ортотугар
Сүүнэ улахан
Сүлүүдэ таас харахтаах,
Сырайын омоонугар
Сытыган тэллэйи
Сыһыары туппут курдук
Сылланнаабыт муруннаах,
Амаан-дьамаан айағын иһигэр
Аһынастаах аһыылаах,
Тарбахтарын төбөтүгэр
1880. Тырыта тыытар
Таннары баһыырдаах
Тынгырахтардаах,
Уолугун үүтүгэр
Умайан бүппүт
Түптэ оннун саға эмийдээх,
Өй-санаа өһүллүүтэ
Иэбиллэнгнии дьизһийэр
Эттээх-сииннээх,
Үүдэһинэ үрэллээх
1890. Үргүлдү үүттээх да буоллар
Хаптаҕай өттүгүнэн
Эриэн үөннүү
Эриллэ изэбиллиммэхтээтэ.
Үүнэн тахсыбыт

¹¹⁶ Дьаранаас — дьадангы, туга да суох киһи.

- Иэччэхтэрин төрдүнэн
 Эйэнгэлээбит атахтарынан
 Үнкүүлээн дьигиһийбэхтээтэ.
 «Адъарай бииһэ,
 Абааһы кыыһа
1900. Аар акаарыны булан
 Ап хомуһун хомуйсан
 Албыннаары оностубут
 Абатын көр эрэ!», — диэт
 Биһиги киһибит
 Айыы бухатыыра
 Көхсө көөнньөн,
 Уордайыы хаана
 Уолугун үтүнэн
 Өрө түллэ түстэ да,
1910. Суон тойугу туойа,
 Ыар ырыаны ыллыы турда:
 – Дьэ буо, дьэ буо!
 Сиргидэх дьахтара!
 Эн өссө кыыс мэтэкэ
 Дьүһүнүн ылынан,
 Күлбүтэ-үөрбүтэ буолан
 Көөчүктэнэ оонньообуккун,
 Киибэс-дьаабас туттубуккун,
 Кыһаллыбыта-мүһэллибитэ буолан
1920. Кыыбабалана турбуккун
 Ким билбэтэҕин
 Алаһа дьиз аанын
 Аһа баттаан ахчайбакка,
 Иэримэ бараан дьиз
 Иэччэҕин хайа тардан
 Хааҕынаппакка,
 Хангыл кыыс буолан
 Холоонноох, ханыы
 Адъарай бииһин-ууһун
1930. Хоойугар хорҕойбокко,
 Сыалыһар балык
 Салынҕын курдук
 Халты туттаран
 Хаҕыннаран кэбиһэн
 Өһөх хаан
 Тэллэҕи тэлгэнэн,
 Суо хаан
 Суорҕанҕа суунаҕалаан,
 Уор хаан
1940. Сыттыкка сынаҕалаан
 Күөс күөстээн күөмэйдээбэт,

- Ас астаан амтаннаабат,
Хара ууну хаахтытар,
Сулумах ууну суккуйар
Абааһы кыыһа
Илэ илиэһэй,
Айыы бухатыырын, миигин
Аара көрсөнгүн,
Эн өссө туттан-хаптан
1950. Дүөдээлэммиккин,
Харса суох хамсаммыккын
Синин үөһүттэн саҕалаан,
Хара быаргын хараҕалаан
Арҕаскар тийэ аҥаардаатаҕым!
Тараҕай тараһаҕын
Хайа тардан таһааран
Хабарҕаҕыттан ингнэн,
Түөһүг тылынан тыыран
Сүрэхтээх-быаргын ороон
1960. Көргүн көрдөрүөм,
Көрдөөбүккүн биллэриэм!
Абаккабын-сатаккабын,
Уордайдахпын-уһуутаатахпын,
Кубулҕат дьахтары
Күнүг сириттэн күрэттэҕим! — диэн баран
Кытаҕас курдук
Кытаанах тарбахтарынан
Кытаахтаан ылан
Кыыратан эрдэҕинэ
1970. Тыыннаах буолар дэлэ дуо,
Тумсун тууһун дулҕаҕа соттоот,
Күөх эбириэн сэгийэтэ эйэнэлээн
Күөмэйин мунунан
Абааһы кыыһа
Ыллаан ыһыахтанан,
Туойан туллангалаан турда.
Онуоха биһиги киһибит
Тугу-тугу сангаран эрэр диэн
Тохтоон иһилли түспүтэ
1980. Тойугун дуомата манньк буолла:
– Иэхиллэйбин-куохуллайбын,
Иэхинэйбин-таахынайбын
Мин курдук
Чырбалдьыйбыт дьахтары
Чупуруйар уоспуттан
Чобурҕаччы уураатаргын,
Самаххынан таарыйаммын
Сытыыкатык сылытыаҕым,

- Самыгынан киирэммин
1990. Саланнаахтык ситэрэммин,
Хаппахчыга хатанаммыт
Холоонноохой доҕоттор
Сүрэхийбит сөбүлүүрүнэн
Сыл устата сыллаһахпыт.
Эпсэритэ сыстыһаммыт,
Эт уруулуу буоламмыт
Эйэнгэлэһиэ этибит,
Хаан аймахтыгы буоламмыт
Хаадьаналаһа этибит! — диэн.
2000. Хансыатык хансыйан,
Хоолдугунан хамсанан,
Хойуостана оонньоохойдоон
Холугуруу сырыттаҕына,
Биһиги киһибит
Күн Дибилитэр бухатыыр
Хаптаһыны хаптаһынгга
Хайыта сынньар курдук,
Хатан үлүгэрдик
Хабырынан хачыгыратта,
2010. Хабырдык хамсанна,
Хабарҕатынан тыынна,
Хаана хойунна,
Хараҕа харангарда
Абааһы кыыһын
Хабан ылан
Холоруктуу ытыйан таһааран
Холонсолоох хонноҕун анныттан
Өрө баһан таһааран
Кый үөһэ быраҕан кэбиспитэ,
2020. Кыламматынан кыырайан,
Түөрт лабаата тырайбытынан
Тонг күөс быстынга¹¹⁷ холобурдаах
Тохтообокко эрэн тырахычыйан,
Төһөнөн-түһкэстэн түһүүтүгэр
Кыл тыынын ылаары
Кэтэһэн турар
Күн өркөн киһитэ
Үөс батааска биэрбэккэ
Үнүүтүгэр-батаһыгар
2030. Үөрбэлии түһэрэн,
Үс үөдөһинин
Үнтү ытыйан кэбистэ.
Ити кэһнэ
Абааһы кыыһа

¹¹⁷ Тонг күөс быстынга — тонг эттэн күөс буһар кэмэ, балтараа чаас кэриҥэ.

- Үөстээжинэн өбүйэн,
Өхөтөөбүнэн көрөн
Өбүйэ-өбүйэ
Өлөн хаалла,
Өһөн бүтгэ.
2040. Сити курдук
Сир үөнэ сиргидэх
Сиик симэһин буолан
Сүтэн-инэн,
Симэйлийэн хаалла.
Ити кэннэ
Көмүс үүннээх,
Күүстээх күөннээх
Көҕөччөр аттаах,
Куоппат-куойбат,
2050. Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр,
Аллараа дойду диэки
Салгыы күрэс былдьаһа
Күөн көрсүһэ
Сур соноҕоһун кытта
Сурулуу турдулар.
Кыдыйсар сата санаата
Сурулаччы ингмит
Айыы бухатыыра,
2060. Төһө-хачча
Түүннээх-күн айаннаабытын
Дьүүлүн-дьаабытын билбэтэ.
Уот курбуу чаҕылҕан
Күлүмнээтэҕин ахсын
Сүллэр этин лүһүгүрөөн,
Тааһынан тамнааттана турар
Таас килэгир туга да суох
Тыалынан эрэ чуһуулар
Ыйа-күнэ көстүбэт,
2070. Түүнэ-күнэ быһаарыллыбат,
Илинэ-арҕаата
Араарыллыбат буолбут
Барбатах балык миинин курдук
Буһурук-иһирик дойдуну булла.
Дьэ бу
Дьалхаанынан дьалкыйбыт
Аараан айан суоллаах
Адьярай биийин ууһун
Саамай бастаахтара
2080. Бахтайан олорор
Сирэ буолара билиннэ.

- Аара абааһы бииһин
Аартыгар көрсөн
Ойох тахсыам этэ диэн
Албыннанан апчарыйыах буолан
Түгнэстибит абааһы кыыһа
Аатыгар эрэ харабылланан,
Төһө да ааттыын-суоллуун
Абааһы уола
2090. Ап Дьаранааскы буоллар
Кэтэммэккэ-манаммакка
Киэнг хардыгыта аччаан,
Кэтит ыыра кыараан
Күүтүллүбэтэх ыалдыт,
Нүһэр хоноһо да кэлбитин
Ырыналаабакка хаалла.
Бу бэйэлээхпит
Абааһы дойдутун
Дьаардаах салгынын эбирийэ,
2100. Алларааттан
Өлүү суола буолан үргүйэ,
Сыгынах буорун
Сингнэритэ аспыт курдук
Халын дьапталға таас быыһыгар
Аҕыс тиит маһы
Мутуктары баҕастары
Арбахтыы бырахпыт курдук
Арбаҕар баттағын тарбана,
Сэттэ титириги аҕалан
2110. Силистэри баҕастары
Сингнэритэ анһан кэбиспит курдук
Кэҕирдэн кэбиһэ-кэбиһэ
Кэдэрги түһэн,
Көстүбэт күүһүнэн
Күлүгүрэ дьиппиэрэ
Аһыы сии аҕай
Асхарыйа-басхарыйа,
Дьэбиннээҕинэн дьэһиччи көрөн,
Хоруорбут мас кэҕин курдук
2120. Хорҕойо сытар эбит.
Биһиги киһибит
Улуу дьаалы
Абааһы уолугар
Кэтиллэ биэрээт,
Сири-халлааны
Силлиэнэн-буурҕанан ытыйар
Сундуллубут сур соноҕоһуттан
Ыстанан кэбистэ,

- Дьирэс гына түстэ.
2130. Бу баҕайын тыаһы истэн
Таас оройунан
Хантаарыс гынан
Хайыһа биэрдэ уонна
Оруктаах тиит мутугун
Үүтүн курдук
Бүүчүччү көрөн одуулаан,
Олоотоон көөртө¹¹⁸,
Үүн тиэрбэһин курдук
Эрилкэй киэн харахтарын
2140. Уордаах уоттара
Икки чабырҕайынан
Чаҕылҕан уотунуу курбуулаабыт,
Сир-халлаан ыпсыыта биллибэт
Ала буурҕата түһэн
Араат байҕал бааллара
Икки күрбэ биэрэги
Ньиллиргэччи кырбаан эрэрин курдук
Чоруун таас издэстэммит
Сүүнэ бухатыыр киһи
2150. Үнүүтүн-батаһын
Эттээн-эллээн уһаарбыт
Балтатын курдук
Хайыр хара таас
Ытыстыбат ыар сынгаахтаммыт,
Хара тыа саҕатыгар
Соҕотоҕун үүммүт
Аарыма хатын
Удьурҕайын курдук
Чиргэл киил көрүнгэммит,
2160. Туппуппун ыһыктыбатарбын,
Ылбыппын ыыппатарбын,
Кытаахтаабыппын
Биэрбэтэрбин диэбит курдук
Баараҕай улахан
Икки баабый ытыстардаах,
Аарыма айыы бухатыыра
Ир суолун ирдээн,
Тор суолун тордоон
Кэлэн турарын
2170. Билбэттээх буолуо дуо.
Ол да гыннар
Абааһы уола
Үрүнгүнэн көрбүт соҕотох
Харалҕан хараҕын эрилингнэтэн,

¹¹⁸ Лит.: Көрбүтэ.

- Атыгырас аһылаах
Айағын аппаннатан:
– Туохпут кэлэн тооһугураатын,
Киммит кэлэн кээдэнгэлээтин,
Ханнык дьуотту буулаатын? — диэн
2180. Ыйытыктаах буолла.
Маныха бииги киһибит
Куоппат-куойбат
Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр
Ыйытыкка хардарар быһыынан
Бу курдук диэн
Бэйэтин билиһиннэрэн
Биэртэли турда:
– Дьэ буо, дьэ буо!
2190. Бар дьон барахсаттары
Балар эмиэ
Көмүскээн ылар
Бухатыырдаах буоланнар,
Бардам санаан баттаан
Быртаҕыйа сытыйан
Сытағын дуо?
Тур!
Кинилэр эмиэ
Кимнээх буоланнар
2200. Киэбириэхтэрэ эбитэй диэн
Киэптии сытағын дуо?
Күтүр!
Сатаммата буолуо дии саныбын
Сараһын!
Орто дойду олохтоохторун
Олор бу эмиэ
Ол туохтаах буоланнар
Көмүскэнэн көрүөхтэрэй диэн,
Алларыллыбыт ойбон курдук
2210. Уунан-хаарынан ыгыллан
Мэндээриччи бычылыбыт
Оройунан эрэ
Одуулаан онгоннуур
Ангаар харахтаах
Абааһы кыһа
Аймах дьахтаргын
Аара тоһуйтаран
Адьярыйа сытағын дуо?
Ол сиргидэххин
2220. Соһо сылдьан
Сир изниттэн

- Сонно тута симэлитэммин,
Суох гынаммын
Кэлэн турабын.
Эн, аллараа дойду абааһыта
Ыар аныыылаах,
Ыарахан ындыылаах,
Халы-мааргы сигилилээх
Аныыыны-хараны
2230. Араарбат буолбут
Абааһы быһыытын-майгытын
Сир ийэҕэ
Олохтоору сананныг дуо?!
Эн, бу аан ийэ дойдуну
Үлтүрүтэ тэпсэн
Аллараа дойдуттан
Ардыаччы аппыт
Адъарай бөҕөнү таһааран
Алдыархайы онороору
2240. Санаммытыг дуо?!
Эн, умсарыылаах улуу дьаалы
Куллукулаах кэтэх санаабынан
Уһаты уойан,
Тосту туолан
Баһа-атаҕа суох
Бардам быһыыг бүрүүкээн
Айыы дьонун бэлэммин
Былдыан ылан
Ураанхай биийин кыргаары
2250. Ордук санаммыккын,
Туора топпуккун
Саарбаҕалы саныбын!
Бу хара санаалаах
Буор маҕалай
Сир-халлаан үрдүгэр
Киһи-сүөһү бүппүтэ
Буолуо дии санаан,
Күнгэ эрэ
Ханыылыгы тутан ааттаммыт
2260. Күн Күлүмэ Куо барахсаны
Аллараа дойдугар,
Сор дьуоҕатыгар,
Харана хаппахчыгар хаайдыг?
Кини убайын
Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотуру
Халыг тириитин
Хайыта тыытан

- Хара хаанын тохтун,
2270. Халын тириитин хайыгтын?
Бас атахха бэриммитэ суоҗа
Атаҗастабыл иэстэбиллээх буолар!
Бэлэмнэн!
Өһү-сааһы ситиһэ
Өргөс батас тутаммын
Эргиллибэт сиргэр
Энээрдээри кэллим!
Өйдөппөккө өлөрдө,
Сэрэппэккэ сизтэ диэххиний!
2280. Истиэххин иһиттин ини,
Көрүөххүн көрдөҗүн курдук
Билиэххин биллэҗин буолуо! — диэн
Айыы бухатыыра
Күүстээх санаатын
Көҗү эттэ.
Итиччэни истэн баран
Ураанхайтан ураты урдус¹¹⁹
Уларыйбат буолуо дуо?
Абааһы быһыытын-майгытын ылынан
2290. Айыы бухатыырыгар
Утары мордьойон,
Сүүһүн ортотугар
Олоро сылдыар
Сабыллыбат буолбут халтаһалаах
Соҗотох соххор хараҗынан
Өһөхтөөҗүнэн өтөрү көрөн олордо.
Логлорута бара сылдыар
Лоппоруттаҗас иэдэстэрдээх,
Былырыын өлбүт кур оҗус
2300. Көхсүн хаанын курдук
Өһөҗүрэ бөлөнүйбүт
Дьэс алтан сирэйэ
Дьэбиннээҗинэн дьизһийдэ.
Түөһүн ортотунан
Дьөлө үүнэн тахсыбыт
Төттөрү таары эриллэнниир,
Туора-маары туллангалыыр
Баҗыырдаах илиитинэн
Далбаатаммытынан барда.
2310. Самаҗын туорайынан
Итинэн-манан
Имиллэннии сылдыар
Эргичийэр иэччэхтэрдээх,

¹¹⁹ Урдус — 1. Ким эмэ ыччата; 2. Оттомо, харса-хабыра суох майгылаах киһи (үксүгэр эр киһини этэргэ). 3. Төһнүбүт төрүөх, ыама.

- Соботох тордуохтаах атабынан
Лөөһөрүс гына ойон турда уонна
Ураанхай бииһин ууһа
Уйбатын курдук,
Айыы киһитин
Тулуйуо суоҕун үлүгэринэн
2320. Хаптаҕай кулгаахтаах
Истиэҕэр дьулааннык
Көхсүн иһиттэн
Күтүр улаханлык
Күллэрэстээн күһүгүрээтэ,
Иһин түгэбиттэн
Ыардык энгсэн
Эҕэрдэстээн эппэнгнээтэ.
Ол аайы
Сырай-харах сылластан,
2330. Дьүһүн-бодо дьүдэйэн,
Быһыы-таһаа таннастан,
Саллыылаахтык сарылаан,
Ыллаан ыыра ыстанан,
Хаах-хуух хааҕырҕаан
Хара бараан уоһа-тумса
Хаахтыһа сытһыа турда:
– Ха-ха-хаах!
Хара сордоох
Хаама сылдыар харамай!
2340. Ханлык дьуотту¹²⁰
Хантан күөрэйэн
Хара хаангын
Халыттаран эрэргин
Хааҕыргыы оҕус!
Эппэтэргин да этиттэриэм,
Кэпсээбэтэргин да кэпсэттэриэм!
Хааһахха хаайан
Кыл саҕа кэтэнэр
Хара тыынгын иһиллиэм!
2350. Умсары миинньэ сылдыааран¹²¹
Көлүнэр көлө онгостуом,
Кулут гынан кулукугун ыгыам,
Иннигин син-биир
Ыларын ылыам!
Ити иннинэ иһит эрэ,
Баскын былаахыга ыйатаары
Батыстын ини киһийдэх!
Бэйэлээх бэйэм ойохпун ирдэһэн

¹²⁰ Лит.: *Дьуорту* — биир төрүттээх, удьуор дьон.

¹²¹ Лит.: *Сылдыан эрэн*.

- Батастанан таймаланан
2360. Ыйаах таһааран,
Уураах ууран
Кэлбитэ абаккатын!
Көрөллөр-көрбөттөр,
Истэллэр-истибэттэр.
Орто дойду икки атахтара
Билбэт баҕайылара дуу?
Дьэ, оччоҕо иһит дьуотту!
Кыыс дьахтар
Энньэлээх-сэтиилээх
2370. Буолар баҕайыта.
Онон орто дойду
Уруу-аймах дьонун
Баайдары-таймалары,
Астары-үөллэри,
Киһилэри-сүөһүлэри
Көһөрөн аҕалан
Умсары анньан
Чаҕар-кулут онгостоору
Сананан турабын.
2380. Ону эн бэйэлээх
Тохтотуонг үһү дуу?
Тохтотоору да гыннаххына
Тоскун бэриллээ!
Хайаттан түһэр хаардыы
Сур гынан
Суккураан түһэр
Хаангын халаһытыллыа.
Утарсан утары
Уунар буоллаххына
2390. Өлөрсүбүтү өлөрүллүө,
Өрөлөһөн-өргөстөһөн бардаххына
Өрөгөйгүн өһөрөн иһиллээ!
Хата баар-суох балтыбын
Абааһы кыһын амсайан
Уоһун уоһаҕа
Тууһаммыт буоллаҕына
Ордук минньийтэ¹²² буолуо,
Мииннээн иһиллээ!
Абаккатын-сатаккатын
2400. Ха-ха-ха!
Хаах-хуух, хуух-хаах!
Орто дойду оҕотун
Таптаатаҕым буолан
Кэргэн кэл диэн

¹²² Лит.: Минньийбитэ.

- Кэбиэлээбишпэр
Кэтэхтэринэн истибиттэрэ,
Ойох буол диэн
Ордоотообуппар
Оройдорунаан көрөн
2410. Ороһуйбуттарын иһин,
Чэпчэкигэ буолаарай диэн
Чэчэгэйин чээрэтин эрэ ордорон,
Сүүһүн сүллүгэһинэн эттээн,
Муннун туура охсон,
Кулгааһын кумуччу кумалаан,
Сырайын сыллаччы тардан,
Тынгырахтарын турута тыытан,
Атаһын адаһалаан,
Харытын хандалылаан,
2420. Адарайын арааран сытыарабын.
Аныгыскыга да
Кэдэрги кэмэлдылэмметиннэр,
Туора тууһугурбатыннар диэммин,
Миигиннэн оонньообуккун,
Болооччутук¹²³ санаммыккын
Буор мағалайы
Эккиттэн-хаангыттан
Иэстэстэҕим! — диэтэ да,
Быртаһ-быдьар тылынан
2430. Сыраанга-сыынга
Субуруйа сылдыар
Хатыылаах тылынан
Туора-маары салбанан
Ньалыбыр гыннарда.
– Эн диэн баара суоҕа
Бырдах эрэ буоллаһын дии
Улааппытын диэн
Улар эрэ саға инигин.
Болооччутук сананан
2440. Боотурһаһан кэлбит
Быраат боотуру
Бахтаппытым курдук
Тоноһоскун тоһутан,
Сүннүүгүн эрийэн,
Сүрэххин ороон
Күлэ-күлэ
Күлгэ булкуйан
Күллэрэстиэм,
Үүрэн-үтүрүйэн
2450. Күдэнгэ көтүтүөм,

¹²³ Болооччутук — бас-баттах, баламаттык.

- Төрүөххүн төнүннэриэм,
Кэнчээригин кэбиннэриэм,
Кырыстыын тэпсиэм,
Сирдин симэлитием!
Үрүн тыынын өрүһүнээри
Үнгүүлээх ээ өссө,
Хара тыынын харыһыйан
Күһэнэтин¹²⁴ көнү оҕустарымаары
Кытаанах биилээхтээх
2460. Буоллаҕа үһү!
Һы-һы, һи-һи, һу-һу-уу! — диэн
Күлэн күллэрэстээт
Үөн-көйүүр баҕайы
Батаһа-атаҕа суох ыһан,
Түүтэ түһэн
Үргэннии сылдыар
Куһаҕан саҕынньах курдук
Күскэс гына
Биэс буукка бэриллибэтэх,
2470. Аҕыс атаһа атастаспатах
Охсуһар сэбин-сэбиргэлин
Үрдүгэр түстэ.
Онуоха
Көмүскэс санаата
Көнү анһан киирбит
Күн Дибилитэр бухатыыр обургу
Өһүүр өргөс санаата өһүллүбэккэ,
Өрүһүлтэтэ суох
Өрө ытылла туран
2480. «Иккиттэн биирбит ордуоҕа!» — диэт
Биэс бууттаах батыйатын,
Аҕыс бууттаах үнгүүтүн
Утары уунна.
Абааһы бухатыыра буоллаҕына,
Охсуһар сэбэ-сэбиргэлэ да
Ураты буолла —
Лөһүгүрэс таас тиистэрдээх,
Хоройбут муос тиһиликтэрдээх,
Быһыта биэрэр курбуута,
2490. Хайыта тэбэр туйаҕа,
Этингинэн ньиргийэр,
Тааһынан тамнааттанар,
Тыалынан чыһыырап
Күүстэнэн-күдэхтэнэн
Албастаах абааһы эбит.
Эргийэн кэлэ-кэлэ эллээтэ,

¹²⁴ Күһэнэ — былыр кыргыһыга киирэргэ атаһа кэтиллэр кыра тимир куйах.

- Баһыгыраан кэлэ-кэлэ барчалаата.
Өһөҕө буһан, хаана хойдон
Хаһыытаан бытарыта-бытарыта
2500. Быһыта биэртэлээн батыччахтаата.
Ол аайы [айыы] бухатыыра
Көмүс ньуурдаах
Тимир килиэ
Куйабынан көмүскэнэн,
Сытыы батаһынан дайбаталаан
Уһуктаах үнүүтүн
Утары тутан,
Холлоох соһустук
Хоннорута биэртэлээн
2510. Халын тири
Хайдарынан хардарсан,
Хайа курдук
Харыс да сир
Халбарыйбакка туран
Харса суохтук кииристэ.
Үнүү-батас тыаһа
Хап-хачыгырас,
Бап-бачырҕас,
Чып-чынкынас,
2520. Ньип-ньирилэс,
Ынчык-бөгүөх,
Хаһыы-ыһыы
Өй мэйдээх тулуйбат
Өлөр-тиллэр мөхсүү,
Дуолан охсуһуу,
Кырыктаах кыргыһыы,
Мүччүргэннээх киирсии,
Дьүүлэ-дьаабыта суох
Өлүү дүбдүргэнэ,
2530. Сах быһылаана
Хаһан-ханна турбута
Биллибэт үлүгэрэ буолла.
Ол тухары
Утуйар диэн кэлиһи дуо?
Уу умнулунна.
Олоро да түһэр
Сынньалана суох
Сабыта бэрсинэр
Дьулаан охсуһуута буола турда.
2540. Ол аайы орто дойдун эмиэ
Дөрүн-дөрүн
Дьинигийбэхтээн ылбахтыы,
Икки улуу бухатыырдар

- Уордаах охсуһууларын
Биллэрэ-билгэлии турда.
Охсуһуулаах дьулаан кэм
Олус уһаатаҕа.
Абааһы сирэ
Түгнэритэ түөрүллэн
2550. Аллараа дойду барыта айгыраата.
Дэриэспэ хайыр таас хайалара
Хабырытта-хабырытта
Хайдых курдук халыгыраатылар,
Төрдүттэн туллан
Түөрэ барых курдук
Тилигирии түөрэнгэлээтилэр.
Үктэммит сирдэрэ
Үлтүрүтэ тэпсиллэн,
Адһырҕа кыыл тириитин
2560. Ньүөл эрдэҕинэ
Үөн-көйүүр ыһан
Көймөҥнүү үөскээн
Түллэнгээбитин курдук
Илдьириттэ сылдьар
Ирингэ буолла,
Тоҕута тирэммит
Тилэхтэрин күүһүттэн
Түүнүктээх, ньиччиҕэй,
Сииктээх муох анныгар
2570. Сөбүлээн үөскээбит
Күлгэри үөн
Өрөҕөтүгэр таба үктэммэт
Тирэҕэ суох
Ньылбырынныы сытта.
Күөҕүнэн өҕүйэ сүүрдэр
Ньамахтаах уулара,
Хаатыттан тахсан
Халыһа уһунна,
Үктэнэр да сир
2580. Ордуо суох
Үлүгэрэ буолла.
Ол кэмнэ били баҕайы
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы,
Балачча ыраахтан
Багдайан турар
Таас хайа оройугар
Ойон күдээрис гынна уонна
Өрүтэ уһуутуу-уһуутуу
2590. Өһөгөйдөөх өстөөгүн

- Өнгүс баска¹²⁵ саайаары
 Кынгаан кыччаллан турда.
 Онуоха айыы бухатыырын
 Кэнниттэн көтөн кэлэн
 Тура түһүүтүгэр,
 Кыбдыгырыы түһэн баран
 Үөһэттэн күөрэппитигэр
 Биһиги киһибит
 Хаптас гынан
2600. Аһаран биэрдэ да,
 Чыпчылыыах иннинэ
 Сүр улахан сутуругунан
 Түөскэ кибилиннэрбитигэр,
 Абааһы уола
 Тизэрэ эһиллэн
 Таралыйа түстэ.
 Иэччэҕэ суох эриллэҕэс атаҕар
 Тура эскирээн эрдэбинэ
 Биһиги киһибит
2610. Тутуу былдыһан,
 Сүһүөҕүн үрдүгэр
 Сүгүн булларбакка
 Кулгаах тааска саайбытыгар
 Көхсүнэн кэлэн күр тааска
 Күп гына түстэ.
 Онуоха айыы бухатыыра
 Харбаан ылан
 Ханас өтгүнэн
 Хам тутан хадьыктастылар,
 2620. Халчы-мүлчү туттарыстылар.
 Ол аайы абааһы уола
 Көхсө көлбөҕүрэн,
 Хаана дьалкылдьыйан,
 Этэ эмэхсийэн
 Элэйэн киирэн барда.
 Ол кэмнэ
 Айыы бухатыыра буоллаҕына
 Ордук сэниэлээҕэ билиннэ,
 Хатан анньыылыы
2630. Хатана-уйана көстөн,
 Үөл талахтыы эриллэн
 Имигэһэ эбиллэн истэ.
 Абааһы уола буоллаҕына
 Быһыта биэрэр курбуута,
 Хайыта тэбэр куйаҕа
 Эргийэн кэлэ-кэлэ эллиирэ,

¹²⁵ Өнгүс бас — моой төрдүн икки өттүнээҕи быччын.

- Баһыгыраан кэлэ-кэлэ барчалыыра
Мөлтөөн-ахсаан истэ.
Бэйэтэ буоллаҕына
2640. Аһарара да аччаата,
Тэмтээкэйдиир буолла,
Тэлиэс-былаас үктэтэлээн
Тиһэҕэр тийэн
Куота мээрик буолтун
Ситэ баттаан ылан,
Сытыы кылыһынан
Саманан буолаарай диэн
Быһа дайбаабытыгар
Баһа туллан түһэн
2650. Уунан-хаарынан бычалыйбыт
Ойбон айаҕын курдук
Баһа-үүтэ
Тэлэччи онгойон хаалла.
Ыһаах-дьаардаах
Хара хаана ыһыллан
Тоҕу түстэр даҕаны,
Өссө да өлбөккө
Били баҕайың
Ыллаан ыгданнаан
2660. Сангалаах буола сытта:
– Бууйа-бууйа бууйакабын
Аа, абытайбын-халахайбын,
Абаккабын-сатаккабын даа!
Дьэ чаччы даҕаны
Бу орто туруу бараан
Дойду бухатыыра
Бөдөн буор хайа саҕа
Күүстээх-уохтаах да
Буолар эбиккин!
2670. Туруук таас хайа саҕа
Суулаах сугуруктаах буоллаҕың,
Суорба таас хайа саҕа
Сэптээх-сэбиргэллээх
Бэрийэр эр бэрдэ
Бухатыыр буоларгың
Билбэтэх эбиппин.
Кырдыга баара
Кыыс мэтэкэ балтым
Эйиэхэ эрэ эргэ тахсар
2680. Баҕалаах барахсан этэ.
Ол бэйэтэ
Киэргэммитэ буолан
Тобоорбут торбуйах хараҕың

- Онотолоон ылан
 Кулугур кулгаахтарыгар
 Эйэнгэлэс ытарға гыммыта,
 Куһаған кулуну
 Туйахтарын туурталаан
 Мүһэлэри бағастары
 2690. Иннинэн-кэннинэн
 Иилинитэлээн кэбиспитэ.
 Ону баара
 Өйдөппөккөбүн да эрэ
 Өндөйбөт гына
 Хаһан да төннүбэт сиригэр
 Күдэнгэ көтүпүтүн¹²⁶ баар ээ!
 Ол да буолар
 Уйа-хайа, хайа-ыйа
 Уруу оностуохпутун баҕарбыт
 2700. Ураанхайбыт буоллабын.
 Хайа уонна иккиэн да
 Ойох көрдүүр оһоҕостоох,
 Биир үүтгээх,
 Ииктиир сэптгээх
 Туруору дьон буоллахпыт!
 Онон хайдах эмэ гынан
 Киһибитин-сүөһүбүтүн
 Мунһан-тараан
 Бииргэлэһэн көрүөбүүй! — диэн
 2710. Уон дүбдүүрдээх
 Улаҕата көстүбэт,
 Сэтгэ иэнигилээх¹²⁷
 Идэмэрдээх¹²⁸ тойугун туойан
 Көрдөһө-ааттаһа,
 Көрө-истэ,
 Ап хомуһун хомуйса
 Сатыы сытта.
 Ол гынан
 Интиир ситиитин таттаран,
 2720. Чиччигинии кэдиригнээн
 Абааһы уола
 Өрө чинэрийэ-чинэрийэ
 Тиэрэ тартаран
 Ханна да барбыта биллибэккэ
 Хара өһөх буруо буолан
 Субурус гынан хаалла.
 Онуоха айыы бухатыыра
 Туга-ханныга биллибэт

¹²⁶ Күдэнгэ көтүт — сир үрдүтэн суох буолбут, туох да хаалбакка букатыннаахтык эстибит.

¹²⁷ Иэнигий — ыараханлык унаарыйа дуораһый (саҥа, дорҕоон, тыас).

¹²⁸ Идэмэрдээх — инсэлээх, оботтоох.

- Туга да суох дойдуга
2730. Туран хаалла.
Бу илиэһэй уола
Көстүбэт күүстээх
Буоллаҕа дуу диэн,
Хайа диэкилтэн
Күөрэс гынарын
Кэтэһэн кыраҕыдыйа турдаҕына,
Абааһы бииһэ, били дьуотту
Күлэ-күлэ күллэрэстээн
Күөх эбириэн
2740. Буруо буолан уһаарда,
Хара дьайдаах салгынынан
Сабыта биэртэлээтэ.
Тыынын хаайан
Хам ылаары
Тула өттүттэн,
Инниттэн-кэннитэн
Ыһаара сатаата.
Онуоха биһиги киһибит
Үрдүк Үрүң Айыыттан
2750. Үрүң илгэ кутуллубут
Үүт көлүйэҕэ сөтүөлээбитэ,
Этэ-хаана тыллыбыта,
Чэбдигирэ чингээбитэ,
Ырга-дьаарга ылларбакка,
Сүлүһүннээх дьааты киллэрбэккэ,
Абааһы уола
Этин быыһынан таһаарар,
Хаанын ытынан ыһаарар
Дьарыйбыт буруотунан
2760. Уһаара сатаата да,
Күн Дибилитэр бухатыыр
Сүлүһүннээх дьаакка бэриммэтэ,
Бобуллан ыгданнаабата.
Ырааһынан тыынан,
Ингиир-ситии тыҥаан
Күр бэйэтэ кубулуйбакка
Көрө-истэ, кэтэнэ турда.
Онуоха Ап Дьаранааскы
Абааһы күүһүгэр бэриммэт
2770. Айыы бухатыыра
Өһүллүбэт үөстээх,
Хотторор хаана суоҕун билэн,
Киһи хараҕар көстөр
Күүһүн киллэриннэ.
Адьярай биһин уһун

- Туллар туттааҕа буолбут
Аллара дойду абааһы оҕуһун
Илдьи кырбыыр,
Үлтү чупчуруйар,
2780. Хам эрийэр
Кутурук күтүрү
Көмөҕө ыңгыран
Икки өттүттэн көмөлөөн,
Хабараан күүстэрин холбоон
Айыы бухатыырын
Имнэри эһээри
Тийэх күүһүн туһанан
«ҕай-һат, һуу-һаа!»
Үөгү-хаһыы бөҕөтүн түһэрдэ.
2790. Ону кытта даҕаспытынан
Көрбүт харах
Чыпчылыһыан иннинэ
Дьяардаах дойду
Киэбэ-киэлитэ эмиэ
Уларыян киирэн барда.
Били күтүр, улуу дьяалы
Аат айаҕа
Аппа анхайын саҕа
Үөлэһин аанын
2800. Далаччы атытан
Дьөлөҕөс куолайын
Куолаһаһын устун
Дьөлүтэ мөҕүрээн,
Дьалкыйбахтаан
Уһууран таһаарбыт
Дорҕоонун күүһүттэн
Улуу дьяалы
Уутун-хаарын
Тингинии дьийһигийбэхтиир¹²⁹
2810. Тимир ытыгын
Тоҕута ытыһар
Ала холорук түһэн
Атыһахтаах уу курдук
Өрүтэ ытыллан барда.
Үтүктүспүт курдук
Чөнөрүйэ сытар
Сир эмэхэлэрин курдук,
Силлистигэс муннун үүттэринэн
Сиик-көлөһүн аллан
2820. Тыһанан тардырҕаттаһына
Ала холорукка

¹²⁹ Лит.: Дьийһигийбэхтиир.

- Ала буурџа бииргэлэһэн
Үөһээнни диэккиттэн
Көнгүрттэн түһэн,
Аллараангы өттүнэн
Дагдайан тахсан,
Ыдьырыччы ытыллан
Кута буолан
Кутанныы сытта.
2830. Бадараан бажалара
Биэтэги¹³⁰ былдьаһан
Субу ойоору
Бэлтэһэн олоколлоругар дылы
Дьөлтөһөн тахсыбыт
Иччитэ суох
Икки харахтарын
Бүөлүү үүммүт
Хайыга хатан
Тосторутта сылдыар,
2840. Уот сиэн
Хороччу хаппыт
Абына-табына кыламаннарын
Тонг күөс быстынга холобурдаах
Сапсына ангаатыннаһына,
Күнэ суох били дойдубут
Кэлтэгэй ыйа кэдэрги түһэн
Иннинэн-кэннинэн биэтэнгэлээн
Барбатах мунду миинин курдук
Буһуруктуйан көһүннэ.
2850. Буор хайа саҕа
Икки өттүнэн дьөллөрүттэн хаалан
Лоппоруттан тахсыбыт,
Сэттэлии сириэнэн
Симиригтэ эриллибит,
Тоһустуу сириэнэн
Тостон токуруйбут,
Туора үүнэн тахсыбыт
Булгуруйбат болгуо муоһа
Силбиэтэннэһин ахсын
2860. Үөһэттэн лөһүгүрэс таас бөҕө
Тоһута түһэн
Дэлбэриттэ тамнаатанна.
Сүдү кыыл, абааһы оһуһун
Кэлин өттүгэр субуруннуур
Көс тухары усталаах,
Уһун купчуур кутуруга
Төрдүттэн туллан кэлэн

¹³⁰ Биэтэк — сырсан күрэхтэһиигэ куоталаһар сир бүтүүтэ.

- Тойоно буолар
Абааһы уолугар
2870. Киһи хараҕар көстөр
Курбуу кутурук буолан чуһуурда.
Ити курдук
Икки күтүр
Күүс өттүнэн көмөлөөннөр
Илды кырбаан,
Хам эрийэн
Сиир-аһыыр, симэлитэр
Кыахха тийдилэр.
Уһун купчуур кутурук
2880. Айыы бухатыырын
Хабарҕатын хайа тутан,
Тыынын бобон
Сүр сытыытык
Сиэри субуруннаата,
Эриэн үөһүнүү
Өбүллэнни мөхсөр кутуругу
Сытыы кылыһынан дайбаталаан
Бэйэтигэр чугаһаппакка
Аһаран биэртэлиир.
2890. Биһиги бухатыырбыт
Тиһэҕэр тийэн,
Сылбырҕа бэйэтэ
Күүһэ-уоҕа өһүллэн
Абааһы улун
Үһүстээн төхтүрүйүүтүгэр
Көхсө кыараан,
Көрөрө мөлтөөн,
Хаана хамсаан,
Этэ-сиинэ элэйэн
2900. Аҕылас-бөтүөхтэс буолла.
Эгэ эрэ абааһы уола
Итини эндэппэт
Күтүр буолуо дуо?
Күлүгэр имнэнэн
«Холоон да эбиккин ээ!» — диэн
Кутуругун чингэтэн,
Күүһүн эптэр-эбэн
Биһиги бухатыырбыт
Кэтит санныгар
2910. Олоро биэрдэ.
Хабарҕатыттан оборон чупчуруйда,
Бобута эрийэн
Хам ыллар ылан истэ.
Ол аайы улуу бухатыыр

- Улугура быһыытыйда,
Этэ-хаана утуйан уйбат буолла,
Ингиир ситиитин таттарда.
Ити эрэри
Уһун тыына быстыбакка,
2920. Күһэнэтэ туллубакка
Баар-суох күүһүнэн
Өрө мөхсө сырытта.
Субу кэмнэргэ
Ааттаах атаһа
Ата барахсан
Мунгурдара биллибэт,
Түгэхтэрэ көстүбэт
Быралыйар ыраах сиргэ
Сырыттар даҕаны,
2930. Абааһы уола абыланан,
Кутурук Чуһуурбаҕа кубулунан
Иччитэ бухатыыры
Муомахтаан-тууйан
Иэдээн буолан эрэрин
Ыраас хараҕынан
Уруттаан көрдө.
Ингэрсийэ-ингэрсийэ
Кистээн дырылатта,
Таныытын үтүгэр
2940. Тилийэ түһэр
Көбүлэ күөрэйэ ытыллан,
Тобугун ааһа охсуллар
Налымыр сиэлэ
Өрүтэ бурҕаллан,
Ууттан-хаартан иннибэккэ,
Бырыыттан-бадараантан хаайтарбакка
Бардырҕаччы сүүрэн
Битигирэтэн кэллэ.
Бырылаччы кистиир сангата
2950. Ала-чуо туспатык иһилиннэ.
Киһилии кэпсээтэ,
Сахалыы сангарда
Куйбуур кутурук
Хара тыына ханан баарын
Эндэппэккэ эрэ этэн биэрдэ:
– Дьи-һи-һии-һии,
Дьи-һи-һии-һии!
Абааһы уолун аба
Эргийэн эриллэнниир
2960. Кутурук саамай төбө өттүгэр
Инчэҕэй уһун кыл түү

- Түһунан сылдыарын
 Туура тардан ылангын
 Туспа бырах.
 Уһун тыына, күүһэ-күдэҕэ
 Онно сылдыар! — диэн
 Ыйан биэртин кэннэ,
 Бухатыыр аата бухатыыр!
 Биһиги киһибит
2970. Киэбин киллэринэн,
 Күүһүн эбинэн,
 Ханас илиитин хамсатан,
 Уна илиитин уунан
 Курбуулаан күһүйталыыр,
 Эрийэн эриллэнниир
 Эриэн кутурук төбөтүттэн
 Соҕотох сылдыар
 Кыл түүнү кыл мүччү
 Кытаахтаһан-кымаахтаһан
2980. Туура тардан ылла.
 Туппуппун ыһыктыбатарбын,
 Ылбыппын ыппатарбын,
 Кытаахтаабыппын мүччүрүппэтэрбин диэн
 Баараҕай улахан ытыстарыгар
 Суулуу тутан,
 Үлтү кумалаан
 Имиттэ-хомутта.
 Ити кэннэ
 Чүһуурба кутурук
2990. Уоҕа-кылына уостан,
 Үрүллүбүт хабах
 Хайа баран
 Хапчыс гынарын курдук
 Тыас таһааран,
 Сааҕыныы-сааҕыныы
 Ытарчалыы хам ылбытын төлөрүтэн,
 Бобо туппутун ыһыктан,
 Ынчыктыы-ынчыктыы ыгылланнаан
 Күүһэ-уоҕа күдэнгэ көттө.
3000. Бэйэтэ буоллаҕына
 Дойдутун буоругар,
 Үргүнньэбин үрдүгэр,
 Үтүргэнин¹³¹ анныгар,
 Үөдэнин түгэҕэр
 Аны хаһан да
 Дагдайбат гына

Ыар тыына

¹³¹ *Үтүргэн* — 1. Ким эмэ көңүлүн күөмчүлээһин, баттабыл, атаҕастабыл; 2. Ыгыта симсии, анныһыы, үтүрүһүү.

- Ыга хаппахтанан
Ыбылыттан хаалла.
3010. Аат айағын
Мөбүрүүр обуһун дьардыамата
Кырамта буолан
Хара буорга
Хаппахтана лаһыйда.
Ол икки ардыгар
Хара суор
Тангалайын да тансыммат
Сытыы чуумпута сатыылаата.
Дьэ онно
3020. Айыы бухатыыра
Өйүн-төйүн булунан,
Этин-сиинин эрчимирдэн
Хатан үлүгэрдик
Хаһыытаан хабырытта,
Күтүр улаханлык
Үөгүлээн бытарытта.
Балык былчынгара тынгаабыта
Сымнаан лачыгыраһан бардылар,
Ингиир-ингиирэ күүрбүтэ
3030. Ирэн сүүрэлэһэн истилэр.
Ити кэннэ
Уһуутуу биэрээт
Үнүүтүн-батаһын үрдүгэр түһэн,
Сэбин-сэбиргэлин булларан
Соруктаах сиригэр
Соноҕос атын соруйан кэбистэ.
Суһаллык айаннаан
Дьулурута турдулар.
Абааһы атамаана
3040. Ап Дьаранааскы буоллағына
Айыы оҕотун
Уоран-талаан аҕалан хорҕоппут
Хаппахчыта дуу, туга дуу
Айыы буолуохтааҕар
Абааһы да сүрэ тостуох
Амырыын дойдута буолан биэрдэ.
Бу манлык
Ылар тыыннаах ыыспаҕа
Күн Күлүмэ Куо барахсан
3050. Хааллан сытан,
Күннэри-түүннэри
Көмүскэтин уута
Көхсүн хааныттан
Көһүтэ сүүрэ,

- Харагын уута
Хайгхтахтаах хара быарыттан
Халыһыйа уста
Ыгыы-сонгуу олордо.
– Ыый-ыйыбын,
3060. Аай-аайбын даа!
Соххор харагын уутун
Санньгар сүкпүт,
Доғолон сүһүөғүн уутун
Көхсүгэр көлбөғүрпүт
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы
Күүс өттүнэн күһэйэн
Кэргэн гынаары,
Харгым уутун халыһытан
3070. Ханьы онгостоору,
Ытатан-сонготон ойох ылаары,
Ээхпин этитэн эр буолаары
Харанга хаппахчытыгар
Хаайан сытыарар!
Аан ийэ дойдубар
Аймана хаалбыт
Айбыт ағам барахсан,
Күн сиригэр
Көмүскэтин уута
3080. Көнгү сүүрэ олорор
Күн күбэй ийэкэм
Аастыйан олороннор
Ааппытын ааттатар,
Сорсуйан олороннор
Соргубутун сонотор
Оғолонуо этибит диэн
Күүтүүлээх оғолорун
Убайым биһиккини
Күн сириң көрдөрбүттэрэ
3090. Ханна баарый?
Аастыйар-ааһар кэмнэригэр
Арғастарыттан анньаах,
Кырдьар-бохтор кэмнэригэр
Кэннилэриттэн өйүөх
Биир сылынан аға
Уол оғолоро,
Убайым барахсан
Кыыс оғолоро,
Күн Күлүмэ Куолара мин
3100. Адьарай биһин ууһугар,
Аат аяағар

- Анаммыт буоллахпыт!
 Аны кэлэн дьэ
 Уонна кимнээх буоламмыт
 Киммит абырыай?
 Туохтаах буоламмыт
 Туохпут өрөһүйүй?
 Ыый-ыйбын, аай-айбын даа!
 Абааһы уолуттан,
 3110. Ап Дьаранааскыттан
 Аан ийэ дойдубутугар
 Аҕалаах-ийэбитигэр
 Атаартаа даа диэн,
 Ааттаһа-көрдөһө сатаатым да,
 Иннинэн истиэх,
 Кэннинэн чугуруйуох буолуо дуо?
 Эппитин этэ,
 Кимизлээбитин кимэ турар
 Киһийдэх буоллаҕа!
 3120. Саатар иккиттэн биирбит
 Сиикэй эттээх,
 Сүүрэр хааннаах
 Сир үрдүн буларбыт буоллар
 Ситэри онгоһуулаах
 Эбиппит диэхпит буоллаҕа!
 Дьоммутун-сэргэбитин
 Харахтарын уутугар харыардан
 Халлырҕаччы ытаһан
 Халлаан хараҕатыгар тийибит,
 3130. Көмүскэлэрин уутугар сууннаран
 Күллүргэччи ытаһан
 Көлүччэ уута үөскээбит!
 Сир иэнэ синниэбинэн
 Иэдээн да буолар эбит!
 Халлаан ньуура хайдыагынан
 Алдьархай да аанһыыр эбит!
 Хайдах-туох буолан
 Хайыах баҕайым буолла?
 Хаарыаннаах бар дьоммун,
 3140. Аҕалаах-ийэбин
 Орто туруу-бараан дойдубун
 Абааһы уолугар ойох тахсан
 Огдолуттарар санаам суох! — диэн
 Сүүрэр хааннаах
 Сылаас сүрэбин сардангата
 Сор-мун суолланан,
 Санаа баттыгар ылларан,
 Эрэйи кыһалҕаны

Этигэр-хааныгар инэрэн,
3150. Аба-сата уотугар умайан,
Харафын уутугар харан,
Көмүскэтин уутугар көмүллэн
Санньылыа-санааргыы,
Ыгыы-сонгуу сытта.
Доҕоругар анаабыт
Көмүс киэлитин көмүскээн
Күннээх-халлааныттан араһсардыы
Күүстээх санааланна.

Бу кэмнэ бииги киһибит
3160. Күн Дибилитэр бухатыыр
Күн сириҥ оҕото
Күн Күлүмэ Куо
Хааллан сытар
Хаайыытын айаҕар
Соргулаах соноҕоһунуун
Хорус гыннарда.
Хаппахчыбыт буоллаҕына
Хара ааныттан
Хам ытыстан,

3170. «Хап» гына хатанан
Харабаланан аҕай турар эбит.
Ол гынан
Аҕата оҕонньор
Сототун уңуоҕун
Сулуйталаан ылан,
Туорай онорон
Туора саайбыт,
Ийэтэ эмээхсин
Бүлгүннэрин уңуоҕун

3180. Ньылбырыта тыыталаан
Иэччэх гынан иэһпит,
Ыттарын баһын
Тиистэри-аһылары
Сүлэн ылан
Күлүүс онгостон
«Күп» гына хатаабыт эбит.

Ньир-ньир ыарахан халҕанын
Куоппат-куойбат,
Куттаҕаһа суох
3190. Күн Дибилитэр бухатыыр
Хайыта сынньан,
Тоҕута анньан
Улуу дьаалы уорук диэки
Харанга хаппахчы иһигэр
Баар буолла.

- Ол киирэн көрдөбүнэ
Аллараа дойду
Ардьаччы аппыт
Адъарай бийһин аймахтарын
3200. Иэннэрин-иниирдэрин
Игнэритэ сыыйталаан,
Дэгиэлээхтэр тынгырахтарын
Батарыта анньыталаан
Бағыырдаан кэбиспит,
Тумустаахтар удьурдарын
Хааннаах харахтарын
Онгуталаан ылан
Киирэри-тахсары эрилингнэтэн
Көр-көр эрили-бурулу
3210. Көрөр-истэр көкөтө онгостубут,
Тобулута тонсуйар тумустарын
Тосторута охсуталаан
Кэлэри-барары хобулаан
Хоп-хоп хообургуур
Хорохоото¹³² гыммыт,
Ыар тыыннаах
Ынчыктыыр ыыспатыгар
Киниттэн атын
Айыы уллунаға үктэммэтэх,
3220. Тингилэҕэ тэпсибэтэх
Күн Күлүмэ Куо барахсан
Күннэри-түүннэри
Ытаан-ытаан харағын уута
Чоккуруу сүүрдэр
Үрэх уутун курдук
Чылыгырыыр тыастанан,
Айыы оҕотун
Соргутун сүтэрбэккэ
Сүрэхтээх быарын
3230. Сөрүүкэтэр эбит.
Бу таммахтан таммах үөскээн,
Чоккуруу сүүрдэр
Ыраас харах уутун
Тоҕута кэһэн,
Биһиги киһибит
Кыыс оҕоҕо ыстанан тийэн
Түүтээҕэр чэпчэкистик
Хам кууһан көтөҕөн ылан,
Таска таһааран
3240. Икки атаҕар дьороччу

¹³² *Хорохоот* — өрөбөлүүссүйэ иннинэ нэһилиэк, улуус быраабатыгар суһал сородахха, илдьиккэ сылдьар киһи, наарыһынай.

Туруору тутан кээспитигэр
Кыыс киэнэ кылааннааҕа,
Дьахтар киэнэ талыыта
Таңара табатын курдук
Тыыннаахтыы тырымнаан,
Сир симэҕин курдук
Сиик симэһин салгыннаах
Турар эбит оҕолоор!

Айыы бухатыыра кэлэн

3250. Буомурууттан босхолоон,
Кутурҕантан куоттаран
Быыһаан-абыраан ылбытын билэн
Күн Күлүмэ Куо барахсан
Кутун иһинэн угуттаан
Күчүмэҕэй күннэр
Хараҕын уутун
Куурпаталлар даҕаны,
Харсар хара хаастара
Тэрэс ғына түстүлэр,
3260. Үөрэн өгүрүк-төгүрүк көрбүтүгэр,
Мичээрэн мичилис ғыммытыгар,
Күлэн күлүм аллайбытыгар,
Тупсаҕай-тупсаҕайдык
Туналыннаан кээспитигэр
Айыы бухатыыра
«Оок сиэ, тоҕо баҕас кэрэтэй!» — диэн
Хайҕахтаах хара быара хамсаан
«Ньир» ғына дьалкыйда,
Нохтолоох тойон сүрэҕэ
3270. «Тин» ғына тилигирии мөбүстэ.
Устунан түү буола чэпчээтэ,
Сыа буола сымнаата,
Дьол буола эгдэйдэ.
Ити кэннэ
Нарын-намчы кыыс оҕо
Икки чанчыктарынан түһэр,
Түөстэринэн мөлбөһүйэ устар,
Икки ньилбэктэринэн
Тайана нуоҕайар
3280. Икки сүүмэх ғына өрүммүт
Хойуу хара сүһуоҕа
Такымыгар тийэй түһэн
Кылыгырас симэхтэригэр охсуллан
Хобо чуораан холбоһон,
От-мас иччитин курдук
Чэпчэкистик суугунаабытыгар
Эр киһи барахсан

- Иэнин хаана ирдэ,
Үөрэн-көтөн сүһүөгэ хамсаан
3290. «Халыр» гына халыгырыы түстэ,
Уонна уруйдаах унга илиитин
Утары уунна,
Сүрэҕин туһунан туһаайда,
Айхаллаах хангас хонноҕун
Арыяа биэрдэ.
Бокулуон ууран бокуйда,
Сүһүөгүн үрдүгэр олоро биэрдэ.
Онуоха Күн Күлүмэ Куо
Мүөттээҕинэн мөлбөччү көрдө,
3300. Арыылааҕынан арылыччы сандаарда,
Сылаааҕынан сылаанньыта сапсынна.
Ол аайы бухатыыр киһи
Кута-сүрэ чэбдигирэн,
Сүрэҕэ-быара сымнаан
Кыыс оҕону бэйэтигэр сыһыаран
Кэтит-киппэ түөһүгэр
Эпсэри тардан ылла.
Иккиэн да
Былыр үйэтээҕитэ
3310. Сүтэрсэн баран
Булсубут дьон курдук
Ахтыспыт аҕай быһыынан
Мичээрдэһэ-мичээрдэһэ
Мичилиһэ турдулар.
Биһиги киһибит
Манньык бэйэлээҕи
Бас билээри,
Кэргэн кэпсэтээри
Уруйдаах унга илиитин
3320. Сүрэҕин туһунан туһаайда,
Айхаллаах хангас дабыдалын
Эмиэ утары арыйда уонна
Көмүөллээх күөмэйин көнкөтөн
Сити курдук диэн
Ситэринэ-хоторуна
Субу курдук диэн
Субуйа-субурута
Ыллыы-туойа турда:
– Дьэ буо, дьэ буо!
3330. Уулаах харахтаах
Утары көрбөтөх
Ураты урана,
Эттээх издэстээх
Эйэргэһэ сыстыбатах

- Эриэжкэс кэрэтэ,
Сылаах сынгаахтаах
Сылаанньыйа сыстыбатах
Сэгэртэй бэйэлээжим!
Сэргэстэһэн сытар сэгэрэ суох
3340. Хааммын хамсаттын!
Силиһэ суох мас үүммэт,
Лабаата суох мас чэлгийбэт!
Ханыыта суох хобдох,
Доҕоро суох тутах, онон
Үрүн күнүм сарданатыттан,
Көмүс күнүм күлүмүттэн
Сүһүөжүм үрдүгэр
Сүүс төгүл сүгүрүйэн,
Быакайарын аннынан
3350. Бокуойа суох бокулуоннаан,
Кэтэһиилээх кэрэ куобун
Кыыс кындья биэбэкэйбин
Көрсөн көхсүм кэнгээтэ.
Онон кэлэр кэнчээри ыччаттарбар
Күн күбэй ийэлэрэ буолуон дуо? — диэн
Кэргэн кэпсэтэн көрүөхпүн
Көлбөүрбүт санаан
Көтөҕүллүө дуо?
Хоойго сытарга
3360. Холооннуу көрөммүн,
Харыс да сири халбарыппакка
Ханыылыгы санааммын,
Хотун ойох онгостуохпун
Нохтоолоох тойон сүрэжин
Ноо, диэн дуо?
Алаас быһаҕаһын саҕа
Алаһа бараан дьиэбэр
Арылы хотун гыныхпын
Доҕор буолуон дуо?
3370. Хотонноох балаҕан саҕа
Багдайан турар
Көмүлүөгүм ураатыттан
Бур-бур буруо таһааран
Бургучутан көрүөхпүн
Кэргэн кэлиэн дуо? — диэн
Кэлэр кэмим туһунан
Кэрэ бэйэҕиттэн
Кэлэҕэйдээн кэпсэттим.
Сүбэбитин холбоон,
3380. Санаабытын сайҕаан,
Кэпсэлбитин кэнгэтэн

- Ханыылаһан көрдөхпүтүнэ
Хайдах этэй диэн,
Сулус курдук сүһүмнүүр
Субу турар бэйэҕиттэн
Сураһахпын санаатым,
Ый курдук ылбаарар
Ыраас ымай бэйэҕиттэн
Ыйыталаһахпын баҕардым!
3390. Онуоха
Күн Күлүмэ Куо барахсан
Кыыс оҕо сиэринэн
Кыбыста-кыбыста,
Сөбүлэхэр бэлиэнэн
Төбөтүн нөрүтэн
Тонхох гыммытыгар,
Суһуоҕа хамсаан,
Симэҕэр охсуллан
Хоболоох чуораан холбоспут,
3400. Кылыгыр гынар
Көмүс лынгкыр куолаһынан
Көрдөһө-ааттаһа
Көрө-истэ
Ыллыы-туойа турда:
– Дьэ буо!
Маннай аҕалаах ийэбиттэн
Алгыс көрдөөн нөрүйүөххэ.
Ол иннинэ
Биир ийэттэн аҕаттан
3410. Бииргэ төрөөбүт,
Биир сылынан аҕа,
Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотур убайбын
Уруттаан быһыһы охсуохха!
Онуоха
Биһиги киһибит обургу
Эттиэн-эппэтиэн,
Иһиттиэм-истибэтиэм диэбиттии
Бокуойа суох көрөн-истэн
3420. Чөрбөнөлүү турар атын
Ыңгырын үрдүгэр
Ыстанан табыста, уонна
Сэгэртэй бэйэлээҕэ
Сир ийэ симэҕэ салгыннанан
Силиргэхтээх чэчик курдук
Силигилии турарын
Синньигэс биилиттэн
Сэрэнэн соҕус бигии тутан

- Сэргэстэнэ олорто,
3430. Туура тутан ылбыт
Тупсагай бэйэлээгэ
Тангара табатын курдук
Талбаарыйа турарын
Тарбагын төбөтүнэн
Таас иһит курдук
Таарыйа тутан,
Түүтээгэр чэпчэкистик
Түүрэ харбаан
Күөнүгэр угунна.
3440. Соргулаах сонооһо буоллагына
Улагата-унуоргута биллибэт
Улуу уулаах байгал
Улагаа өттүттэн
Истибэтэги да истэр,
Истэри да ингэринэр
Уһуктаах дьөрбө
Икки чуор кулгаахтарынан
Көрө-истэ чөрбөнөлүү туран,
Иитэ-сагата биллибэт
3450. Күөх халлаан күөнүн
Эгийэтин изгиитин
Эриличчи тунаардан
Көрбөтү да көрөр,
Көрөрү да көтүппэт
Икки чоҕул харахтарынан
Иилии эргитэн ылан,
Толомон Боотур
Тоҕус сору көрөн
Тиириллэн турар
3460. Хайыр таас хайатын диэки
Соруйтарыгыта да суох
Соруктаах соҕустук
Субурус гынан хаалла.
Ол кэннэ
Айыы бухатыыра
Биһиги киһибит
Күдэн халлаан үөгүтүн
Көхсүгэр сөнүөрдэн
Күөйэн иһэн
3470. Хабырына-хабырына
Абааһы ырынан айаннатан
Тойон олбох тоҕута силэйтэлээн,
Ити дойду хообурҕастарыттан
Туоһулаһан тооккоолоһо истэ.
Ол эрэри айыы ыччата,

- Убай уолан
Хайдағын да иһин
Бухатыыр аата бухатыыр,
Хайыр таас хаспахха
3480. Хайыта сынныллан,
Ханныктаах да сырыыга
Хаардыы хаамар
Сүһүөхтэриттэн саҕалаан,
Харыларынан хатааһыннаран,
Хоолдугун хойуоһуннаран
Хардырҕастаах хабарҕатыгар тийэ
Бэгэччэктэри баҕастары
Бэрбээкэйдэринэн эриллэн,
Тоҕус тоноҕоһо
3490. Токуччу таттарыллан,
Хаанынан оҕуолаан,
Хара бааһынан көрөн
Хандалы сыабынан
Хам кэлгиллэн да турдар,
Күтүөттээх балта
Көңүл иһин
Көтүтэн иһэллэрин
Түүл-бит курдук
Биллэ быһыылаах.
3500. Хайыр таас быһыттан,
Харанга хаспах иһиттэн
Хам-түм да буоллар
Харытын-сототун хамсатан,
Хам ылбыт хандалыны
Халлырҕата сатаан
Биллэрэ турда.
Көмүс үүннээх,
Күүстээх күөннээх,
Көҕөччөр аттаах
3510. Куоппат-куойбат,
Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр
Бииргэ төрөөбүт
Балтын быһаан,
Соргулаах соноҕоһунаан
Үстүү сириэн буурдаталаан,
Түөртүү сириэн хардаран
Көтүтэн кэлэн
Хаамар-сүүрэр былаастаах
3520. Хайыр таас хаспакка
Харананы хайа сотон,
Хаанынан оҕуолуу турар

Хандалыны хайыта сыста уонна
Халтаһатын иһигэр
Хараҕа эрэ хамсыыр киһини
Хаспахтан таһааран
Сиргэ ылан сэрэнэн уурда.
Өлүк диэҕи өлүк буолбатах
Тыгык-тыгык

3530. Тыынан сырдыргыыр,
Тыыннаах диэҕи
Тыыннаахтан атын
Адарайа эрэ хаалбыт
Айыы ыччатын
Абааһы уола баҕайы
Ап Дьаранааскы
Арахпакка мунҕнаан,
Улаханнык эчэтэн,
Сүннүүн эрийэн,
3540. Сииһин тоһутан,
Ойоҕосторун кумалаан,
Ибилитэ эттээн,
Өндөйбөттүү өһөрөн
Унуохтаах тириитэ эрэ орпут
Айыы боотурун
Хайдах, туох
Өрө тардабын диэн,
Көмө көрдөөн
Күн Дибилитэр бухатыыр
3550. Үөһүн таттара-таттара
Үөгүлээн бытарытта.
Үтүөкэн бэйэлээх
Бй кыыһын
Браас ньуурун имин хааныттан,
Бйыталаһан ылан
Ирэн биэрбэт энин
Имэрийэн-томоруйан
Илбийэ сатаата даҕаны,
Ингиирэ эрэ итийэн
3560. Ибир-сибир илигирээтэ.
Чоруун, чордуун ыраахтан
Чохчойо-чохчойо хаһытаан,
Чолбон уолун
Чоһул хара хараһыттан
Чох саҕа кыымы
Чугаһата тардан ылан
Хам симпит халтаһатын
Төкүнүтэ сылдыан төһүүлээн
Атыта-аппата сатаата эрээри,

3570. Көрбөт буолбут хараҕа
 Кылаан биитэ холобурдаах
 Кылайа эрэ кылатта.
 Кый бырах дойдуттан
 Кылана-кылана ыһыытаан
 Күн кыыһын
 Күндэлэс күлүмүттэн
 Күн тааһын
 Көнүллэтэн ылан
 Көлөттүбүт этин-сиинин
3580. Көтөҕөн көрө-көрө көннөрөн
 Күүс-сэниэ
 Киллэрэ сатаата эрэри,
 Кыл түгэнэ бадахтаах
 Эрэйин-мунгун өйдөөн,
 Өйүкү-төйүкү соҕус
 Үрүк-түрүк буолан ылла.
 Итини көрөн турбут
 Күн Күлүмэ Куо барахсан
 Баччалаах быһынанан баран:
3590. «Күн сириҥ көрбөттөөх мунга дуу?
 Тыһы тыына тыгыалаабат
 Буоллаҕа даа?», — диэн
 Көмүскэтин түгэбиттэн
 Көнүлүнэн устар буолбут
 Хараҕын уута эмиэ
 Халыс гына түстэ,
 Ону кытта
 Тойон болгуо сүрэҕэ
 «Тин-тин» тилигирии мөхсөн,
3600. Суулуу туппут
 Сутурук саҕа бэйэтэ
 Сүр күүскэ тингиргээн,
 Туох ааттааҕа барыта
 Тоҕо түһүөх айыылаах
 Туймаарталаан ылла.
 Ыксаабыт-ыгыллыбыт куолаһынан
 Ытаан-ыллаан
 Иэйэн-куойан турда:
 – Ый-ыйбын, аай-айбын!
3610. Абааһы уола
 Ап Дьаранааскы
 Хааннаах өлүү буолан
 Тойон болгуо сүрэххин
 Туура тардан барбыта
 Тугун баҕас куруһай!
 Тобох-ибэх күүһүнэн

- Тоџо үктээтэџэ
Тоџо баџас абатай!
Буор мангалай
3620. Буруйун-аньыытын иннигэр
Аны хаһан да эргиллибэт гына
Ньим сабылынна,
Сири-буору уопта!
Убайым барахсан
Толомон Боотур
Күн өркөн дьоннорун
Күлүккүнэн даџаны күөнтээн
Көмүскүүр аналлааџын,
Долоџойгор ингмит
3630. Дьонгун-сэргэџин
Дьорџоот санааџынан даџаны
Дьоллоохтук дьохуннуурун,
Ураанхайыг удьуорун
Уутуйан туран
Уруйдуур буоларын.
Ол бэйэџин
Абааһы кыыһа
Илэ бэйэтинэн
Икки атахтаахха
3640. Иэдээнинэн элэнгээн,
Абааһы уола
Аньыылаах суоһара
Аата суох
Алдьархайы аџалан,
Синик хаан бөлөнөх
Иирээн-өһүөн
Өһөџүн батыһан,
Дьай өлүүтүн дьабыныгар
Көмүскэстээх санааџын көөрөттөџө!
3650. Бургунас ынах муоһун курдук
Бииргэ үөскээбит,
Биир тымыр сүүрээнэ,
Биир сүрэх тэбиитэ
Толомон Боотур убайым
Баар суох балтыгын
Быыһаан ылаары,
Бар дьонугар төнүннэрээри
Тынгыннын толук уураннын
Былаџайга былдыаттаџын!
3660. Ити кэnnэ
Сир ийэ дойдубут
Саргылаах сарсыннын кэмнэрэ
Саталаах буурџаџа сайџанна,

- Ийэ сирбит илгийэр иэйиитэ
 Иэдээннээх кырыыска ылларда!
 Бырастыы гын убайыам!
 Кэмэ-кэрдиитэ суох
 Килбиэннээх ааккын
 Киммит кэлэн өрө тардыай?
3670. Аны кэлэн туох күүһэ
 Абыраан ылыа буоллаҕай?
 Хаарыаннаах убайбын
 Хараһыйбытым иһин
 Хайыам баарай?
 Абам-сатам, аһыым-кутуум
 Баар да буолар эбит!
 Этим-сииним элбэҕирдэҕиэн,
 Өйүм-санаам өһүлүннэҕиэн,
 Кутум-сүрүм кураанахсыйдаҕыан.
3680. Ый-ыйбын даа,
 Аай-айбын даа! — диэн,
 Кыыс оҕо сүрэхтээх быара
 Кыламмыта күүһүттэн
 Кыраҕы куттаах-сүрдээх
 Кыталык көтөрдөр,
 Кый бырах сиртэн
 Кулгаахтарын кулахыта
 Көнүтэ ыстанан түһэннэр
 Истибэти да истэннэр,
3690. Көрбөтү да көрөннөр
 Салгыннааҕар сылбырҕатык дайбананнар
 Үөһэттэн кынат тыаһа бөҕө
 Күһуура түстэ.
 Кылбааран кэлбиттэрин биллэрэн
 Туох баар тутуһан турааччыны
 Туналыһа сырдаттылар.
 Орто дойдуну ортотунан
 Онго быспыт кэриэтэ
 Үтүмэн улахан,
3700. Аан ийэ дойдуну
 Аһаарынан бадахтаах
 Үтүмэн кынаттарын саратан,
 Сир ийэ сибииһэй сиккиэринэн
 Сирилэччи үрэн силлиргэттилэр,
 Төрөөбүт төрүт дойдуларын
 Үкэр оттоох өнөр буорун
 Үөһэттэн таммалаттылар.
 Ону кытта
 Буортан-сиртэн силлестээх
3710. Толомон Боотур эмиэ хамсаан

- Тиллэн кэллэ эрээри,
 Турар-олорор кыаҕа суох
 Төбөтүн эрэ өндөттө.
 Кыырай халлаан көтөрдөрө
 Кынаттарын кыыһыгыраччы дайбананнар
 Боотур үрдүнэн дайдылар.
 Дайаара-далбаара
 Түстэр түһэн
 Хаймыылаах кыһыл солко
3720. Дыабайбыт үһүн сотолорунан
 Дыралдыгыччы үктэннилэр.
 Ол кэннэ
 Эр бэрдин
 Эргийэ сылдыааран¹³³
 Тула өттүттэн
 Этигэр-сиинигэр ингмит
 Хара дьайы ыраастааннар
 Кынаттарын төбөтүнэн илбийдилэр.
 Онуоха айыы оҕото
3730. Ыараабыт халтаһаларын атытан,
 Симиригнэтэн ылаттаата.
 Бу турар сирдэрин тула
 Чэпчэки куттаах-сүрдээх
 Чуораан тыаһа холугураан,
 Дүгүр тыаһа дирбийдэ.
 Ону кытта
 Чыпчылыыах бэтэрээ өтгүнэ
 Кыталыктан эрэ кэрэлэрэ
 Күөлэһис-үгкүрүс гынна да,
3740. Айыы Намыһын удаҕан буолан
 Айыы күүһүнэн угуттаата.
 Чөнгөрүйэр икки харах
 Дьураатыгар көстүбэтэр даҕаны,
 Тууралаах икки кулгаах
 Даланыгар иһиллибэтэр даҕаны,
 Дүгүр тыаһа доҕуһуоллаан
 Толомон Боотур
 Этин-сиинин чэбдигиртэ,
 Сүрэх иэйэр ис туругун
3750. Ибигирэтэ дүрбүйдэ.
 Айыы удаҕана буоллаҕына
 Таһаатыгар кылбаа манган
 Сарыы таһаһы кэтэн,
 Дабыдалын дайытан
 Кый ыраах сирдэртэн
 Кынаттарын быыһыгар

¹³³ Лит.: сылдьан эрэн.

- Кыбыта аннъан,
Кылыгыратан аҗалбыт
Хотоҗойун арынан,
3760. Хол ыраах дойдуттан
Хоннохторун анныгар
Хорҗото саһыаран
Холугуратан аҗалбыт
Өлбөт мэнэ уутун
Тэбэр сүрэх сүүрээниттэн
Сэрэнэн-сэрэнэн хостоон,
Дьэнкир убаҕас
Сардананан ибиирдэ.
Инньэ гына-гына ыллыы-туойа
3770. Илбистээхтик иэнигийэ сырытта:
– Кылы-кылы-кылыы!
Санньыйбыт санаан салалыннын,
Өркөн өйүг тилиннин,
Көрөр хараҕын арылыннын,
Истэр кулгааҕын чөллөрүйдүн,
Итии хааныг сүүрдүн,
Тэбэр сүрэҕин тилиннин,
Өргөһүг-кылааныг билиннин,
Сэргэх санаан үһугуннун,
3780. Айыы тыыныгар тардыс,
Айыы сырдыгар талас!
Күнүг уотун батыһыннардым,
Үрүг тыыннын өллөйдөөтүм,
Хара тыыннын хараһыйдым,
Айыы күүһүг ингэрдим!
Оног орто дойду оҗото
Охтор эрэ буолума,
Ойог түр эрэ! — диэн
Алгы-арчылыы сырыттаҕына
3790. Толомон Боотур
Тымырын устун
Сылаас хаана сүүрдэ,
Тыынан күпсүгнээтэ,
Улам-улам күүһүрэн
Сэниэлэнэн истэ,
Чуолкайдык көрөр-истэр буолла,
Устунан киил мас курдук
Киппэ көрүгэ киирдэ,
Таас хайа курдук
3800. Халыг таһаата хамсаата.
Биһиги киһибититтэн да
Улахан уратыта суох
Халыг тиити

- Хастыы туппут курдук харылардаах,
Суон тиити
Суллуу туппут курдук сотолордоох,
Үрдүк тиити
Үөллээн ылбыт курдук
Ингиир-ситии моойдоох,
3810. Аарыма тиити
Туруору аспыт курдук өттүктээх,
Тоҕус тиити
Холбуу туппут курдук
Килиэ, киппэ көрүннээх [буолла].
Дьэ эрэ
Эр бэрдэ, элик үтүөтэ,
Эр чаҕаан, уола хаан
Туолан томтойон
Турар эбит оҕолоор!
3820. Көрөр харах көрө сөҕөр
Манньык бэйэлээх
Бэрийэр бәрдин
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы
Сор хаанын сордоон
Сүрүн тоһуппут,
Кутун куудьуппут,
Этирик түөстээбит,
Эрэхэ моойдообут,
3830. Иинэҕэс эттээбит,
Ньылбаран дьүһүннээбит эбит.
Хата кихитэ кини буолан
Төлөннөөх түөһүн иһигэр
Дөрүн-дөрүн да буоллар
Тэбиэлии тыгар сүрэхэ
Хараҥа хаспахха,
Хайыр таас быыһыгар
Хандалынан хараҕаланан
Хабырҕастаах хабарҕатыгар тийэ
3840. Хайыта сынныллан,
Хам туттарыллан да турдар,
Тохтообокко «тин-тин» тингийэн
Турбут эбит буоллаҕа.
Ол бэйэтэ
Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотур ойон турда, уонна
Өлүөр-сөлүөр,
Өгүрүк-төгүрүк көрө-истэ,
Күлүм-мичик буола турар
3850. Балтын көрөн,

- Үөрүүтүттэн күн анаарын
Усталаах туората
Кууһан ылан
Сыллыы-ууруу,
Ыллыы-туойа турда:
– Дьэ бую!
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймахтарын
Адьярай бииһин уола
3860. Атаҕастаан аяаатаан,
Аргыар холоругунан аарыгырдан,
Орто туруу дойду дьонугар
Ат таппат
Алдьархайын онорон,
Оҕус тарпат
Оһолун түһэрэн,
Ыксаан
Күрэнсийбит көрүнгнээх
Күн күбэй ийэбит
3870. Көрдөспүт санатын
Киэр эппэккэҕин,
Аҕамсыйбыт астаах
Аар тойон аҕабыт
Ааттаспыт тылын
Антах аспаккаҕын,
Күн хаан тардыһар
Күн Дьөһөгөй оҕотун
Күн Күлүмэ Куону,
Кэргэн кэл диэн кэбиэлээн
3880. Көмүс ньээкэ уйатыттан,
Күнүн сириттэн
Күрэпитин истэнгин,
Мунаара да барбакка
Тэл дойдуга тэнгэ суох
Күн ууһун бухатыыра
Кэтит ыырбытын тэллэҕин!
Алдьархайдаах абааһы
Анаҕаһын туурангын,
Суон суолбутун сонордоонгун
3890. Хара тыыммытын хараһыйдын,
Үрүн тыыммытын өллөйдөөтүг!
Онон күн хаан тардыһар
Кэтит көхсүм кэнгээтэ! — диэн
Толомон Боотур
Көмүскэллээх санаалаах
Куоппат-куойбат
Куттаҕаһа суох

- Күн Дибилитэр бухатыырга,
Үс бараа күлүгэр
3900. Үс төгүл бокулуон уурда.
Ол кэннэ
Бу хахсааттаах сырыы туһунан
Хайдах буолтун барытын
Ыллыы-туойа,
Кэпси-ипси турда:
– Дьэ бую!
Онтон мин
Ханыылаһан үөскээбит
Балтыбын мүччү тутаммын,
3910. Анай-туонай абаккабын ильдэ
Ала буурай аартыгын арийан,
Торҕо сэлии бөҕөнөн
Тиэтэл, сыыдам мунгунан
Тэлэһийэн кэлэммин,
Өргөс хааммын киллэрэн
Өлөрсөн барбытым.
Харыс да сири халбарыйбакка
Хапсыһа сылдыаммын
Ап Дьаранааскы абааһы уола
3920. Абыгар киирэн биэрэммин,
Күөх күдэрик быһыһгар
Көхсүм дьөллөн түһэн,
Холуон¹³⁴ холорук ортотугар
Холум, буутум хоннон хаалта.
Кутурук Чуһуурба
Хам эрийэн, тыыммын тууйан
Хандалы кэтэрдэн
Хайыр таас
Хаспахха хаайаннар,
3930. Хабарҕабар тийэ
Хараҕалаан кэбиспиттэрэ.
Кыахпын ылларан,
Халың тириибин хайытан,
Кыа хааммын тоҕон,
Кыл тыыным хаалтын
Көрүөх билэ дьонноох буоламмыт
Күн улууһун күүстээҕэ
Күн Дибилитэр бухатыыр
Кэлэнгин быһаатың!
3940. Дьэ билигин
Абааһы уола күтүр өстөөх
Күтүөт буоллаҕа буолан
Күүс өттүнэн

¹³⁴ Холуон — олус күүстээх, дохсун.

- Күөнтээбитэ тохтоон,
Күн ууһун дьонноро
Көппөбүрбүт санаалара көтөбүлүннэ!
Аны орто туруу бараан дойдуну
Огдолутар туох баар буоллабай! — диэн
Күн Дибилитэр бухатыырга
3950. Эмиэ нөрүөн нөргүйэн
Сүгүрүс гынна.
Иккиэн даҕаны
Көһөҥө таас саҕа
Күтүр улахан ытыстарынан
Уу киирбэт,
Сүмэһин сүүрбэт,
Хаан бычыгыраабат гына
Ыпсарыта тутуһан,
Бэйэ бэйэлэрин кытары
3960. Ыгыта билистилэр.
Сол кэннэ
Тус санаа иэйиитэ
Тоҕута анньыллан
Күөх далай
Көмүс хатырыктаабын атыыра,
Улуу дьаалы
Уу кыылын аарымата
Көс устата
Күллүргэччи устан күүгүнэттэбинэ,
3970. Биэрэстэ тухары
Биэрэстэнэ биллиргэттэбинэ,
Төттөрү-таары мөбүллэннээн,
Өрүтэ үллэ-үллэ өрөһөлөнөн,
Күүгэнирэ-күүгэнирэ көтөбөлөнөн
Көһөҥөнөн күпсүүрдэнэр
Куйбангалыы устар
Кус сыгынньах
Кутурук далай
Киит балык
3980. Араат муора урсунугар
Өрө таннары сундулуннаан,
Эрэхэ долгуну үөскэтэн
Эппэнгэтэрин кэриэтэ,
Тойон болгуо сүрэхтэрэ
Толору сүүрээнинэн
Толугураһа тэптилэр.
Чараас чараастык ылыбыраһан
Чалыгырыы сүүрдэр
Үрүйэчээннэр мунһустан

3990. Дирин дьирбии¹³⁵ онкучах
Уонунан уһун үрүйэлэр
Ууларын түмэннэр
Албан-салбан аарыма өрүскэ
Кутулларын кэриэтэ,
Тырым тыыннаах ис хааннара
Хас тымырдарын ааҕа
Үтүмэн үөрүү утаҕа буолан
Утаппыттыы тарҕаатылар.
Өлөрөргө-өһөрөргө эрэ диэн
4000. Өнүйэр өйдөөх,
Сииргэ-аһыырга эрэ диэн
Симтинэ мээрик¹³⁶
Дойдулаах тойон
Абааһы уола
Ап Дьаранааскы,
Иччитин эрэ үссэммэккэ,
Миинэр мингэтин ордорбокко,
Сүөһүтүн да сүөһүлүү көрбөккө
Тобугуттан, туйаҕыттан
4010. Тобулута үүтгээн
Ииктээбэт да гына
Ис буотараҕын ытыйан,
Тараһатыттан ылан
Тартаран кэбиспитэ.
Хаһынырыыыр да кыаҕа суох
Хаппыт тириитин иһигэр
Хатанан, хараҕаланан турарын
Айыы көтөрдөрө
Кыталыктар барахсаттар,
4020. Аан ийэ дойдуларыгар
Аттанан төннөн иһэннэр,
Толомон Боотур
Миинэр мингэтин
Өлбөт мэнэ уутунан ибиирдэн
Эмтээн-томтоон ааспыттарыгар,
Силиитэ, арҕаһа
Силир да гымматах
Сизэлэ-кутуруга илгистэн
Эмиэ да ураты буоллаҕа.
4030. Уруккута уруккутунан
Уунан-дайбаан уурастанан,
Үүнүн-тэһиинин иилиммитинэн
Ингэрсийэ-ингэрсийэ
Иччитин иннигэр хорус гынна.

¹³⁵ Дьирбии — өрүстэр, үрэхтэр тардыыларын икки ардыларынааҕы үрдэл.

¹³⁶ Симтинэ мээрик — симиллибит, кыараҕас сир, дойду.

- Оччолооѳу көрөн баран
Олуһун үөрбүт
Толомон Боотур обургу
Үөрүүтүтгэн салгыы ыллыы турда:
– Дьэ буо!
4040. Алааһын иһигэр
Ахталыйа хаампакка,
Аал уотун иннигэр
Аймах дьоннун кытары
Энээрдэһэ сылдыбакка,
Халын халҗаннын
Хахыл-икил хамсатан
Хааҕыначчы аспака,
Араҕастаах сандалыгар
Аһы-сии олорбокко,
4050. Иэримэ дьизэн иһигэр
Ил гына сынньана сыппакка,
Төрүүр бөҕөбүтүн төннөрдүн,
Кэлэр кэскилбитин кэнэттин,
Сарсынны күммүтүн салайдын,
Уйгу быйанмытын ууннун!
Төһөнөн биэрбэт төлкөлөннөхпүт,
Охтон биэрбэт оноһууланнахпыт,
Самнан биэрбэт саргыланнахпыт!
Иэримэ дьизэбитигэр иттэр,
4060. Алаһа дьизэбитигэр аттанар
Дьон буоллахпыт! — диэн
Ыллан-туойан бүтэрин
Кэтэһэн, истэн турбут
Куоппат-куойбат,
Куттаҕаһа суох
Күн Дибилитэр бухатыыр
Хол дойдуга холооннообун,
Сүөл дойдуга сөптөөбүн
Туохтан да толлугаһа суох
4070. Толомоон Боотуру өрө-таннары
Көрөн-истэн күдээритэн баран,
Саманнык диэн сангаран,
Ситинник диэн ситэрэн
Санаатын этэн
Ыллыы-туойа турдаҕа:
– Дьэ буо, дьэ буо!
Кэтит дойду кэскиллээх ыччата,
Суон сир соргулаах оҕото
Туохтан да толлугаһа суох
4080. Толомон Боотур обургу!
Хайабыт да буолтун иһин

- Хайдахтаах да сырыыга
Халын хахха буолан
Хара тыыммытын харыһыйсар буолуох.
Күһэнэ быата быстар кэмигэр,
Күн тутаабыттан тутуһан
Көмүскэһэн, харыһыйсан
Кэтэх тирээбилэ буолар буолуох!
Суо суодал да күннэр
4090. Суоһурҕанан кэллэхтэринэ,
Сүүс сүүспүтүттэн өйөнсөн
Суон дурда буолар буолуох! — диэн
Доҕордуу санаатын биллэрдэ.
Ити кэннэ
Үөрүү-көтүү мунгура суох
Өрө анһа турар бухатыырдыра,
Анһыылаах-харалаах
Абааһы уораҕайыгар
Өр аараан ингнэр суох.
4100. Туохтан да толлугаһа суох
Толомон Боотур обургу
Барылаччы кистии турар
Дьөһөгөйүн оҕотугар
Хап гына олоро түстэ.
Оок-сиэ!
Кыайы-көтүү көтөллөнөн
Дьонноругар-сэргэлэригэр,
Аан ийэ дойдуларыгар
Айанныыр кэмнэрэ кэлбит
4110. Аарыма икки бухатыыр
Киэн көбүстэнэн,
Холку хонууланан
Кыыс оҕолорун
Кытаахтаан ылан
Күөннэригэр угуннулар.
Бэтэрээнэн киһи кыттыспат,
Ынараанан киһи ыалласпат
Амырыын дойдутуттан
Аттары бэйэлэри араһсан,
4120. Айыы көтөрдөрө
«Ааспыт аартыктара
Арыллан биэрдин,
Сылдыбыт суоллара
Сабыллан истин!» — диэн
Алҕаан биэрбит
Ахсым-дохсун
Айаннырын суолунан
Ахсаабат үһүн

- Хоннохторун арийан
4130. Араа-бараа уунангнатан,
Чугас соѳус кѳстѳѳччүнү
Чуолкайдды да барбакка,
Ыраах соѳус турааччыны
Баарын да биллэрбэккэ
Иккилиитэ субурутан,
Үстүүтэ кыыралдытан,
Түөртүү чиэппэр¹³⁷ хардаран,
Биэрэстэнэн буурдаталаан,
Отут көһү күннүктээн,
4140. Онтон ордук эргиирдээн,
Уһун ыыры сыйталаан,
Хабыр суолу силэйтэлээн,
Тайах курдук тамнааттанан,
Таба курдук тамайталаан,
Хаары хаһан бурѳангнатан,
Мууһу көйөн курдурѳатан,
Тааһы тэбэн күдээритэн,
Логлорута биэртэлээн
Тэппит тийэх күүһүттэн
4150. Ааспыт амырыын суоллара
Аны аппаннаабат,
Аһылыбат гына
Ньимиччи сабыллан,
Кутуруктарыгар-сиэллэригэр уйдаран,
Күпсүйэ көппүт кынаттара
Сылтан сыллары аһартаан,
Турута тэппит туйахтара
Үтүмэн үйэлэри унуордаан
Эрчимэ-тэтимэ
4160. Өрөгөйдүү турда.

¹³⁷ *Чиэптэр сир* — биир күрүө ходуһа сир түөрт гыммыт биирэ (ортотунан сэттэ уон биэс — сүүс бугул кэлэр сирэ).

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Аан Амалыма Ийэ Хотун — супруга *Юрюнг Аар Тойона*. 71, 87, 177, 1533.

Аан Уххан Тойон — дух-хозяин огня, домашнего очага. 1393, 1488.

Айыы намылы кыргыгтар — девушки Верхнего мира, ниспосланные *Юрюн Аар Тойоном* для создания племени айыы аймага. 186.

Айыы Намысын удаганка (Айыы Намыһын удаған) — шаманка айыы из Верхнего мира, которая спасает *Толомон Боотура* от гибели. Умеет превращаться в стерха. 3740.

Айыысыт Хотун (Айыыһыт Хотун) — богиня плодородия, способствующая размножению людей и домашних животных. 181, 493, 545, 1454.

Ап Джаранааскы (Ап Дьаранааскы) — богатырь абаасы, сватающийся к *Кюн Кюлюмэ Куо* против её воли. 1133, 1168, 1179, 1301, 1409, 2090, 2584, 2768, 3040, 3066, 3110, 3536, 3611, 3824, 3919, 4005.

Байымнаах Баай Тойон (Байымнаах Баай Тойон / Толомон Баай Тойон) — супруг *Илбийэ Ийэ Хотун*, отец *Толомон Боотура* и *Кюн Кюлюмэ Куо*. 1056, 1203, 1288.

Илбийэ Ийэ Хотун — супруга *Баай Байымнаах Тойона*, мать *Толомон Боотура* и *Кюн Кюлюмэ Куо*. 1055, 1202, 1287.

Кутурук Чусуурба (Кутурук Чуһуурба) — бык из Нижнего мира, которого к себе на помощь зовёт *Ап Джаранааскы*. 2931, 2989, 3925.

Кыыс Джирики (Кыыс Дьирики) — девка-абаасы, поставленная *Ап Джаранааскы* охранять проход в Нижний мир. 1823.

Кюн Джесегей (Күн Дьөһөгөй) — божество-покровитель лошадей. В тексте используется как эпитет. 1656, 3877.

Кюн Дибилитэр (Күн Дибилитэр) — богатырь айыы, главный герой олонхо, защитник племени айыы. 1263, 1356, 1428, 1497, 1544, 1639, 1833, 2005, 2051, 2184, 2476, 2761, 3160, 3190, 3512, 3549, 3898, 3938, 3949, 4066.

Кюн Кыыса (Күн Кыыһа) — дочь Солнца, к которой обращается за помощью *Кюн Дибилитэр* — 3553.

Кюн Кюлюмэ Куо (Күн Күлүмэ Куокуну) — прекрасная девушка айыы, дочь *Байымнаах Баай Тойона* и *Илбийэ Ийэ Хотун*, младшая сестра *Толомон Боотура*. 1101, 1130, 1252, 1416, 1462, 2260, 3049, 3099, 3162, 3221, 3253, 3298, 3391, 3588, 3878.

Стерхи (Үс кыталык / кыталыктар) — шаманка *Айыы Намысын* с помощницами, которые спускаются в Средний мир, превратившись в стерхов. 920, 928, 1228, 3685, 3738, 4019.

Толомон Боотур — богатырь айыы, старший брат *Кюн Кюлюмэ Куо*. 1096, 1176, 1417, 2266, 3413, 3457, 3625, 3654, 3710, 3747, 3790, 3846, 3894, 4022, 4037, 4080, 4101.

Чолбон Уола — сын Венеры, к которому обращается за помощью *Кюн Дибилитэр*. 3563.

Ый Кыыса (Ый Кыыһа) — дочь Луны, к которой обращается за помощью *Кюн Дибилитэр*. 3553.

Эджэн Иэйиэхсит (Эдьэн Иэйиэхсит) — богиня-хранительница, покровительствующая людям, конному и рогатому скоту. 494, 783, 1071, 1207, 1455.

Юрюнг Аар Тойон (Үрүң Аар Тойон / Үрүң Айыы Тойон) — главное божество Верхнего мира. 49, 59, 86, 176, 480, 781, 1205, 1532, 2749.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук мас — священное восьмиветвистое дерево Среднего мира, растущее в центре матери-земли. На нем богатырь *Кюн Дибилитэр* находит свое боевое снаряжение и богатырского коня, предназначенного ему с Верхнего мира. 1565, 1646.

Араат море (Араат байҕал / Араат муора) — упоминается в виде элемента сравнения при описании щек богатыря *Кюн Дибилитэра* и при образном описании радости в сердцах богатырей айыы. 2145, 3980.

СЮЖЕТ АВТОРСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МОТИВАМ ОЛОНХО «БОГАТЫРЬ КЮН ДИБИЛИТЭР»

Структура	Эпизоды	Строки
Вступление	Вначале описывается создание Среднего мира и его заселение людьми айыы по велению Верховного божества Юрюнг Аар Тойона, живущего на седьмом небе Верхнего мира. Он с супругой Амалыма Хотун спускают на землю девушек — дочерей айыы, чтобы они создали племя айыы аймага. Описывается прекрасная, богатая земля, где счастливо, не зная бед, живут люди. В Среднем мире живет богатырь Кюн Дибилитэр, который был предназначен самим Юрюнг Айыы Тойоном стать защитником людей племеней айыы. Он обеспечивает своих соплеменников пропитанием, добывая на охоте.	1–882
Завязка сюжета	Однажды, когда он отправился на очередную охоту, вдруг с неба спустились три стерха и напомнили о том, что ему суждено стать защитником племени айыы. Стерхи рассказали ему о Байымнаах Баай Тойоне и Илбийэ Ийэ Хотун, которые живя в полном достатке и изобилии, не имели детей до глубокой старости. Они попросили ребенка у живущего на восточной стороне божества Иэйиэхсит. Вняв их мольбе, божество Иэйиэхсит дарует им мальчика с девочкой. Радость стариков была безгранична: девочку нарекли Кюн Кюлюмэ Куо, мальчика — бесстрашным Толомон Боотуром. Однако, оказывается, что недавно сильнейший из рода абаасы Ап Джаранааскы похитил прекрасную Кюн Кюлюмэ Куо, и её брат Толомон Боотур, отправившись по следу похитителя сестры, попал в волшебные сети Ап Джаранааскы и был пленен в Нижнем мире. И теперь Байымнаах Баай Тойон и Илбийэ Ийэ Хотун просят богатыря Кюн Дибилитэр спасти их детей от неминуемой гибели. Кюн Дибилитэр отвечает, что он согласен спасти их и передает, чтобы старик со старухой не печалились днями и ночами напролет. Чтобы очиститься от черных помыслов, возникших из-за гнева к Ап Джаранааскы, он решает искупаться в своем озере. Во время его купания в озере вдруг налетел сильный ветер, и с неба пролилась белая благодать. Так Кюн Дибилитэр прошел богатырскую закалку, и к его силам прибавились небесные силы айыы.	883–1299

Развитие сюжета	<p>Богатырь Кюн Дибилитэр собирается в далекий путь, готовится к отъезду. Он первым делом обращается к духу-хозяину домашнего очага Аан Уххан Тойону и сообщает, что собирается в Нижний мир. Тогда из гуши огня появляется Аан Уххан Тойон и благословляет его на дальнюю дорогу. Кюн Дибилитэр отправляется к Аал Луук дереву, на ветвях священного дерева он находит подготовленные для него богатырские снаряжения и латы. А рядом, оказывается, ждал предназначенный ему богатырский конь. Богатырь Кюн Дибилитэр отправляется в боевой поход в Нижний мир.</p>	1300–1777
	<p>Его богатырский конь был не простым, а мог предвидеть заранее, что ожидает их в пути и мог говорить на человеческом языке. Так богатырский конь сообщает Кюн Дибилитэру, что возле прохода в Нижний мир их ожидает девка-абаасы Кыыс Джирики, которая попытается его соблазнить, чтобы потом сожрать и просит ей не верить. Действительно, когда они подошли к проходу в Нижний мир, их встречает уродливая девка-абаасы Кыыс Джирики, которая различными уловками пытается соблазнить богатыря айыы. Но Кюн Дибилитэр не поддается её чарам и начинает её бить. Кыыс Джирики просит пощады и обещает лежать с ним в обнимку днями и ночами напролет. Однако, Кюн Дибилитэр все равно убивает её.</p>	1778–2044
Кульминация сюжета	<p>Богатырь айыы едет дальше в Нижний мир. Не знает, сколько времени он ехал. Наконец, он попадает в страшную землю абаасы и обнаруживает Ап Джаранааскы спящим, который поставил сторожить свои земли только девку-абаасы Кыыс Джирики. Съехавшись для боя, богатыри стараются запугать друг друга. Каждый произносит слова бахвальства. Начинается сражение. От разрушительного действия этого сражения стали страдать жители Нижнего и Среднего миров. Кюн Дибилитэр после продолжительной битвы отсекает голову Ап Джаранааскы, но тот, применив свое волшебство, исчезает. Он становится ядовитым дымом и пытается задушить богатыря айыы. Но так как Кюн Дибилитэр ранее искупался в живительной белой влаге, ниспосланной самим Юрюнг Айыы Тойоном, на него не действуют чары богатыря абаасы. И тогда Ап Джаранааскы, почувствовав свой скорый конец, зовет на помощь быка абаасы Кутурук Чусуурба и они начинают нападать вдвоем. Узнав об этом, прибегает богатырский конь и сообщает, где у богатыря абаасы припрятан волос, придающий ему волшебную силу. Этот волос находился на самой верхней части его хвоста. Кюн Дибилитэр вырывает тот волос и тут же Ап Джаранааскы и бык абаасы Кутурук Чусуурба падают замертво.</p>	2045–4160
Заключение	<p>После этого Кюн Дибилитэр направляется на поиски пленённых богатырем абаасы людей айыы и слышит плач и причитания прекрасной Кюн Кюлюмэ Куо. Он спасает её из заточения и, увидев её красоту, сразу же сватается на ней, предлагает стать ему женой. Кюн Кюлюмэ Куо отвечает, что ему сперва нужно попросить её руки у родителей. Но прежде всего нужно спасти её брата Толомон Боотура. Кюн Дибилитэр освобождает Толомон</p>	3015–4160

Боотура из заточения. Но он оказался очень ослабленным. Тогда Кюн Дибилитэр обращается за помощью к Дочери Луны, Сыну Чолбона (Венеры), Дочери Солнца, но их старания оказываются напрасными. Видя это, прекрасная Кюн Кюлюмэ Куо громко причитает о роковой судьбе, предназначенной ей и её брату. Вдруг, услышав её причитания, из Верхнего мира спускаются стерхи. Они сначала вдыхают в Толомон Боотура живительный воздух Среднего мира и обсыпают землей, принесенной из его родины. После чего очищают его раны. Тогда Толомон Боотур только приходит в себя, а встать не может. Один из стерхов превращается в Айыы Намысын удаганку и, благословляя, дает ему живительную воду — «Ёлбёт мэнгэ уута». И только после этого он встает на ноги. Встав, он благодарит богатыря Кюн Дибилитэр и рассказывает, как попал в плен. В ответ Кюн Дибилитэр предлагает им быть друг-другу опорой и поддержкой. После этого они втроем отправляются в Средний мир.

Лидия Степановна Афанасьева

ЭРЭЛИ БЭРГЭН
(олонхо матыптарынан айымны)

- Былыргы дьылларым
Быста-быста салҕанар
Быралыйар мындааларыгар,
Былаҕайга былдьатар
Быһымах кэмнэригэр,
Урукку холуон үйэлэр
Охсуһуунан-кыргыһынан
Олох олорор сахтарыгар,
Эргэтээҕи эрэйдээх кэмнэр
10. Эчкирэтиһиилээх уорҕаларыгар,
Эрэйи-мунгу
Эттэринэн-хааннарынан билэн,
Эн-мин дэһэн энэрдэһэн,
Үс саха үөскээн-тэнийэн,
Түөрт саха төрөөн-ууһаан,
Алаһа бараан дьизэлэнэн,
Аал-уоту оттунан,
Киэнг нэлэмэн тиэргэннэнэн,
Күөх тунах түптэлэнэн,
20. Олохторун онгостон,
Оҕо-уруу төрөтөн,
Айгыр-силик кытыллаах,
Араҕас илгэ алардаах
Сир ийэ барахсан
Силлэр баһыттан
Бүтэр уһугуттан
Тэбэр түгэбиттэн
Дайаара тардылланан,
Тэлгэнэн-дьэрэлийэн
30. Томтойон-туругуран
Туораадыма диэн улуу дойду
Үүнэн-үөскээн сыппыт эбит.
Бу маннык
Улуу дойдуну
Көрбөккө бардахпына
Күөмчүлүү саныа диэн,
Кингиниир киэнг
Киэлитигэр киирэн
Кэриччи көрбүтүм
40. Маннык эбит —
Итии салгын
Илин диэкиттэн
Илгийэрин диэки
Эргиллэн көрбүтүм —
Самаан сайын барахсан
Самантан саҕаланан,
Араҕас арыы олбохтонон,

- Айгыр-силик аргыстанан
Күн сирийн
50. Күөйэ кэтөн
Төрүүр-үөскүүр
Төлкөтүн түһэрэр эбит.
Ортотун диэки
Одуулаан көртүм¹³⁸ —
Тоҕус курбуулаах
Модун ураһа саҕа
Кэбиһиилээх оттордоох,
Күөх далай
Күөгэйэ мэндээрбит
60. Уунан тийибэт
Уйгу-быян
Олохтоммут эбит.
Анараа диэки
Анааран көртүм —
Муустаах байбалтан
Куду хайыһан ылан
Хамнаабат гына
Хайыннаммыт эбит,
Күөх муораттан
70. Күөйэ тутан ылан
Күөнүн көбөрдүммүт,
Туруук таас хайалартан
Тулхадыйбат гына
Тулааһыннаммыт эбит.
Аранас манган халлаан
Анаарыйар анныгар,
Туоллар киинигэр,
Күн ийэ сир
Күндээрэр күөнүгэр,
80. Дьоллоох туонатыгар,
Барҕа баайыгар
Көңүллүк тыынан
Көччүйэн олорор дьон
Баайдарын-дуолларын
Быһа барыллаан көрбүтүм,
Манньык эбит, доҕоттоор —
Сыһыы-сыһыы аайыттан
Сыспай сиэллээхтэрэ
Сытайан¹³⁹ үөскээбиттэр,
90. Хонуу-хонуу аайыттан
Хороҕор муостаахтара
Торолуһан тоҕуоруйбуттар,

¹³⁸ Лит.: Көрбүтүм.

¹³⁹ Сытай — эбии уоҕур, күүһүр, улаат.

- Халын хаһанан
 Хабылык хапсаллар эбит,
 Суон саалынан
 Мохсуо бырахсаллар эбит.
 Ийэ биэлэрин ыан ылан
 Ыаҕас мунунан
 Саамал кымыһынан
100. Санаалара туоларынан
 Тамахтарын аһарыналлар эбит,
 Көйүү кымыһынан
 Күөмэйдэрин аһан
 Хомуһуннук туойаллар,
 Ылламнык ыллыыллар эбит.
 Бу маннык
 Бастар бараммат баайдаах,
 Тохтон бараммат дуоллаах
 Улуу дойду
110. Улай уорҕатыгар
 Унаар буруону субутан,
 Олохторун онгостон
 Олорор дьон
 Кимнээх эбит диэн
 Кичэйэн көртүм –
 Аҕыс дойдуга
 Сураҕырыан сураҕырбыт,
 Аан дойдуга
 Аатырыан аатырбыт,
120. Куолдьаар кугас аттаах
 Мээрикээн Бэргэн диэн кырдьаҕас
 Күн сириҥ күөйэ көрөр
 Чуохалыма Куо диэн эмээхсининээн
 Байан-тайан,
 Быр-бааччы
 Оҕото да суох буоллаллар
 Ураанхайдарыҥ сиэринэн
 Ыл буолан
 Бырылаан олороллор эбит.
130. Биир үтүө күн
 Мээрикээн Бэргэн
 Силээн¹⁴⁰ баһынан
 Сиэлэ сирилиир,
 Куула тыаларынан
 Кутуруга куугунаан иһиллэр,
 Очуос хайаларынан олуктаах,
 Хара тыалар бастарынан
 Хардары үктүүр хардыылаах,

¹⁴⁰ Силээн — сис тыаттан үрэх, өрүс кытылыгар киирэр сииктээх, ыарҕалаах аппа сир.

- Чөрөгөр кулгаахтаах,
140. Тартаҗар таныылаах,
Сыыдам сырыылаах,
Суһал айаннаах
Куолдыаар кугас атын миинэн
Туораадыма алааһын
Тоҗу хаамтаран
Туоруом диэн,
Ортотун тутуһан
Ахсым айаннаах ат
Аҗыс күн дабайан тахсар
150. Тоҗус түһүмэхтээх
Туой кэрэ булгунһаҗын
Алын тэллэҗинэн
Ааһан истэҗинэ,
Томтойор булгунһах
Оройун үрдүгэр
Уохтаах кылыннаах
Уол оҗо барахсан
Ыһытыыр сангата
Сата баһын сатарытан
160. Кэрии тыалар
Кэтэх бастарынан
Кинкинээн иһилиннэ,
Үрдүк халлаан
Үрүмэ былытын
Үөһээ мындаатынан
Үрүлүйэн-сатарыйан иһилиннэ.
Мээрикээн Бэргэн
Биэс оҗус тириитэ
Биэтэстээх бэргэһэтин
170. Уна диэки умса анһан,
Чочумча кэмнэ
Чуумпуран туран
Чуолкайдаан иһиллээтэ.
«Үөһээ үрдүк айыылар
Анаан-минээн
Айан-туган
Түһэрэллэрэ эбитэ үһү.
Эрчимнээх илиилээҗи,
Буулаҗа буйуну,
180. Бүтүн күүстээҗи
Аан дойдуну арангаччылатаары,
Күн сириң көмүскэтээри!
Быдан дьыллар
Быраман мындааларыгар,
Урукку үйэлэр

- Охсуһуулаах уорбаларыгар диэн
Хоно-өрүү сытан
Сээркээн сэнэнньиттэр
Сэнэргиир буолаллара
190. Ол ама кырдык буолуо дуо?
Билэн-көрөн барыахха!», — диэн
Тоҕус буоһурҕалаах¹⁴¹
Томтор үрдүгэр
Өрө мэнгитэн тахсыбыта дуо,
Доҕоттоор!
Билгэлээх биһиккэ,
Дьоллоох уйаҕа
Биз арсыын кэринэ
Мэтэччи таттарыллыбыт
200. Оноҕостоох чаачар саатын
Уол оҕо барахсан
Кулукулаах кулгааҕар диэри
Тардыалыы сытар эбит,
Бизс бууттаах
Бэрилиир мээчигинэн
Хабылык курдук
Хабыалыы оонһуу сытар эбит.
Онуоха туран
Мээрикээн Бэргэн
210. Үөрүүтүтэн буоллаҕа
Өрүтэ ыстангалаабытыгар
Улуу булгунньах ньуура
Улаҕатыттан хамсаата,
Анныттан айгыраата
Түгэбиттэн түллэннээтэ.
Ону кытта
Уол оҕо аттыгар
Сөһүргэстээн олорон
Күн диэки туттаахха
220. Күлүмнээн көстөр,
Сырдык диэки көрдөрдөххө
Тырымныы сыдыайар
Сэттэ былас үһүннаах,
Үс сириэн биилээх
Өтөрү түһэр батаһын
Таннары тайахтанан олорон
Субу курдук тойуктаах
Сити курдук ырыалаах
Буола олордоҕо:
230. — Дьэ дуо!
Уоһугар уоһахтаах,

¹⁴¹ Лит.: Буоһаралаах — курдуу туттарыылаах, бөһөргөтүүлээх, буодьулаах.

- Хара киинэ хааннаах
Ньюолдыаҕай уол оҕо барахсан!
Кимтэн кииннээх,
Туохтан тууралаах
Киһи буолангың
Кэс тылгың
Кэпсээн эрэҕин диэтэргин,
Бу туруу дыаҕыл дойду
240. Аҕа баһылыга
Албан аатырбыт,
Дьохун сураҕырбыт
Очуос хайаларынан олуктаах,
Хара тыалар бастарынан
Хардары үктүүр хардыылаах,
Куолдыаар кугас аттаах
Мээрикээн Бэргэн диэн
Кырдыаҕас буолабын.
Орто дойду
250. Олоҕун дьолугар
Үөһээ Айыыһыттан
Үтэйэн түһэрбит
Оҕолоро эбиккин
Кырдык да,
Ситгэххинэ-хоттоххуна
Үктэнэр атаххыттан
Үөһө көрөн таһаардахха
Тутум бараан үскэл киһи
Үөскээн-үүнэн тахсыһыккын!
260. Көмүс уйабар
Көтөҕөн илдьэн
Күн сириң күөйэн көрөр
Чуохалыма Куо эмээхсиммэр илдьэн
Көрдөрөн көрүүм! — диэтэ да,
Оҕо барахсаны уйалары
Көтөҕөн эрдэҕинэ,
Оҕо барахсан
Көрүөх түгэнэ,
Чыпчылыһыах быстыңа
270. Уйаттан ойон түһэн
Өрө көрөн туран
Саңа санаран сатарытта
Ырыа ыллаан ыпсара турдаҕа:
— Дьэ буо!
Үөһээ үрдүк Айыыһыттар
Алта ыйым туоларыгар
Атахпар туруоран
Айыы сириң араңаччылаатың,

- Күн сирин көмүскээтин диэннэр
280. Анаан-минээн
Хомпуруун Хотойго
Холугар сүктэрэн
Алѳаан-силээн атаарбыттара.
Айыы дойдутугар
Айаннаан иһэн
Хараѳынан хайѳаан,
Сүрэѳинэн сөбүлээн,
Күөрэгэй чыычаах көрүлээбит,
Ымыы чыычаах ыллаабыт,
290. Күөх чэчир чэлгийбит,
Дьон-сэргэ тэнийбит
Тураадыма диэн дойду
Үүнэн-үрдээн сытарын
Сөбүлээбитин биллэххинэ,
Туой буор үктэллээх
Томтор үрдүгэр
Тохтотон кэбиһээр,
Киһи-хара буолар
Кэскиллээх буолаххына
300. Айыы дьоно булан,
Аһатан-сиэтэн
Киһи хара гыныахтара диэбиттэрэ — диэн
Сангалаах буола турдаѳа.
Онуоха туран
Мээрикээн Бэргэн
Инчэѳэй эттээх,
Икки атахтаах,
Иһирэх дууһалаах
Орто дойдуга
310. Олорорун тухары
Оѳото суох
Огдолуйа саныы
Сылдыбыт буолан,
Үөрүүтүтэн иһиттим-истибэтим диэт,
Куолдыаар кугас атыгар
Оѳо барахсаны
Түү мээчик курдук
Күөйэ тутан ылан,
Көмүс уоругар
320. Көтөѳөн аѳалан,
Киэн нэлэмэн
Тиэргэнин ортотугар
Туруоран кээстэѳэ.
Аньыылаах арыйбатах,
Буруйдаах чугаһаабатах,

- Кирдээх киирбэтэх
Сандалы дьэргэл дьиэлэрин
Тоѳус эр бэртэрэ
Тонг күөс быстынга
330. Чохчойо-чихчойо
Аарыма халѳаны
Арыяа баттаабыттарыгар
Күн ийэ сири
Күөйэ көрөр
Чуохалыма Куо барахсан
Сэттэ кыталык кыргыттарынан
Сиэттэрэн тахсан,
Сыдыаайа сылааһынан
Сынан көрдө¹⁴²,
340. Сөбүлээбит сүрэѳэ
Түөрэм далай
Түөһүн иһигэр
Түллэнни мөхтө.
Уол оѳо барахсан
Уллунуаһын үтүнэн,
Сиһин уорѳатынан
Ньиргиэрдээх тыас иһилиннэ,
Сүрэѳин тыаһа тингидэ.
Оѳо барахсан
350. Күн күбэй ийэ диэни
Билбэтэх буолан
Сыта сыынаѳалыан¹⁴³,
Сыста суунаѳалыан¹⁴⁴,
Айгыстыан баѳарда.
Турар сириттэн
Соѳотохто үктэнэн тийэн
Толору астаах
Томтоѳор сандалы саѳа
Түөһүгэр сыста түстэ.
360. Ити кэнниттэн
Чуохалыма Куо барахсан
Этэ-хаана сылыан,
Сүрэѳэ-быара сылаанньыан
Оѳо сылааһын билэн,
Иэйиэх санаата киирэн
Көмүс түөһүгэр көтөѳөн туран
Субу курдук диэн
Иэйэ-куойа турдаѳа:
— Дьэ дуо!
370. Доѳоттоор!

¹⁴² *Сынан көр* — тугу эмэ үчүгэйдик болѳойон, сирийин көр.

¹⁴³ *Сыынаѳалаа* — уһундук сыт, үңкүрүй, күөлэһий.

¹⁴⁴ *Суунаѳалаа* — кимиэхэ эмэ таптатараы ыкса сыһын, төбөбүнэн (сирэйгинэн) аалын.

- Түһээн дуу, илэ дуу
Истибэтэхпин иһиттим,
Көрбөтөхпүн көрдүм!
Көрдө көрөөт сөбүлээн
Сүрэхийиим тэптэбиэн,
Итии хааным кэйдэбиэн!
Дьахтар буоламмын
Тарайар тараһабар,
Көмүс түөспэр
380. Кыра оҕону
Көтөхпөтөх буоламмын
Үөрүүбүттэн буоллаҕа
Көмүскэм уута ыкта.
Орто дойдум үрдүгэр
Тастан киирэр тымныыны,
Татаар тыллаах дьаллыгы
Ыраағынан кыйдыырга
Эркин курдук эрэнэр,
Дурда-хахха буолар
390. Дуолан уол оҕолоннубут!
Уруй буоллун,
Айхал буоллун!
Дьоммутун-сэргэбитин
Дьэлигэ диэлитгэрбэккэ,
Алдырхайга ааннаппакка,
Былаҕайга былдыаппакка,
Очурга оҕустарбакка
Дьоллоох олох тосхойуо этэ!
Дьоһун-дьаалы
400. Тускуо-туску буоллун! — диэн
Ыллаан-туойан бүтээт,
Эмээхсин киһи
Кытта кырдыаҕар [туһаайан]:
– Курун тыа
Кураанах маһынан
Суо хаан суостуганнаах
Аал уоккун умат,
Аманнаах ас үрдүнэн аһат,
Уохтаах кымыһынан
410. Сиргин-дойдугун маанылаа.
Ый устата
Ыһыахта тэрийтэр,
Улаанна охторун,
Толомон ньуурдаах кырдалгар
Түөлбэ күөл саҕа
Түһүлгэтэ төрүттэт.
Тоҕус толуу сэргэни

- Туруортара оѳус,
Чэчирдэ астар
420. Саламата ыйат.
Симэхтээх-киэргэллээх
Сири иһиттэ сириэдиттэр,
Араѳас арыы далбардаах,
Саамал кымыс садырыыннаах,
Барѳа малааһынна тэрийтэрэн
Бар дьоммут
Астына-бастына
Ас бастынгын аһаатыннар,
Кэлбит дьоммут
430. Күүстэрэ кыайарынан
Талбыт астарын
Көтөѳөн-сүгэн бардыннар.
Кэнэѳэски кэмнэргэ
Сээркээн сэхэнньиттэр
Сэхэннэригэр кириэхтин,
Уонна окко түспүт оѳо
Ааттаах буолар баѳайыта,
Астык соѳустук
Аатта ингэр.
440. Көстүбэт биистэрэ
Соѳотох туора кулгаахтара
Истэр күннээх буоллахтарына
Куттара кутуруктарын төрдүгэр
Кумуйарын курдук,
Көрсөр күннээх буоллахтарына
Көхсүлэрин көрдөрөллөрүн курдук
Уоттаах харахтарынан
Утары көрбөтүннэр!
Дэгиэ тарбахтара тийибэтин,
450. Сыстыганнаах тыллара инпэтин! — диэн
Эмээхсин киһи
Кытта кырдыаѳар
Соруктаах буолан олордоѳо.
Онуоха туран
Оѳонньор киһи
Аал уотун отуннаран
Аргынньахтаан олорон
Сирин-уотун маанылаан
Алѳаан-силээн, аһатан
460. Аат ааттыы
Суол суоллуу олордоѳо үһү.
— Дьэ дуо!
Айыыһыт ууһа
Анаан-минээн

- Айан-тутан түнэрбит
 Оѳобут барахсан!
 Буутун этэ буһан,
 Холун этэ хойдон
 Бухатыырга моһуоннаах,
 470. Күүстээххэ көрүгнээх
 Хатын мас хардаѳастарын
 Хардарыта туппут курдук
 Халын быччыннардаах,
 Аѳыс былас
 Дараѳар сарыннаах,
 Бизэс былас
 Бизэкэйэр биилээх,
 Үс былас
 Өрөйөр өрүттээх
 480. Сахаттан бастыгнара,
 Ураанхайтан ордуктара,
 Үтүөкэннээх киһи буолан
 Үүнэн-үрдээн таѳыстын!
 Орто дойду
 Улай ньуурун
 Улуу күүстээѳэ буоллун!
 Оройунан харахтаах
 Уоѳан хаана уустара
 Орооһор күннэригэр
 490. Орто дойдутун
 Күүстээх күөнүнэн көмүскээтин,
 Халын хаха,
 Суон дурда буоллун!
 Хаан таѳыстаѳына,
 Кыдыйсыы буоллаѳына,
 Аллараа дойдуттан
 Абааһы биийин
 Тураадыма алааһыгар тохтоппот,
 Хонуктаах сир хоннохтоох,
 500. Ыйдам-хайдам сырыылаах
 Күөнэ Көѳөччөр аттаах
 Эрэли Бэргэн диэн буоллун! — диирин кытта,
 Уол оѳо барахсан
 Ойон турда да,
 Үрдүк тиити
 Төрбүү¹⁴⁵ мутугунан үдүктээх
 Эйтиилээх элбэрээхтээх¹⁴⁶
 Оноѳос саатын
 Ньылбы харбаат,

¹⁴⁵ Лит. Төргүү.

¹⁴⁶ Элбэрээх — айаны иитэргэ кирсин тардан баран, ол курдук ангыппытынан ингинэрэргэ аналлаах синньигэс былаах кыра мас (айа эстэригэр элбэрээгэ төлө барар).

510. Киэн нэлэмэн
Тиэргэнигэр тахсан
Кулгаафар дылы
Куойалы тардан,
Үрдүк халлаан
Өрөйөр мындаатыгар
Халыйа көтө сылдыар
Хаабыргыыр хара суору
Туһаайан ыппыта
Түөһүн бүүтэбинэн,
520. Арҕаһын кэбэтинэн
Дьөлө көтөн тағыста.
Мань күн дыоно көрөн
Айхаллы түстүлэр,
Уруй-туску эттилэр.
Олонхо буолан баран
Омуннаах буолар,
Сэһэн буолан баран
Эбиилэрдээх буолар баҕайыта.
Хонуктаах сир хоннохтоох,
530. Ыйдам-хайдам сырыылаах
Күөнэ Көбөччөр аттаах
Эрэли Бэргэн барахсан
Биир хонон биирдэнэн,
Икки хонон иккилэнэн,
Үс хонон үстэнэн
Сул тиити суллаабыт курдук
Суон болгуо сотолонон,
Хатын маһы хастаан
Хардарыта туппут курдук
540. Халын суон харыланан,
Хас үйэ тухары
Халлааны сабардаан турбут
Хайыр таас хайа
Хайыта баран суулан
Халын көхсүгэр түспүтүн да иһин
Хамсаан да көрбөт
Толуу-модун көрүгнэнэн,
Сүүс сылга үүнэн турбут
Сүллүгэс курдук суон тиит
550. Суон моонньугар түһэн
Доргуппутун да иһин
Дураһыйыа суох көрүгнэнэн,
Кини киһи хара улар көтөр
Кутуругун түүтүн курдук
Куударалаах баттахтаах,
Киэн арылхай, сайаҕас

- Кырдыылаах харахтаах,
Көнө тардыы муруннаах,
Хотой кыыл кынатыныы
560. Хойуу тардыы хаастардаах,
Көрүгнээх үтүөтэ,
Киһи киэнэ кэрэмэһэ,
Уол оҕо туйгуна
Уолугунан оргуйан,
Тилэҕинэн тэйэн,
Киһи киэнэ кииллээҕэ,
Саха киэнэ саарына
Үүнэн-үөскээн тахсан испит.
Чысхааннаах тымныыттан
570. Чаҕыйан көрбөккө,
Кырыалаах кыһынтан
Кыһаллан көрбөккө,
Хаһыгннаах түүннэри
Хаҕыһын билбэккэ,
Туруу бараан дойдутун
Долгулдьуйар дуолугар
Илгэлээх ийэ сириг
Иилии эргийэ сылдьан
Байанайдаах хара тыатын
580. Баай булдуттан бултаан,
Хагдан эһэлэри
Халын сабырҕахтарыттан,
Аарыма тайахтарын
Адаар муостарыттан [тутан],
Баай тииккэ
Батарыта үөлэн аҕалтаан
Бар дьонун
Маанылаан аһатан
Аата-суола аатырбыт,
590. Суон сураҕа сураҕырбыт.
Ол курдук
Холун этэ хойдон,
Буутун этэ мунгутаан,
Сиһин этэ ситэн,
Алаһа дьизни тэринэн,
Аал уоту оттунан,
Тэнгнээх доҕор булунан
Төрүүр оҕо төлкөтүн
Төлкөлүүр туһунан
600. Түүнүн-күнүһүн
Тэллэҕэр сытан
Тэнгнээҕин көрдөөн
Тэбиэһирэр буолла,

- Хоойго сытар
Холоонноох доѳоро
Ханнатын билбэккэ
Харана түүннэргэ
Холуоннук мөхсөн
Хабырына-хабырына
610. Хараѳын симпэт буолла.
Ол курдук
Оронугар сыттаѳына
Оѳо-уруу үөскэтэр
Улаан доѳоро
Омуннаахтык баѳардан
Сарсыарда аайы
Санатар буолла,
Эрдэ уһуктан
Эрэйдиир буолла.
620. Уол оѳо барахсан
Оройунан дугунан
Орто аан ийэ дойдутун
Улаѳаа уһуктарын диэки
Кэргэн кэпсэтэн
Кэлбит киһи диэн,
Кэтэх тардыстан
Тон күөс быстынга
Торумнуу саныы сырыттаѳына
Дуо доѳоттоор!
630. Орто аан ийэ дойду барахсан
Охсуолаатахха доргуйбат,
Кэйиэлээтэххэ кэйбэлдьийбэт
Кэтит киэн иэнэ
Түгэѳиттэн түллэннээн ылла,
Ала холорук
Ааннаабытын курдук
Илин халлаан
Энгэрин диэкиттэн
Истиэхтэн дыкити
640. Иһиирэр тыал тыаһа
Таннары сурулаан түстэ.
Уол оѳо барахсан
Омунуран-төлөнүрэн
Киэн тиэргэнин ортотугар
Дырэс гына түһээт,
Өйдөөн-дьүүлээн көрбүтэ –
Аартык төрдүгэр
Аарыма мас
Арѳаһын үрдүгэр
650. Суорѳаннаах тэллэх саѳа

- Эриэн дьураа кынаттаах,
Баабыр кыыл атаҕын курдук
Бабыа-бибиэ атахтардаах,
Сыгынах мас силиһин
Сыыйа тарпыт курдук
Сытыы модьу тумустаах,
Чүөмпэ күөл курдук
Өгүрүк-төгүрүк көрбүт
Кыһыл эриэн харахтардаах,
660. Хотой кыыл барахсан
Куорсунун түүтүн
Саабыр-сиибир көннөрүннэ
Уонна субу курдук диэн
Сангалаах буола олордо:
— Дьэ буо!
Хонуктаах сир хоннохтоох,
Ыйдам-хайдам сырыылаах
Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Эрэли Бэргэн бухатыыр!
670. Мин этэр тылбын
Даллан таас оройгунан
Истэн-көрөн тур эрэ!
Субу мантан
Илин халлаан
Энгэрэ элэйэн бүтэр,
Орто дойдунг
Баранан бүтэр уһугар
Айыыһыт хотун
Эйиэхэ анаан
680. Айан-тутан түһэрбит
Киһи кэскилин тэниттиэх,
Айыы дьонун төрүттүөх
Кыыс оҕо кылааннааҕа
Сайбарыы Куо барахсан
Сир симэҕинии
Ситэн-хотон томтойон олорор.
Ону баара,
Аан дойду аарыма,
Туруу дойду улуу ойууна
690. Үрэллэ Кырдыаҕас
Үс хонукка көрүүлэнэн
Оҕобут барахсаны
Сайбарыы Куону
Аллараа дойду
Аргыардаах анныгар,
Түктүйэлээх түгэҕэр олохтоох
Абааһы биийин

- Аарыма күүстээбэ
Хаан Хабар обургу
700. Көнгүл өттүнэн
Орѳостон тахсан
Ойох ылыа үһү!
Ол иннигэр тийэ охсон
Кэргэн кэпсэтэн
Кэскилгин тэринэн
Дойдугар-сиргэр аҕалан
Олоххун онгосто тарт! — диэн
Ыллаан-туойан бүтээт,
Салгыы санга сангаран
710. Сыйа тарда олордо:
— Айаннаан иһэн
Аналлаах аккын
Алтыс халлаан
Анараа өттүгэр
Аллар алаас
Оройор ортотугар,
Сизлэ-кутуруга
Ситэн-хотон
Сиргэ тийэ сириэдийбит,
720. Дьөһөгөй айыыһыта
Төлкөлөөн түһэрбит
Айанҥа сылдыаргар
Аналлаах атын
Аһы сылдыарын көрдүм.
Торѳо сэлиинэн баран
Тутан аҕалан
Айдааннаах айан суолун
Арыя баттаан көр.
Итини толорботоххуна
730. Киһи буолар кэскилгит
Кэнэѳэски үйэлэргэ кэхтиэѳэ! — диэтэ да,
Өксөкү кыыл барахсан
Өрө көтөн тахсыытыгар
Тоѳус дохсун холорук
Тоѳо ытыллан тахсан
Тон былыттары
Тоѳута түөрдэ.
Сэттэ илбистээх
Силлиэ-холорук
740. Өрө ытыллан
Үрдүк халлаанҥа
Үрүн былыттары
Өрө мөнгүһүннэрэн
Кэлбит сириң диэки

- Көгөн күпсүйэ турда.
 Айыы оҕото
 Иһиттиэм-истибэтиэм,
 Көрдүөм-көрбөтүөм диэбит курдук
 Киил мастыы
750. Кинэччи таттарда,
 Хатын мастыы
 Ханаччы таттарда,
 Түөһүн былчыннара
 Түллэннии мөбүстүлэр,
 Харытын ингирдэрэ
 Хачыгырыы түстүлэр,
 Хадаар санаата
 Хаанын оонньотто,
 Өһөхтөөх хаана
760. Өрүтэ мөнгүһүннэрдэ,
 Өрүкүйбүтүн омуногар
 Өрүтэ ыстангалыы түстэ уонна
 Тойон сэргэтин аттыгар
 Тобуктуу түһээт,
 Соҕуруу халлаан
 Суккуллар бэлэһин диэки
 Сүгүрүччү көрөн олорон,
 Субу курдук диэн сангалаах,
 Сити курдук диэн ырыалаах
770. Буола олорто:
 – Дьэ дуо!
 Күн сирин көмүскүүргэ,
 Айыы дьонун арангаччылыырга
 Айыллыбытым аатыгар
 Айылҕаттан айдарыылаах,
 Күн сириттэн ситимнээх
 Улуу удаҕан эдьийим
 Эңсиэли Куо барахсан!
 Күн туллара,
780. Күнгэһэ¹⁴⁷ быстара буолла!
 Ыраах да буолларгын
 Чугаһаа,
 Чугас да буолларгын
 Кэлэ тарт! — диирин кытта,
 Үрүң былыт
 Үрүт өрөһөтүгэр
 Түөлбэ күөл саҕа
 Дохсун дүңүр тыаһа
 Өрө хабылла түстэ,
790. Былаайах тыаһа

¹⁴⁷ Лит.: Күһэнэ — ойуун кыыпар таҕаһын көхсүгэр баайыллар күн, ый уо.д.а. баһыылаах кылырҕас төгүрүк тимирдэр.

- Быыстала суох барда.
Аан холорук,
Аан адалҕан
Дэриэспэ таастар
Дэлбэритэ барбыттарыныы
Көһөнө таас буурҕалаах
Аан адылҕан
Айдаан буола түстэ.
Ол быыһыгар
800. Эңсиэли Куо удаҕан сангата:
– Дьэ-буо!
Оҕом барахсан
Ыксаа-тиэтэй
Этиэх буолбуккун
Этэ тарт,
Санарыах буолбуккун
Сангара оҕус! — дии-дии
Эргийэ көтө сырытта.
Эрэли Бэргэн бухатыыр
810. Эрчимнээхтик ойон тураат:
– Дьэ дуо!
Эдьийдээтэр эдьийим!
Бу орто туруу дойду
Баранан бүтэр баһыгар,
Илин энэрэ
Элэйэн бүтэр энэригэр,
Төрүүр төрүүбү төрүтүөх,
Киһи кэскилин тэнитиэх
Кыыс оҕо кылааннааҕа
820. Сайбарыы Куо барахсан
Ситэн-хотон томтойон олорор.
Онно тийэн
Кэргэн кэпсэтиэм диэбитим
Аллараа дойду абааһы бийһин
Адырҕа күүстээҕэ
Хара хаан үктэллээх
Хаан Хабар обургу
Күүс өттүнэн
Орҕостон тахсан
830. Ойох ылыа үһү!
Ол иннигэр тийэн
Утары көрсүһэн
Айылгыбытын балдыһа
Айанныыр буоллум.
Көстүбэт бийһигэр
Күн айыы оҕотун
Былдыатыам кэриэтин

- Бу орто туруу дойдубар
Айыллыбатағым ордук!
840. Дьэ, эдьийдээтэр эдьийим,
Хотой кыыл куорсунун
Үстэ уларыттан тиййэр
Үтүмэн ыраах сиригэр,
Үһүс халлаан ыпсыытыгар
Аарыма алаас
Оройор ортотугар,
Килбиэннээх киинигэр,
Догдьойор саалыгар
Тоҕус хаамы усталаах,
850. Тоҕус толормон курбуулаах
Көмүс ампаар
Күндээрэн турара буолуо.
Онно тийэнгнин
Бухатыыр киһи
Тагнар таҥаһа
Охсуһар сэбэ-сэбиргэлэ
Баарын барытын
Тоҕус томторболоох дүнгүргүнэн
Тоҕу арчылаан ылангын,
860. Сарсыардаангы күн сарданата
Сангардыы сырдаан тахсыыта
Киэнг нэлэмэн
Тиэргэним ортотугар
Чохчолоон тоһуйан кулу!
Мин бу мантан
Алтыс халлаан
Анараа саҕатыгар
Дьөһөгөй оҕотун ууһа
Төлкөлөөн түһэрбит
870. Миинэр мингэбин,
Көлүнэр көлөбүн,
Аналлаах аппын
Аҕала бардым! — диэтэ да,
Турбут сиригэр
Үңкүрүс-күөлэһис гынаат,
Кырбый көтөр буолан
Кыырай халлаанга
Кыһыгырайа көтөн тахсан,
Илин халлаан энгэрин диэки
880. Элэс гынан хаалла.
Өр-өтөр
Айаннаабытын билбэтэ,
Эрэли Бэргэн бухатыыр
Алтыс халлаан

- Анараа сағатыгар
 Аллар алаас
 Ангааттар киинигэр,
 Уйгулаах ньууругар
 Дугунан киирэн
890. Аналлаах атын,
 Миинэр мингэтин
 Дьохуннаах көнтөһүн
 Субуйа тардан ылан,
 Суон моонньугар,
 Сааллаах арҕаһыгар
 Сөрүү быраҕан,
 Эрчимнээх илиитигэр
 Эрийэ тутан ылбытыгар,
 Соһуччута бэрдиттэн
900. Күөнэ Көҕөччөр
 Хангыл ат барахсан
 Хаһынҕырыы түһээт
 Халты туттара сатаата,
 Тон күөнүнэн төхтөрүйэн
 Тоҕута түһүөлүү сатаата.
 Эрэли Бэргэн бухатыыр
 Инчэҕэй сирин
 Иэччэҕэр диэри
 Батары тирэнэн
910. Багдайан турдаҕына,
 Хангыл ат барахсан
 Кыаҕын биэрэн,
 Түөрт атаҕын
 Баҕаналыы тирэнэн
 Баадьыллан туран,
 Манньык диэн
 Сахалыы санҕара,
 Киһилии кэпсиитурда:
 — Анньаһаа-анньаһаа!
920. Дьөһөгөй айыыһыта
 Төлкөлөөн түһээртэ¹⁴⁸.
 Аналлаах көһүннэҕинэ
 Ат сылгы ғыныаҕа,
 Кыахтаах көһүннэҕинэ
 Көлө сылгы ғыныаҕа,
 Онуоха диэри бу
 Күндүл күөбүнэн
 Кунга хойуннун,
 Көнгүл көччүйэ
930. Саала халынаатын,

¹⁴⁸ Лит.: Түһэрбитэ.

- Күүһэ эбилиннин диэн
Анаан-минээн
Айан түһэртэрэ.
Кырдьык да
Эрчимнээх илиилээх,
Кыахтаах көрүҥнээх
Саха киэнэ саарына,
Киһи киэнэ кииллээҕэ буолангың,
Мин диэтэх ат сылгы
940. Мөхсүүбүн тулуйдун.
Мантан антах
Аналлаах атаһың буолабың.
Миинэр мингэ,
Көлүнэр көлө гың! — диэтэҕэ.
Эрэли Бэргэн
Күөнэ Көҕөччөрү
Суон моонньуттан
Бобо тутан туран,
Сымыһаҕыттан сыллаата
950. Уонна үрдүк мындаатыгар
«Хап» гына хатана түстэ да,
Уһун айан аартыгар
Ийэ сириң диэки
Атара сиэлиинэн
Астара турда.
Өр-өтөр гымматылар
Тураадыма эбэ хотуннарыгар,
Алаһа дьыэлэригэр,
Киэн нэлэмэн тиэргэннэригэр
960. Тон күөннэринэн
Тоҕо астаран кэлбиттэрэ,
Тойон сэргэ төрдүгэр
Бухатыыр киһи
Таннар таҥаһа,
Туттар сэбэ-сэбиргэлэ
Кээһиилээх¹⁴⁹ от саҕа
Күлтэйэн сытар эбит.
Эрэли Бэргэн
Миинэр мингэтиттэн
970. Ойон түстэ да,
Тойон сэргэтигэр
Тоҕус төгүл туомтуу баайда.
Үрүң көмүс киэргэллээх
Ырыган ат уйбат ыңгырынан
Ыңгырдаан ыдатта,
Холуннаан ходьотто,

¹⁴⁹ Лит.: Кэбиһилээх.

- Тэһииннээн дьэгэттэ.
Ити кэннэ
Бухатыыр киһи
980. Таннар таҥаһын
Кэтэн кэбистэ,
Тоҕус бууттаах
Толуу сүллүгэһин
Харыс кэтиттээх куругар
Кыбыта анһан кэбистэ.
Орто дойду улуу уустара
Кутан-уһааран онгорбут
Сытыы кылыстарын
Сыйа тардан ылла,
990. Этитиилээх элбэрээхтээх
Саатын-саадаһын
Нотуруускалыы¹⁵⁰ кэттэ.
Тойон аһатын,
Күн күбэй ийэтин
Тус иннилэригэр
Төһүгэстээн¹⁵¹ олон
Субу курдук диэн
Тойуктаах буола олорто¹⁵² үһү.
— Дьэ буо!
1000. Ийэлээх аһам барахсаттар
Истэ сэргээн турун эрэ!
Уол оҕо буоламмын
Буутум этэ мунгутаан,
Сиһим этэ ситэн,
Холум этэ хойдон,
Кэмим кэрдийим кэлэн
Хонноххо сытар
Холоонноох ойох,
Тэллэххэ сытар
1010. Тэнгнээх кэргэн кэпсэтэр
Кэмим кэллэ диэн,
Субу мантан
Хотой көтөр
Куорсунун, түүтүн
Үстэ уларыттан тийэр
Быраман ыраах сиригэр
Миэхэ тэнгнээх
Кэргэн буолуох
Кыыс дьахтар
1020. Төрөөн-үөскээн олорор.

¹⁵⁰ *Нотуруускалыы* — аһар санныгыттан нөҥүө ойоҕоско түһэрэн, нотуруусканы иилинэрдийи (кэт, иилин).
Нотурууска — үксүн булт тэриллэрин тийэн санныга иилинэр тириэ бьа.

¹⁵¹ Лит.: *Сөһүргэстээн*.

¹⁵² Лит.: *Олорбута*.

- Аҕыс хос хаппахчыга
Күннээх халлааны өнгөйтөрбөккө,
Былыттаах халлаанга быктарбакка,
Иннинэн сирэйдээххэ көрдөрбөккө
Харыстаан-маанылаан
Бүбөйдээн көрөн сытыараллар.
Кинини кэргэн кэпсэтэ
Барар санаа киирдэ.
Аҕалаах ийэм барахсаттар
1030. Көмүс уоругум,
Алаһа бараан дьийэм,
Аал уотум,
Алтан далбар сэргэм,
Төрөөбүт төрүт түһүлгэм,
Араҕас чэчирим
Быдан дьылларга
Бырастыы буоллун!
Эргиллиэхпэр диэри
Этэнгэ буолун! — диэтэ.
1040. Онуоха туран
Аҕата оҕонньор
Мээрикээн Бэргэн
Ыксаабакка-тиэтэйбэккэ
Оргууй орҕостон туран
Оҕото барахсаны
Одуулаан көөртө¹⁵³,
Кырдык даҕаны
Киһи киэнэ киргиллээҕэ,
Саха киэнэ саарына
1050. Уолугунан тыыммыт,
Кыргыһыга бараары
Кырыламмыт,
Кырыктаах кылаана
Көрүгнэммит,
Охсуһууга бараары
Уоттаағынан көрүөлээбит
Уол оҕо үһүктааҕа
Иннигэр киирэн турар эбит.
Хастаабыт тиит харылаах,
1060. Сууллаабыт тиит сотолоох,
Бизэ былас
Бизэйэр бииллээх,
Үс былас
Өрөйөр өттүктээх,
Сарсыардаангы ыраас күн
Сарыалын курдук

¹⁵³ Лит.: Көрбүтэ.

- Арылхай киэн харахтаах,
Хара улар кутуругунуу
Хара будьурхай баттахтаах,
1070. Көтөөрү олорор
Хотой кыыл кынатыныы
Хойуу хара хаастардаах,
Хатын мас хардаҕастарын
Хардарыта түппүт курдук
Быһыттаҕас быччыннардаах,
Кырдьык да
Күүстээххэ көрүгнээх,
Быһыйга маарыннаах,
Бухатыырга моһуоннаах уолун
1080. Оҕонньор киһи
Астына көрө турда уонна
Субу курдук сангалаах
Алгыс аныы турдаҕа:
— Дьэ дуо!
Уолум барахсан
Өйдөөн-дьүүллээн истэн тур!
Кырдьык да
Үөһээ үрдүк айыылар
Орто туруу дойду
1090. Очурга оҕустарар түгэнигэр
Дурда-хахха буоллун диэннэр
Айан-туган,
Анаан-минээн
Түһэрбиттэр эбиттэр!
Ама тилэҕэр ииктиир
Кыыс оҕо барахсан
Туох омсуону булан
Аккаастыыр үһүө.
Иннигин-кэннигин кэтэнэн,
1100. Сэрэнэн-сэрбэнэн сылдыар буолаар!
Оннук аан дойду
Кэрэттэн кэрэ мөссүөннээҕин
Аллараа дойдуттан
Аатын-суолун истэннэр
Хоонньуга сытар
Холоонноох доҕор,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх кэргэн гынаары,
Кэпсэтэ-билсэ
1110. Кэлитэлиир буолбуттар.
Ол адьарай биистэрэ
Сүгүннээн сүгүннэриэхтэрэ суоҕа,
Айыы санаанан эйиэхэ

- Анаан атаарыхтара суоҕа.
Илиин-күүһүн эрчимэ,
Өйүҥ-санаан сатала,
Этинг-хааныҥ тулуура
Билэрэ буолуо!
Охтоохтон охтума,
1120. Тарды тыллаах
Таба эппэтин,
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн! — диэн баран,
Оҕонньор киһи
Бухатыыр киһи
Куйахтаах таҥаһын
Хомуһуол сон курдук
Хомурута кууспахтаан,
Сыллаан-уураан ыллаҕа.
1130. Ити кэлин өттүттэн
Истинг-иһирэх
Ийэтэ эмээхсин
Күн сириҥ күйэ көрөр
Чуохалыма Куо
Оҕото барахсан
Быдан дьылларга
Быыра ыраах сирдэргэ
Айдааннаах айан суолун
Арыйар көлөтө
1140. Хайдах эбит диэн
Көрбүтэ дуо доҕоттоор,
Чороон иһит оройдоох,
Дьаралыктаах¹⁵⁴ далбардаах,
Моойторуктаах долборуктаах,
Тойон дьохсоот сэргэҕэ
Дьөһөгөй оҕото барахсан
Алаһа дьыэтин тиэргэниттэн
Быдан ыраах дойдуга
Айанныырын билэн,
1150. Сүрэҕэ-быара таайан
Тартаҕар таныытын тартатан
Тыбыыран тарылата,
Көмүс тиэрбэс харахтарынан
Эриличчи көрбөхтөөн,
Бугуллаах от саҕа
Баламат бөдөн туйахтарынан
Хара буору хаһан тибилиттэ,
Быһыыта-таһаата туран,
Этэ-сиинэ дьыгигиһиэн

¹⁵⁴ Дьаралык — туох эмэ сыдыаана, кэрэтэ, өрөгөйө.

1160. Иччитин даҕаны
 Иннигэр киллэрбэт курдук
 Буола турар эбит.
 Сэбэ-сэбиргэлэ
 Хайдах эбит диэн
 Өйдөөн-дьүүллээн көртө¹⁵⁵,
 Алаас-сыһыы
 Быһаҕаһын саҕа
 Сөрүөтүнэн сөрүөлээбит,
 Булун тыа саҕа
1170. Буутайынан буутайдаабыт,
 Кыһыл көмүс кыбытыылаах,
 Үрүн көмүс кизргэллээх
 Саар булгунньах саҕа
 Сабаҕа¹⁵⁶ улахан ыңгырынан
 Ыңгырдаан ыадаппыт,
 Аҕыстаах атыыр оҕус
 Уорҕатын тириитинэн
 Уһаты-туора тэлингкэлээн¹⁵⁷
 Онгорбут-тушпут холунунан
1180. Холуннаан кэбиспит,
 Кытара киирэн эрэр
 Күн саһарҕатыгар
 Кылбайа күлүмнээн көстөр
 Кычымынан кычымнаабыт,
 Үс хос өрүүлээх,
 Аҕыс хос тиһиилээх
 Көнтөһүнэн көнтөстөөбүт.
 Кырдьыга да
 Ат сылгы барахсан
1190. Айан суолун арыярыгар
 Сигилитэ сиппит көрүҥнээҕин
 Ийэ барахсан көрөн астынан
 Алгыс тылы этэ олорбут.
 — Оҕом барахсан
 Илин диэки ингнэстэр
 Илбистэрдээх дьэрэкээннээх
 Эбил-дьаҕыл аарыгы
 Арыяар күнүн буолла.
 Кэскиллээх санааны
1200. Кэһии онгостон,
 Олохтоох олоҕу
 Олорор баҕаттан
 Кыыс дьахтар барахсан
 Көмүс уоругун өнгөйөн,

¹⁵⁵ Лит.: Көрбүтэ.

¹⁵⁶ Сабаҕа — күтүр улахан, баараҕай.

¹⁵⁷ Диал.: Тэлиллээн охсуу — тэли — хайыты, хайытан охсуу.

- Иннин ыламмын
 Хонноххо сытар
 Холоонноох доҗор,
 Тэллэххэ сытар
 Тэнгнээх кэргэн гыныам диэн
 1210. Бука айдааннаах-мөккүөннээх¹⁵⁸
 Аартыгы арыяары гыннын!
 Этэнгэ сылдьан
 Оһолго оҗустарбакка,
 Дэнгэ түбэспэккэ
 Сылгы сүөһү кистээбит,
 Ынах сүөһү маҗыраабыт,
 Торҗо¹⁵⁹ түптэ тунаарбыт
 Тураадыма эбэ хотунгар,
 Алаһа дьыэҗэр ильдэ кэлэн,
 1220. Дьон-сэргэ төрдө буолун!
 Алгыстаах санаан
 Туола туруохтун,
 Кэскиллээх санаанг
 Сиик буолан симэлийбэтин,
 Күдэн буолан көппөтүн,
 Тэхтиргэ тэптэримэ,
 Сааһын-үйэн тухары
 Самнан-охтон биэримэ,
 Алгыс курдук айаннаа,
 1230. Айыын дьонуттан барытыттан
 Алгыс буолуохтун! — диэн баран,
 Алта бууттаах чороонно
 Арыылаах кымыһынан
 Айах тутан алгыы турбута үһү.
 Ити кэнниттэн
 Күн ийэ барахсан
 Итии, сылаас хоонһуттан
 Күн уотугар туттаха
 Курдары сандаарар,
 1240. Сырдык диэки туттаха
 Сырдыгынан сыдыаайар
 Кыра култаҗар
 Хабахха кутуллубут,
 Сырдык тыыны киллэрэр
 Сүмэһиннээх өлбөт мэнгэ уутун
 Уолун хоонһугар
 Уган биэрдэ.
 – Ыксаллаах ыгым кэмнэргэр
 Ылангын иһэн кэбиһээр

¹⁵⁸ Лит.: Мөккүөрдээх.

¹⁵⁹ Торҗо — халлаан күөҗэ өгнөөх.

1250. Күн ийэ алгыһа
Күүс-көмө буолуоҕа! — диэтэҕэ.
Хонуктаах сир хоннохтоох,
Ыйдам-хайдам сырыылаах
Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Эрэли Бэргэн бухатыыр
Көмүс уоругун,
Аал уотун,
Арыы-сүөгэй ыгыллыбыт
Аан далбар түһүлгэтин,
1260. Араҕас чэчирдэрин,
Аан ийэ дойдутун,
Аҕалаах ийэтин
Көмүс ыраас хараҕынан
Эргиччи көрүтэлээтэ,
Үс төгүл сүгүрүс гынаат,
Мииннэр мингэтигэр
Ойон-тэбэн тийээн
Тойон сэргэтиттэн
Үс хос өрүүлээх,
1270. Аҕыс хос тигиилээх
Сөллөккөй көнтөһүн
Сүөрэ тарта да,
Үс күннүк сиринэн
Өрө мөхтөрө сылдыан
Хара тыаттан көппүт
Хара улар курдук
«Хап» гына олоро түстэ да,
Хонуктаах сир хоннохтоох,
Ыйдам-хайдам сырыылаах
1280. Күөнэ Көҕөччөр барахсаны
Итии салгын илгийэр,
Сылаас салгын сыламныыр
Илин халлаан
Унаарар ньуурун диэки
Ууннара турда.
Ат сылгы барахсан
Турбут сириттэн
Түөрт былас көбүлэ
Күн диэки күлүмнүү көттө,
1290. Аҕыс былас аалай көмүс
Сиккиэрдээх сизлэ
Силэллэ сэгэйдэ,
Омуннаан эттэххэ
Отут былас уһуннаах
Үрүн көмүс
Хопто кутуруга

- Холорук аргыстанан
Куугунуу тыаһаата.
Хойуу оттоох мастары
1300. Харааччы сирилэттэ,
Түөрт түөрэм туйабынан
Төрүт дойдутуттан
Тирэнэн көтөбүн диэн
Тинилэхтээн тирэммитэ –
Бугуллаах от саҕа
Бурҕаннас буордары
Бурҕата ойутта,
Батарыта тирэммитэ –
Баҕалаах-чохулаах
1310. Бадарааннаах алаастар,
Батыллар аппалар буолан
Баллырҕаһа хааллылар.
Эрэли Бэргэн
Хоойго сытыарыахтаах
Холоонноох ойоҕун,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх доҕорун
Субу туһунан
Айыллыбыт дойдута,
1320. Алаһа дьийэтэ,
Аал уота,
Аранас чэчирэ буолуо диэн
Кыһынын кырыатынан,
Сайынын куйааһынан,
Күһүнүн өксүөнүнэн,
Сааһын саппабынан
Ойдорон-ууннаран
Көтүтэн күпсүтэн истэҕинэ,
Кини киһи
1330. Дорҕоонноох тойуктаах,
Килбиэннээх иэннээх
Киэнг нэлэмэн халлаан
Өрөйөр өрөһөтүгэр
Өрө сүүрдэн тахсан,
Ириэнэх былыттар
Иэнигийэн тахсан
Ибир самыыр
Ибирдэтэ түһэ турар
Илин халлаан энэрин диэки
1340. Хотой кыыл
Кынатын тыаһын курдук
Куугуначчы көтүтэн истэ.
Хонуктаах сир хоннохтоох,

- Бйдам-хайдам сырыылаах
Күөнэ Көҕөччөр ат барахсан
Уһун дьулуурдаах айанга
Уйулҕата хамсаабат,
Хонуктаах уһун айанга
Холбураабат куннаах,
1350. Бй устата айанга
Сылайбат сындааһыннаах,
Энчирээбэт, мөлтөөбөт
Эмньик иниирдээх,
Ат сылгы буолан биэрдэ.
Айаннаатаҕын ахсын
Ахсымыран истэ,
Ырааттаҕын ахсын
Ыра кэнгээн истэ,
Бардаҕын ахсын
1360. Битийэрэ күүһүрэн истэ,
Төрүөбүт төрүт сириттэн
Тэйдэҕин ахсын
Тэбиэһирэн истэ.
Уолан баранар уулаах,
Уостан сүтэр быйаннаах,
Охтон бүтэр мастаах,
Кэхтэн биэрбэт кэскиллээх,
Үөскээн тэнийэр,
Төлөһүйэр¹⁶⁰ сүөһүлээх,
1370. Күн-түүн чэчири чэлгийэр
Күөх сирэм оттоох-мастаах,
Үрдүк соргу өрөгөйдөөх,
Үллэр быйан илгэлээх,
Дьоллоох-соргулаах,
Дьоннордоох-сэргэлээх
Тураадыма эбэ хотуннарыттан
Арахсыбыттара
Аҕыс уон аҕыс хонук ааһыта,
Айыы далбар
1380. Аартыгар кириитэ,
Лоһуор¹⁶¹ бөдөн тииттээх
Уйаара-кэйээрэ биллибэт
Улуу тумулу
Туораан истэҕинэ,
Илин халлаан
Энэрин диэкиттэн
Сэттэ эркээйилээх¹⁶²
Киэн айан суола

¹⁶⁰ Төлөһүй — уйан төрөлкөй буола улаат, сит, торолуй.

¹⁶¹ Лоһуор — үчүгэйдик торолуйбут бөдөн, улахан.

¹⁶² Эркээйи — суол туһаайытын, хайыскатын быйар туох эмэ бэлиэ.

- Нэлэс гына түстэ.
1390. Ол улуу аартык төрдүгэр
Добуун¹⁶³ манган халлаан
Оройугар дылы
Үрүг буруо
Тунаара дайҕаран
Тахсан эрэр эбит.
Ону өйдөөн-дьүүллээн көртө,
Алта хаамы туоралаах,
Тоҕус хаамы усталаах
Аарыма уоту оттунан,
1400. Тоҕус томторҕолоох
Дүрбүөннээх дүнгүрүн
Сытар сиригэр сыттыктанан,
Сытыы быһый былаайаҕын
Уҥа илиитигэр туппутунан
Күн сириҥ күүстээх
Улуу ойууна
Үрэллэ Кырдыаҕас
Орто аан дойдугугар
Аллараа биистэр
1410. Адаҕыйан тахсаннар
Дьон-сэргэ олоҕун
Аамайдаары гыммыттарын
Аллараа төттөрү үтүйэн,
Атаартаан баран,
Сындалҕаннаах¹⁶⁴ айантан
Сылайан-быстан
Сынньаммыта ый
Отут хоммут эбит.
Ону көрөн
1420. Айыы оҕото барахсан
Эрэли Бэргэн
Сэрэнэн-сэрбэнэн,
Күн өттүн
Күөйэ хаамтаран кэлэн
Хорус гынна,
Тохтуу биэрдэ.
Ытык кырдыаҕас
Үрэллэ ойуун
Киһи кэлбитин билэн
1430. Иэнин ингиирэ тарта,
Сытар сириттэн
Сыҕарыйбахтаата,
Ыс-аас баттаҕа

¹⁶³ Лит.: Добун.

¹⁶⁴ Сындалҕаннаах — сылаалаах, салгымтыалаах.

- Арбайбытынан,
Тоѳус томторѳонноох¹⁶⁵
Толоон быһаҕаһын саҕа
Дорѳоонноох тойуктаах
Дүнгүрүн хангас илиитигэр
Харбаабытынан олоро түстэ
1440. Уонна субу курдук диэн
Тыллаах буола олордо:
– Дьэ буо!
Утуйбутум онус хонугар
Илин халлаан
Иитин аннын диэкиттэн,
Сир халлаан икки
Силбэхэр сиксиктэриттэн
Аллаах ат
Атаҕын тыаһын истибитим.
1450. Утуйбутум ый ааһыыта
Үс биттээхтээх,
Алта хартыгастаах
Өндөл манган халлаан
Өрөйөр өрөһөтүн
Үрдүк мындаатыттан
Бухатыыр киһи
Айаннаан иһэр
Аргыара биллибитэ.
Онтум баара
1460. Оѳом барахсан
Эрэли Бэргэн
Эт бэйэѳинэн,
Илэ мөссүөнгүнэн
Кэлэн турар эбиккин!
Туох диирдээххин этэ оѳус!
Биттэнэн, көрөн-билэн
Олоѳун оҥоһуутун
Дьоллоох дьола сырыыгын
Кэпсиэ этим
1470. Көлөһүн таһааран
Көрүүлэнэн көрүөхпүн! — диэн
Этэ-тыына олордо.
Онуоха туран
Орто дойду
Дуолан күүстээѳэ
Улуу ойуун
Үс бараа хара күлүгэр
Үгэн-сүктэн,

¹⁶⁵ *Томторѳо* — сэп-сэбиргэл, иһит-хомуос, сэргэ моойдуу быһыытын икки ардыларынааѳы бөлтөгөрө, томтоѳор ойуута, кизэргэлэ.

- Үс төгүл
1480. Сүһүөбүн сөһүргэстээн
Сүгүрүс гынан,
Улуу ойуунга анаан
Ааттаһа-көрдөһө олордо:
– Убайдаатар убайым
Үрэллэ Кырдыаҕас!
Уол оҕо буоламмын
Улаатаммын-ситэммин,
Этим-хааным
Кэмэ-кэрдиһэ кэлэн,
1490. Тэллэххэ сытар
Тэннээх доҕор,
Хоонньуга сытар
Холоонноох ойох ыла
Алаһа бараан дьыэлэнэр,
Аал уоту оттор,
Оҕо-уруу үөскэтэр
Кэскиллээх санаалар киирэннэр,
Субу мантан
Хотой кыыл куорсунун
1500. Үстэ уларыттан тийэр
Быраман ыраах дойдуга
Былыттаах халлаанга быктарбакка,
Күннээх күнгэ көрдөрбөккө,
Алта хос хатыыр ааннаах,
Үс хос истиэнэлээх
Үрүң көмүс уорукка
Көнүлүнэн көччүйэн, улаатан
Кыыс оҕо кылааннааҕа
Ылал-күүс буоларга
1510. Кэмэ-кэрдиһэ кэлэн,
Тэллэбэр тэһийбэт,
Көмүс уругар уоскуйбат,
Аналлааҕын кэтэһэн
Аантан атыны көрбөт буолла.
Киниэхэ тийэммин
Кэргэн кэпсэтэ
Тоҕус халлаан
Урааннаах устатын
Тон күөммүнэн
1520. Тоҕу силийэн,
Аҕыс хаттыгастаах
Атааннаах-мөбүөннээх¹⁶⁶,
Айдааннаах-куйдааннаах
Аңгардастыы айаннаан

¹⁶⁶ Лит.: Мөңүөннээх.

- Көгүтэн иһэбин.
 Инники кэскиллээх олобум
 Кэлэр кэрэ кэрэһитин
 Өтөрү көрөр хараххынан,
 Эккинэн-хаангынан
1530. Илэ бааччы билэн,
 Айдааннаах айаным суолун
 Чэпчэттэр диэн
 Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин! — диэн
 Айыы оҕото барахсан
 Сүһүөхтээх бэйэтэ
 Сүгүрүйэ турбута эбитэ үһү.
 Онуоха туран
 Үрэллэ Кырдыаҕас
 Хаана-сиинэ уларыйда,
 1540. Хараҕа уоттанна.
 Тоҕус томторҕонноох
 Толоон быһаҕаһын саҕа
 Дорҕоонноох тыастаах
 Дүрбүөннээх дүнгүрүн,
 Быһый сырыылаах былаайаҕын
 Дуоспуруннаахтык ылан
 «Дүн-дүн» оҕуста уонна
 Маннык диэн
 Санга сангара,
 1550. Көрүүлэннэ олорто¹⁶⁷ үһү:
 — Дьэ эрэ!
 Айыы сириҥ
 Аарыма бухатыыра!
 Дьохуннаах,
 Дьоллоох-соргулаах,
 Халбаннаабат халыҥ санааны
 Сананан иһэр эбиккин!
 Оннук кыыс оҕо
 Кылаан бэрдин
 1560. Айдаана-куйдаана суох
 Ол дойдуттан
 Сыһа туттарыам,
 Төлө харбатыам диэмэ!
 Сир ийэ
 Сиксигэ сингэр,
 Орто туруу дойду
 Тутаабыттан тулланһыыр,
 Кииниттэн хамһыыр!
 Хахсаат хангыл аттаах
 1570. Хара хаан олбохтоох

¹⁶⁷ Лит.: Олорбута.

- Хаан Хабар обургу
Сонордоһор-сойуолаһар
Санааны ылыммыта
Үс төгүрүк съл буолла.
Кэргэн кэпсэтэ диэн
Ааттаан анһныбыта¹⁶⁸
Отуттан тахса хонук ааста!
Уйулғаннаах уһун
Айанһа туруом диэн
1580. Аймах-билэ дьонугар
Айдаарбыта ыраатта.
Этэ таарыйа
Эттэһим дуу,
Көрө таарыйа
Көрдөһүм дуу,
Унһуулғаннаах
Уһун айанһа
Уһаабакка-хоммокко
Айан суолун туттарһын
1590. Уонча хонук иннинэ
Урутаан тийийэн.
Аара айанһар
Аралдьыйар күннээх буоллахһына,
Тоһус тумуллаах үрэхтэр
Тутуһан киирэр,
Аһыс аабылаан үрэхтэр
Аасыһар сирдэригэр,
Сэттэ симилэх үрэхтэр
Сиэттиһэн-ситимнэһэн
1600. Киирэр сирдэригэр,
Туруук таас хайалар
Арахсар кииннэригэр,
Көрсүһэр күнүн кэллэһинэ
Утары көрсөн
Утарылаһа сатаайаһын!
Билигин даһаны
Оһо ньуолдаһай бэйэн
Ааһа илик бадахтаах.
Киһилии кэпсэтэн,
1610. Саһалы саһаран
Алыптаах тылгар
Киллэрэ сатаар:
«Охсуһан-этиһэн
Эппитин-хааммытын
Сэймэктэһиэһпит кэриэтин,
Охсуһууну биллэһинэ

¹⁶⁸ Аһын — уһуо суохха уһаа, бытаанһык тэрин, онһоһун.

- Орулуу оонньуур
Ох саабытынан
Үөһэ үрдүк халлаанга
1620. Өрө ытан көрүөх!
Оччобуна,
Төгүрүк үс хонук туолуута
Оноѳосторбут эргиллэн кэлэн
Кунан оѳус саѳа
Бу сымара тааһы
Хайа көтөн ааспыт
Ханнык оноѳостоох киһи
Кыыс дьахтар барахсаны
Холоонноох ойох,
1630. Тэллэххэ сытар
Тэнгнээх кэргэн гыннын!» — диэн
Холоһон, күрэс былдьаһан
Көрүөх диэр.
Ол кэмгэ мин
Үргэл сулус кэтэѳэр
Үөһэ тахсан,
Кэтэһэн олорон
Көстүбэт биһин
Күтүр күүстээѳин
1640. Хаан Хабар
Орулуу көтөр оноѳоһун
Тоѳус томтордоох дүнгүрбэр
Түһэрэн ылыам.
Онтон туох буоларын,
Хайдах сананарын
Бэйэн билээр.
Ыппыт оноѳоһун
Үһүс күнүгэр
Тын халлаан сырдыыта
1650. Эргиллэн кэлэн
Көстүбэт күүстээѳин
Сүллэр сүрэѳин
Тоѳо көтөн
Көхсүн хараѳынан тахсан,
Кинкиниир киэн халлаан
Үөһээ мындаатын диэки
Көтө туруоѳа.
Көстүбэт күүстээѳэ
Турар сириттэн
1660. Арѳаа халлаан
Аннын диэки
Хара хаанынан
Ыһылла-ыһылла

- Көтөн-сүтэн хаалыаба.
Кини обургу
Ағыс уон албаһынан,
Тоғус уон кубулҕатынан
Тоғус ый
Тоғус хонук устата
1670. Эдьийдээтэр эдьийигэр
Хайырҕан Куо удаҕанна
Эмтэнэн-үтүөрэн
Иккиһин эргиллэр
Күннээх буоллаҕына,
Уол оҕо уйанын-хатанын
Көстүөҕэ-биллиэҕэ! — диэт
Айыы ойууна барахсан
Хаппар кунгун хасыһан
Тойон эрбэх саҕа
1680. Килэгир таас киэргэли
«Өлөр-хаалар күнүг
Үтүрүйэн кэллэҕинэ
Үөһээ үрдүк халлаан
Өрөйөр өрөһөтүн диэки
Өрө кыыратаар.
Оччоҕо чомпой бэргэнэ саҕа
Үрүг былыт
Тэллэй курдук
Тэнийэн тахсан
1690. Өлбөт мэнгэ
Үрүг тыын ардаҕа
Үрдүгэр түстэҕинэ
Искэр иһээр,
Таскын суунаар.
Ити кэнниттэн
Үс төгүл үрдүөн,
Түөрт төгүл тупсуон,
Үргүннээх курдук
Үрэллибит этин-сиинин
1700. Чөлүгэр түһүөҕэ.
Күөнэ Көҕөччөр аттаах
Эрэли Бэргэн
Быдан дьылларга
Быраһаай буоллун!
Ойохтуу эрдии буолар
Окко түспүт оноһуугут,
Сиргэ түспүт сэрибизэйгит
Дьолунан туолуохтун!
Дьон-сэргэ төрдө буолуон! — диэн
1710. Алҕаан-силээн

- Тоѳус оѳус тириитин саѳа
Дүрбүөннээх дүнгүрүн ылан,
Чаллах тиит саѳа
Этитиилээх былаайаѳын
Унга илиитигэр тутан,
Соѳуруу халлаан тоѳус
Аартыгын арыяа,
Алгыстаах аѳыс
Аартыгы арыяа
1720. Айанныы, аарыгыра турда.
Айыы оѳото
Эрэли Бэргэн
Миинэр мингэтигэр,
Көлүнэр көлөтүгэр
Холуннаах ынгырыгар
«Хап» гына түстэ да,
Илин халлаан
Энгэрин диэки
Хара тыаларынан
1730. Хагдары үктээн,
Очуос хайаларынан
Олуйа үктээн,
Ойдоро-ууннара турда.
Өр да, өтөр да
Айаннаабытын билбэтэ.
Өйдөөн-дьүүллээн көөртө¹⁶⁹
Хоту халлаан
Алын тэллэѳин диэкиттэн
Аарыма эһэ тириитин
1740. Тиирэ тарпыт курдук
Аан күдэрик былытгар
Адаарыһан тахсаннар
Тарбыйах төбөтүн саѳа
Тобурахтар тоѳута түстүлэр.
Силлиэ холорук
Сири-дойдуну
Сиксигинэн сипсидэ.
Сити быыһыгар
Көстүбэт бииһин ууһа
1750. Күнэ-ыйа буолбут
Хапчырѳан Куо удаѳан обургу
Уот садаѳалаах
Уһуктаах тылынан
Таннары уһуутаан,
Субу тийиэн кэлэн
Манлык диэн сангалаах,

¹⁶⁹ Лит.: Көрбүтэ.

- Сити курдук тыллаах
Буола сырыттаҕа:
— Иһиликпин-таһылыкпын,
1760. Иэхэйикпин-чуохайыкпын!
Маннык бэйэлээх
Эр бэрдэ, элик үтүөтэ
Эрэли Бэргэн
Илин халлаан энэрин
Энэлдьитэр киинигэр
Эйигин кэтэһэн сытар
Кыыс оҕо кылааннааҕын
Куоттардын баҕас энитэй,
Эникэй ини эникэй!
1770. Аат, ээй-ээй!
Уолугунан оргуйбут
Уолусхан быраатым
Ойох ылыам диэн
Айан аартыгын арийбыта
Ый отут хонно
Курдуукай ини курдуукай!
Тугу билэн-көрөн
Иһээхтиирин буолла дьэ
һэ-һэ-һэ! Һэ-һэ-һэ!
1780. Дьахтарынан дьадайдан,
Кэргэнинэн кэмчитийэн,
Оронго ини мөхсөргө
Ойоһунан тутайдан,
Айаннаан аарыгыран
Иһээхтииргин билбитим
Быданнаата бадахтаах
Аах-аах-аах!
Хата мин киһи
Этэр тылбын
1790. Эт кулгааххынан
Истээхийдээн түр эрэ!
Сөбүлэспэтэҕин да иһин
Сөбүлэһиннэриэм,
Истибэтэҕин да иһин
Иһитиннэриэм!
Иэм-иэм-иэм!
Айан-аартык киһитэ
Сыңдалҕаннаах айантан
Сылайдаҕын буолуоҕа
1800. Амтаннаах ас
Манна миэхэ баар
Аһаан-өрөөн аас!
Мөлтөөн-ахсаан иһэр

- Мөлтөх-никсик
Сыгтаах сымардаах да буоллар
Сытан сынньанар
Сымнаҕас орон манна баар!
Көрөнгүн даҕаны
Көйгөбүн булуон суоҕа,
1810. Уураһарга сөп соҕус
Уллун курдук уостаахпын,
Сыллаһарга сыыгынас
Сыынтаах сымнаҕас
Сынтарҕан муруннаахпын,
Тутарга-хабарга
Туурата туллубут
Сытыйбыт тэллэй курдук
Сымнаҕас эмийдээхпин,
Тарайар тараһабар
1820. Тардынан кэбистэхпинэ
Таҕылгын таһаараргар
Биир омуннаах ул оҕону
Омунун-кылынын
Уоскутар кыыс оҕобун!
Кууһарга аналлаах
Куду харбыыр тарбахтаахпын,
Имэрийэргэ аналлаах
Инчэҕэй, эриллэҕэс илиилээхпин,
Дьахтартан талыыта
1830. Мин буолабын!
Дьаһалбынан-үлэбинэн
Мин диэтэх буоллаҕым! — дии-дии
Илин-кэлин түһэн
Дьыэрэн ойо сырытта.
Онуоха айыы оҕото
Эрэли Бэргэн
Эҕэлээх тылынан
Этэн киирэн барда:
— Эн обургулаах
1840. Хапчырҕан Куо
Санаан сайаҕаһын,
Өйүн да сүрүн!
Этиэххин эттин
Эйигинэн эрэ мин
Тутайан испитим,
Истибэтэхпин иһиттим.
Манньык бэйэлээх
Дьахтар киэнин талыытын
Маанытын хантан булаары?
1850. Мин этэрбэр

- Сөбүлэхэр буоллаххына,
Сибилегин даҕаны
Сырайтан сыллаһарга,
Уостан уураһарга бэлэммин!
Ыксаа-тиэтэй
Ол көстөр
Очуос хайа үрдүгэр
Ойон таҕыстаххына
Төгүрүк күөл
1860. Тэнийэн мэндээрэн сытара буолуо
Эккин-хаанһын онно
Сайа суунан-соттон
Таптаһарга-оонһуурга,
Таҕылы таһаарарга
Бэлэмнэнэ оҕус! — диирин кытта
Хапчырҕан Куо обургу
Иһиттим дуу,
Истибэтим дуу диэбиттии:
— Айыы оҕото барахсан
1870. Сагалыын-инэлиин
Атын буоллаҕа
Ону толорботтоох
Булуом баара дуо
Саатар эрэ буоллаҕа! — диэтэ да,
Очуос хайа
Оройун ортотугар
Чүөмпэ күөлгэ
Оройунан таһнары
«Чоп» гынан хаалла.
1880. Эрэли Бэргэн
Өтөрү түһэр
Үнүүтүн утары ууммутунан
Тоһуйан турдаҕына,
Тон күөс буһуута буолан баран,
Хапчырҕан Куо удаҕан обургу
Күөрэс гынан эрдэҕинэ
Көхсүн хараҕынан
Өтөрү түһэн баран,
Ый ыһыаҕа, күн күдэнэ
1890. Буолуор диэри
Дэлби былаан кэбистэ.
Кини обургулаах
Этэ-сиинэ
Күлгэри үөн буолан
Сир-от быһыһын ахсын
Симэлийэн сүтэн хаалла.
Сүллэр сүрэҕэ,

- Хара быара
Уот мээчик буолан
1900. Үөһээ үрдүк халлаанга
Силлиэ холорук сирдьиттэнэн,
Аан халарык аргыстанан
Көтөн иһэн,
Саманнык диэн сангалаах
Айаннаабыт эбит:
— Аайбын дьаралык,
Ээйбин дьэрэлик!
Албыннар түбэһиннэрэн
Ааппын-суолбун
1910. Алдыаттын-өһөрдүн!
Киһи хара буолангың
Алаһа дьиэлэнэн
Аал уоту оттунар күннэр
Ураан үүтүнэн киирэммин
Олоххун алдыатыам,
Дьолгун тобуом
Тугу эппитэй диэр эрэ! — дии-дии
Аргыардаах арбаа халлаан
Ангаарыйар аннын диэки
1920. Субурус гынан хаалла.
Эрэли Бэргэн
Айан кийитэ аралдьыйбакка,
Суол кийитэ угалыйбакка¹⁷⁰
Куду-хады айаннаан
Астара турдаҕа.
Кыһынын кырыатынан,
Сайынын ардагынан,
Сааскытын саппагынан,
Күһүнүн өксүөнүнэн айаннаан,
1930. Өр да айаннаабытын,
Өтөр да барбытын
Билбэккэ хаалла.
Иэйиэхсит Ийэ Хотуммут
Илгэлээх тылларынан
Иэйэн-куойан алҕаабыт
Илгэ-бийан кытыллаах,
Уһуга улаҕыта биллибэт
Улуу дойду унаара көһүннэ.
«Дьоллоох-соргулаах
1940. Уол оҕо буоламмын
Улуу бараан дойдуга
Улуу күүстэриттэн
Айдарыллан-ситэриллэн,

¹⁷⁰ Диал.: Угаа — бытаарыы.

- Ананан үөскээбит
Кыыс оҕо барахсаны
Кэргэн ылаары,
Кэскил тэринэр
Кэмим-кэрдийим
Кэлэн эрдэҕэ» — диэн
1950. Саныы-саныы
Алгыстаах айан аартыгынан
Айаннатан иһэн,
Хайҕаллаах кэрэ дойдуга
Хайдах оттоох-мастаах эбит диэн
Арҕаа илин диэккинэн
Анааран көрбүтэ –
Алаастарыгар-сыһыларыгар
Аҕыс салаалаах
Ача күөх ото
1960. Сатала суох үүммүт;
Лохуор күөх ото
Тыалга хатыллыбыт,
Толоруян¹⁷¹ тахсыбыт;
Силиктээх симэхтээх
Сиздэрэй сибэккитэ
Сыһыы эниэтэ
Ситэри симэммит;
Харыыта суох үүммүт
Хара тыатыгар
1970. Кэрэгэркээн систэрдээх
Кэҕэ кыыл барахсан
Киирэр күнү батыһан
Кэрээбэксэ кэпсээбит;
Күндэлэс киэн куйаар
Курустаал таас халлаанна
Күөрэгэй чыычааҕа
Көй салгыны ыймахтаан,
Күннүктээн көрүлээн
Күөрэйэ ыллаабыт;
1980. Түмүл тыаларыгар
Туруйа көтөрө
Лонкунуу тойуктаан,
Түөрэхтии үнкүүлээн
Түһүлгэни тэрийбит эбит;
Кырдал сиригэр
Кыталык көтөрө
Кынкыначчы ыллаабыт эбит,
Кынкыр-лынкыр
Кэрэ ыраас куолаһа

¹⁷¹ Лит.: Торолуйан.

1990. Киэн халлаанга
Кэрэтийэн иһиллэр эбит.
Иирэ талах энгэрдээх,
Хатын мас кытыллаах,
Алла турар илгэлээх
Ары-тунах ардайдаах,
Үллэ турар үрүттээх
Үрүн илгэ үрдэллээх,
Уста турар уйгулаах
Уолан бүппэт уулаах,
2000. Сылгы сүөһүтэ
Сытайан үөскээн,
Сыһыыга баппакка
Хара тыатыгар
Ханыылаһан хаамсыбыт,
Ынах сүөһүтэ
Алгыстаан үөскээн
Алааһыгар баппакка
Араас үрэхтэрин баһыгар
Аараан хаалбыттар.
2010. Маны көрөн
Уол оҕо барахсан
Санаата көнөн,
Айаннатан-астаран иһэн көрдөбүнэ —
Кыыс дьахтар барахсан
Илин диэкинэн ааннаах,
Хоту соҕуруу өтүттэн
Ойо быһыы түннүктээх,
Үрүн көмүс үөрүн
Алтан далбар сэргэтэ,
2020. Киэн нэлэмэн тиэргэнэ
Үс күннүк сиртэн
Күндээрэн, сырдаан көһүннэ.
Уол оҕо барахсан
Уолугунан оргуйар
Этэ-хаана эймэһиннэ,
Санаата-оноото күүрдэ,
Курун-дьиримин тардынна.
«Бачча кэлэн баран
Билэн-көрөн барыым», — диэн
2030. Киэн нэлэмэн тиэргэнигэр
Тойон сэргэ аттыгар
Тонг күөнүнэн
Тоҕо астаран кэллэ.
Мииннэр мингэтиттэн,
Көлүнэр көлөтүттэн
Ойон түһээт,

- Аар баҗах таһыгар
Аргый хаамтаран кэлэн
Тоҗус төгүл туомтуу баайда,
2040. Үс төгүл сөрүү бырахта.
Ол турдағына
Алаһа бараан дыиэ
Аана аһылла бизрдэ,
Чоҗуруос толбон харахтаах
Дохсун сырыылаах аттаах
Чоҗунай Бэргэн
Ағыс аарыма дьонунан өйөттөрөн,
Тоҗус бууттаах торуоскатын
Иннигэр туппутунан
2050. Киэн нэлэмэн тиэргэн ортотугар
Ыдастан туран
Күтүөт оҗону
Үөһэттэн аллара көрөн ылла
Уонна субу курдук
Тойуктаах-ырыалаах
Буола турдаҗа үһү.
— Кырдык даҗаны
Бу орто
Аан ийэ дойдуга маннык
2060. Киһи киэнэ кириилээҗэ,
Саха киэнэ саарына
Бөдөн-толуу
Бокуйар сүһүөхтээх
Баара буолуо диэн
Санаатахха санаа тийбэт!
Туох үтүө-мааны
Дьахтар киэнэ талыыта
Үүнэн-сайдан, төрөтөн,
Маннык барахсаны үөскэтэн
2070. Көрөн-истэн
Таһаарта буолуой диэн,
Түһээн түүлгэ да суох
Көрө үөрдүм,
Харахпынан хайҗаатым.
Биһиги дьон
Киэн көхсүбүт кыараан,
Үһун санаабыт
Тутайан олоробут.
Көстүбэт биһин
2080. Ыар ынырык тыыннаах,
Хаардаах муус дьайыннаах,
Хааннаах илбис энэрдээх
Хаан Хабар обургу

- Көңүл өттүнэн
 Күтүөттүү тахсыахтаах.
 Оҕобут барахсаны
 Хонук хоммокко,
 Уруу-тарыы тэриппэккэ
 Хомуйан барда диэхпит суоҕа.
2090. Үс хонугу ааспакка
 Аан ийэ дойдугар
 Айан суолун тутан
 Айанныы охсун!
 Ылын хотуктаар, нохоолор!
 Күтүөт оҕону
 Көмүс уорукка киллэрэн
 Айан киһитэ
 Аччыктаабыта буолуо
 Амтаннаах ас үрдүнэн
2100. Аһатан маанылыаҕын! — диирин кытта
 Сэттэ кыталык кыргыттар
 Күтүөт оҕону
 Көмүс уорукка
 Сизтэн киллэрэн,
 Аҕыс атахтаах
 Алаас быһаҕаһын саҕа
 Астаах остуолга аҕалан
 Олордон кэбистилэр.
 Айан киһитэ аччыктаан,
 2110. Суол киһитэ тутайан
 Халын хаһаларыттан
 Хайыта быһа-быһа
 Хардарыта уобалаата.
 Үтүлүк саҕалары
 Үтүрүйтэлээтэ,
 Суорҕан саҕалары
 Суулуу тута-тута
 Кулурҕаччы ыйыһынна.
 Кырдьык даҕаны көрөн олордоххо
2120. Аһыырдыын-сиирдиин
 Астык күтүөт буолла,
 Көрөрдүүн-истэрдиин
 Күндү күтүөт буолла.
 Ити ыккардыгар¹⁷²
 Үрүн көмүс хаппахчы аана
 Аргый аҕай аһылларын кытта,
 Күн курдук күлүмнээбит
 Кыыс оҕо барахсан
 Кынталдьыйан тахсан кэллэ.

¹⁷² Лит.: Икки ардыгар.

2130. Сэтгэ кыталык кыргыттар
Икки өттүттэн арыаллаан
Уол оҗо иннигэр
Туруоран кэбистилэр.
Кыыс оҗо барахсан
Дорообо бизэрэр быһыытынан
Уоттаах сырдык харағынан
Утары көрөн ылла.
Имин хаана кытаран,
Сирэйин хаана итийэн,
2140. Кыбыста быһыытыян
Аллараа соҗус көрөн туран
Саманнык диэн
Сангалаах буола турдаҗа:
— Дьэ дуо!
Хонуктаах сир хоннохтоох,
Айдамы-хайдамы сырыылаах
Күөнэ Көҗөччөр аттаах
Эрэли Бэргэн!
Холоонноох доҗорум
2150. Тонг күөнгэр,
Турар бэйэҗэр
Дорообото тутууй!
Холоонноох доҗорун
Эйигин кэргэнинэн кэмчитийэн,
Ойоҗунан тутайан,
Дьахтарынан татыарыйан
Кэллэҗэ диэбэккэ турабын.
Айыыһыт Ийэ Хотуммут
Анаабыта итинник,
2160. Иэйиэхсит Ийэ Хотуммут
Энгэрдэстиннэр диэн
Этэн кэбиспит
Этиитэ буоллаҗа.
Хараххынан хайҗаатаххына,
Сүрэххинэн сөбүлээтэххинэ
Сибилегин даҗаны
Дьон-сэргэ тэнийбит
Тураадыма эбэ хотунгар
Ильдэ бар.
2170. Айаххынан аччыктатыам,
Атаххынан тонгоруом суоҗа.
Бу аан ийэ дойдубуттан
Арахтым диэн саныам суоҗа.
Быһаҗас ыйаахтаах,
Түөрэккэй түөрэхтээх,
Кэлтэгэй кэскиллээх буоламмын

- Аймах-билэ дьоммуттан,
Аҕалаах ийэбиттэн
Арахсан баран эрэбин
2180. Дии саныам суоҕа.
Миигин суон сурахпын,
Үтүө ааппын
Ааттаан-суоллаан
Көстүбэт күүстээҕэ
Хаан Хабар обургу
Ойох ылаары
Ааттаан аарыгыран
Иһэр буолуохтаах.
Доҕорум оҕото
2190. Санаан кэлбит санааҕын
Саараннаппат буолларгын
Саламааттаах арыылаах,
Саамал кымыс утахтаах,
Сыалаах хоргун астардаах
Тиэтэл остуол тэрийэн,
Төрүт сиэри тутуһан,
Төрөппүтү кытары
Төгүрүһэн олорон,
Түөрэх кэбиһэр тускуллаах
2200. Алгыс киэнин бастынын
Аныылларын тутуһан
Аналлааҕым дойдутугар
Аламай күммүт барахсан
Анаарыйыан иннинэ
Алгыстаах айан аартыгар
Арыйа тутуох доҕоруом!
Күн дабыл көһүппэт
Күтүр обургу
Кэлиэн иннигэр — диэтэ да,
2210. Хаппахчытын иһигэр
Уу долгунун курдук
Устан киирэн бара турда.
Уол оҕо барахсан
Этэ-сиинэ итийдэ,
Хаана-сиинэ хамнаата,
Сүрэхэ мөвүстэ,
Тыына кылгаата,
Көмүс хаппахчы иһигэр
Киирбитин бэйэтэ да
2220. Билиминэ хаалла.
Кыыс оҕо барахсан
Уутааҕар чуумпу,
Күннээҕэр ыраас бэйэтэ

- Саата быһыытыян
Нарын-намчы илиитинэн
Түөлбэ күөлүм барахсан
Көмүс мөһүүрэ уута
Күөгэлдьийэ сытарын курдук
Көмүс түөһүн
2230. Күлүктүү туттан сытар эбит.
Дүһүнүттэн-бодотуттан көрдөххө –
Кирдээх таҥаһы кэппэтэх,
Аһыйбыт аһы аһаабатах,
Сиикэйи-буһууну сиэбэтэх,
Былыттаах халлаанҥа быкпатах,
Хаардаах халлаанҥа быкпатах,
Санаалааҕы саймардыбатах,
Таҕыллааҕы таарыйбатах,
Бииллээҕи кытта билсибэтэх
2240. Кырылыбытынан кыыс оҕо эбит.
Ол олодохторуна
Көмүс хаппахчы
Аана аргый аһылынна
Уйгулаан Куо ийэлэрэ барахсан
Күлэ мичилийбитинэн киирэн
Сымнаҕас түнэни
Алын өтгүлэрин диэки
Тэнитэ уурда.
Кыыс уол билсибит
2250. Бэлиэлэрэ хаалар
Биттэҕэ буолар диэн
Күлүм аллайа түһээт,
Тахсан бара турда.
Ити кэлин өттүгэр
Үөһээ-аллараа таҥастарын
Үрүө-тараа бырахтылар.
Икки эдэр эрчимнээх
Итии-сылаас эт-сиин
Утарыта сыстыһан
2260. Ийэ куттарын ингэристилэр,
Уоттаах сылааһынан
Утарыта куустустулар.
Кыыс дьахтар барахсан
Тарайар тараһатыгар
Уол оҕо барахсан
Таалаалы оонньоото.
Көбүйбүтүн омунугар
Тыгыл-игил тыынна,
Кыыс дьахтар барахсан
2270. Билбэтэҕин билэн

- Үөһэ-аллара тыыммахтаата,
Тыына-быара ыгылынна,
Өрө-таннары көрбөхтөөтө,
Быһыта-хайыта тыытар курдук
Быстах ыарыы буолла.
Ити кэннэ
Кыыс оҕо кыыһын бэлиэтэ
Сымнаҕас түнэҕэ
Сылаас тыын
2280. Сыыйа түстэ,
Иһин түгэҕинэн
Итии имэн
Иэничигэ илгийдэ.
Ити курдук
Үс түүннээх күн
Эдэр сүрэхтэр
Илистиэхтэригэр диэри
Иэничийэ оонньоотулар.
Үһүс хонуктара туоларыгар
2290. Күн күбэй ийэлэрэ Уйгулаан Куо
Налыйан-наскыйан киирэн,
Алын таҕастарын
Сымнаҕас түнэни
Сыыйа тардан ылан,
Былыргы ыйааҕынан
Киэн нэлэмэн тиэргэн ортотугар
Тоҕус хаамыы усталаах
Туруу ураҕаска
Тиирэ тартаран ыйаан кээстилэр.
2300. Аймах-билэ дьонноро көрөннөр
Уруй-айхал түһэрдилэр
Дьоллоох олоҕу түстээтилэр.
Ити кэлин өтүгүр
Ырааҕын хобоннон,
Чугаһын чуораанынан ыңгыран
Кыыстаах уолу
Ох курдук онгорон,
Сап курдук сабылаан
Уһун айан суолугар
2310. Атаарар күннэрэ буолла.
Кыыс оҕо барахсан
Төрөөбүт дойдутуттан,
Алаһа дьийэтиттэн,
Аҕалаах ийэтиттэн,
Аймах-билэ дьонуттан
Арахсаары туран,
Аал уотун иннигэр

- Төһүргэстээн¹⁷³ олон
Субу күрдүк ырыалаах
2320. Буола олорто¹⁷⁴ үһү.
— Дьэ буо!
Алаһа бараан дьизэм
Аҕа баһылыга,
Күндүтүк саныыр
Күн күбэй ийэм!
Күн сириҥ үрдүгэр
Уу кыһыл бэйэкэбин
Улаатыннарар,
Киһи-хара гынар
2330. Көнүлгэ көтүппүт
Ийэлээх аҕаккам!
Төрүөбүт төрүт буорбуттан
Айаннаары туран
Ийэ-билэ тылбын¹⁷⁵
Иһирэхтик истинг диэн
Ааттаһан-көрдөһөн,
Аал уотум иннигэр
Төһүргэстээн турабын.
Үс саханы үөскэтэр,
2340. Түөрт саханы тэнитэр
Төлкөм түстэннэ.
Тэллэххэ сытар
Тэннээх кэргэн буоларга
Айыллыбыт айыым
Анаабыт аналын толоро
Айанныыр буоллум.
Аал уотум иччитэ
Бырдья бытык
Кыырык төбө
2350. Хатан Тэмиэрийэ
Аан Уххан Тойон Эһэм!
Аан дойдум иччилэрин барыгытын
Биэс тарбахпынан биэрэн,
Уон тарбахпынан уунан
Айыылаах аһаабатах
Амтаннаах ас үрдүнэн
Аһатан-маанылаан эрэбин! — диэн
Аал уотун аһата
Эргийэ хаама сылдыан,
2360. Алаһа дьизэтин
Түөрт истиэнэтин
Түүлээх хамыйағынан

¹⁷³ Лит.: Сөһүргэстээн.

¹⁷⁴ Лит.: Олорбута.

¹⁷⁵ Лит.: Элэ-была тыл.

- Улаан биэ кымыһынан
Ыһан күндүлээтэ.
Күн күбэй ийэлэрэ
Оҕолорун диэки
Сыдьаайа көрөн туран
Атаарар алгыс тылын
Ыллыы-туойа турбут үһү.
2370. – Дьэ дуо!
Оҕолорум барахсаттар!
Кэскил тэринэн
Кэргэнни буолан,
Кыыс оҕо ыйаағынан
Атын улууска,
Атын алаһа бараан дьыэҕэ
Кийиит буолан
Киирэр кэминг кэллэ.
Уһун айан суолугар
2380. Алҕаан-силээн тураммын
Кэннигит кэбирэ суох,
Иннигит ибирэ суох
Арыллар аартык
Арылһыйан иһиэхтин!
Дьоллоох-соргулаах
Дьонун олохтоох дьон буолун!
Аҕата оҕонньор
Оҕолорун иннигэр
Торуоскатыгар өйөнөн туран
2390. Кэс тылын кэпси турдаҕа:
– Дьэ дуо!
Күтүөт оҕобут барахсан
Тэнгээх доҕоргун кытары
Бастар бараммат
Балым элбэх баайдаах,
Охтон бүппэт чэчирдээх
Ойуу-оһуор мастардаах,
Ситэн үүнэр, чэлгийэр
Сиибиктэ сибэкки симэхтээх,
2400. Төрүөбүт төрүт сиргэр
Очургу оҕустарбакка,
Тэхтиргэ тэптэрбэккэ
Алгыс курдук айаннаан!
Алаһа бараан дьыэҕитигэр тийэн
Алаһа дьыэ аҕата-ийэтэ буолан,
Дьонун-мааны ыаллар буолун диэн
Дьонгут бары аатыттан
Алгыс тылын
Анаатаҕым буоллун!

2410. Айангыт устата
Улахан уолум
Атара дьоруо аттаах
Бортуу Боотуру ыгытам
Аан дойдугутугар
Алаһа дьиэҕитигэр тиэрдэҕэ.
Аар айангыт суолугар
Күрэх былдыһа,
Күөн көрсүһэ
Аллараа дойду ааттааҕа
2420. Хаан Хабар обургу
Хаттаан тиллэн эргиллэн
Сүгүңнүө суоҕа тоҕойдоруом!
Хоойго сытар холоонноох доҕоргун
Былдыан-талаан ылаары гыныа.
Дьол-соргу олбохтоох
Үс саханы үөскэтэр,
Түөрт саханы тэнитэр
Төһүү ыаллар буолун!
Уруй-туску буоллун!
2430. Сити кэннэ
Саныы сылдыар курдук сылластылар,
Уһун сылларга
Умнуллубат курдук уурастылар
Ыгыл-тыгыл тыыныахтарыгар диэри
Ыгыта куустуһан,
Сүрэхтээх-быардарынан сыстыһан
Сылаастарынан тыыннылар.
Сити кэлин өттүгэр
Сэттэ кыталык кыргыттар,
2440. Тоҕус туруйа уолаттар
Кытыт биэ кымыһынан
Баар дьонго барыларыгар
Айах туттулар.
«Айанныр кэм буолла» диэн
Уоллаах кыыс
Мииннэр мингэлэригэр,
Ыйдам-хайдам сырыылаах
Күөнэ Көҕөччөр аттарыгар
«Хап» гына олоро түстүлэр да,
2450. «Төрүөбүт төрүт дойдум
Бу туһунан буолуо» диэн
Салайа тутан кэбистэ.
Үс арсыын уһуннаах
Өркөннөөх кымньыытын
Үс күннүк сиртэн
Өрө көтүтэн аҕалан

- «Куус» гына быһа биэртигэр¹⁷⁶
Туйах тыаһа
Өрө тингийэ түстэ,
2460. Турайбаг буор
Өрө көтөн ытылынна,
Дьөһөгөй оҕото барахсан
Үөһээ үрдүк мэнэ халлаанга
Айан аартыгын арийан,
Өрө көтүтэн тахса турдулар.
Аара суолларыгар
Арангаччылааччылара
Убайдара Бортуу Боотур
Курун тыаттан көппүт
2470. Куртуйах көтөр курдук
Миинэр мингэтигэр
«Хап» гына хатана түстэ да,
Олук уурсан
Ойуппутунан барда.
Үс буолан үргэл сулус
Үөһээ кырсынан,
Хомуос сулус
Хоту саҕатынан
Сиппит ый
2480. Илин энэринэн
Айаннаан астаран,
Көтүтэн лүксүйэн истилэр.
Кинилэр дьон
Дьөһөгөйдөрүн оҕолорун
Түөрт түөрэм туйахтарынан
Туман-имэн былыттары
Тоҕута тирэнэн
Өрүтэ мөбүһүннэрдилэр,
Буурҕа-силлиэ ытыйан
2490. Будулутан таһаардылар.
Төһө өр айаннаабыттары
Билиминэ хааллылар.
Биирдэ өйдөөн көртөрө
Арҕаа халлаан
Алын тэллэҕин
Анатар аннын диэкиттэн
Сур бөрө тириитин
Субуруччу тарпыт курдук
Хара былыттар
2500. Халыта көстөн табыстылар.
Иннинэн сирэйдээх,
Инчэҕэй эттээх

¹⁷⁶ Лит.: *Бизрбитигэр.*

- Иннин диэки
Икки хаамыыны
Сыҕарыйбат аан тумана,
Силлиэтэ буолла.
Сити кэннэ
Хахсаат дыбар тыыннаах,
Хаа-дьай санаалаах,
2510. Хааннаах өлүү аргыстаах,
Абааһы ааттааҕа
Хаан Хабар обургу
Салбаммытынан
Субу илэ бэйэтинэн
Айдааран иһэр эбит.
Маны көрөөт
Айыы оҕото
Эрэли Бэргэн
Мииннэр мингэтиттэн
2520. Ойон түстэ да,
Сүр түргэн үлүгэрдик
Сайбарыын Куо барахсаны
Күн диэки үстэ эргиттэ.
Сити кэннэ
Орулуос кус сыммыта гынан,
Кэтит ытыһыгар
Кичэллээхтик тутуат,
Күөнэ Көҕөччөр атын
Кулгаабыгар кисти укта да,
2530. Соҕуруу халлаан диэки
Эргитэ тарта:
«Ынгырар күммэр
Ыксабар баар буолаар!», — диэт
Ласпабар самыытыгар
«Лас» гына охсоотун [кытта]
Күөнэ Көҕөччөр ата барахсан
Сындыыс уот курдук
Субурус гынан хаалла.
Сити кэлин өттүгэр
2540. Атара дьоруо аттаах
Бортуу Боотуру:
«Күннүк сиртэн
Күдээрэн көстөр
Күн тахсар хайатын
Нөнгүө мындаатыгар,
Очуос хайа чыпчаалын
Улаҕаа энэригэр
Бүгэн-тохтоон кэтэс.
Ыксал быһыы

2550. Ыган кэллэжинэ
Ынгырыбын истэн
Күөн көрсүһэ,
Күрэс былдыһа
Көрүөх түгэнэ
Кэлэ охсоор!» — диирин кытта
Атара дьоруо аттаах
Бортуу Боотур
Көрөн баран чыпчылыыах түгэнэ
Күдээрис гынан хаалла.
2560. Ити икки ардыгар
Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
Көстүбэт күүстээбэ
Хаан Хабар обургу
Эрили Бэргэн иннигэр
Этэн баран
Эҕирийэн кэбиһиэхтии,
Сибилигин аҕай
Сиэх-аһыах курдук
Суодахыс гына түстэбэ.
2570. Уонна маннык диэн
Иэмэ-дьаама суох
Ыйылыы-ыгылла,
Ыллыы-ыһыгыты турдаҕа:
— Улаата оҕолоор!
Уһун айаным суолугар
Кимтэн кииннээх,
Хантан хааннаах
Киһийдээн кэлээхтээн
Кэпсэллээх буоллун диэтэргин,
2580. Аргыардаах хатыннаах
Арбаҕастаах ардах халлаан
Алын саҕатыгар олохтоох
Алып Салбаныкы диэн
Аҕа курдук аҕалаах,
Иринньэх кыра эрдэбиттэн
Иирэр мэнэрик,
Түптэ холорук
Түлүрбэ Мэнэкэй диэн
Ийэ курдук ийэлээх,
2590. Уол оҕо омуннааҕа
Хаан Хабар диэн
Хаарыан эр бэрдэ
Хата мин буолабын!
Уоннаахпыттан анаммыт
Оронго сытыахтаах
Ойох гыныах тэҥнээх,

- Уйулғаннаах дууһалаах
Сайбары Куону
Иннибэр түһэнгин
2600. Илдэ иһэргин билэммин,
Ир суолгун ирдээммин,
Тор суолгун тордооммун,
Кэтит суолгун кэһэммин
Кэлэн турабын!
Ама да киһи
Туспа дойду дьоһуннааҕа,
Атын алаас ааттааҕа,
Күн сири күүстээҕэбин дэнэн
Аатырынар эбиккин дии!
2610. Ыы, муннааҕым
Аһыммыт иһин туох кэлиэй!
Уоһун да уоһаҕа
Куура-хата илигинэ
Ойохтоммуттааххын баҕастааххын!
Тыыннаах буолуон буоллар
Түүлээх ытыспар
Хотун ойохпун
Сайбары Куону
Ууран кулу!
2620. Истибэт буоллаххына
Иттэннэри ууран
Иэнгин хастыам,
Умсаннары ууран
Оройгун алларыам! — диэн
Силэ-сыыҥа өрө баргылла турдаҕа.
Онуоха айыы оҕото барахсан
Уордайбытын омунугар
Уоҕа-кылына өрө кыынһан,
Үрдүк толугу бэйэтэ
2630. Үллэн-баллан таҕыста,
Кыһырбытын омунугар
Киил масты
Кинэччи тартарда,
Хаана оонньоон
Хатын масты
Ханаччы тартарда,
Ириэнэх буору
Иэччэҕэр диэри,
Тон буору
2640. Тобугар диэри
Тоҕу үктээн туран:
– Дьэ дуо!
Тоҕус бууттаах оҕус

- Тобугар диэри
Тоѳу тирэнэн туран тардыбыт
Аатырбыт ааккыттан
Адьяһын даҕаны
Куттанар санаата
Суох турабын!
2650. Истиэххин баҕардаххына
Күн сириҥ күүстээҕэ,
Айыы сириҥ ааттааҕа
Эрэли Бэргэн диэн
Илэ бэйэбинэн,
Эт дьүһүммүнэн
Эн диэтэх киһи
Үрдүк ааккыттан,
Суон сураххыттан
Куттанар санаам суох!
2660. Күөн көрсүһэр,
Күрэс былдьаһар
Күнүм кэлбититтэн
Үөрэн-көтөн турабын!
Хата мин этэр тылбын
Истэн-көрөн тур эрэ!
Туспа дойду
Толуу күүстээҕэ буоллаҕын,
Атын дойду
Аһара өйдөөҕө буоллаҕын,
2670. Ханнык эмит кэскиллээх
Киһи киэнэ бэрдэ буолуо диэн
Кэпсээн эрэбин.
Эттиилээх элбэрээхтээх
Оноҕостоох саабытын
Эрбии биитин курдук
Кэккэлэһэн тураммыт
Үрдүк мэнэ халлаанҥа
Өрө ытан көрүөх.
Үс хонук туолуута
2680. Ыппыт оноҕоспут
Ким атаҕын төбөтүгэр
Кэлэн буорга түспүт
Ол оноҕос иччитэ
Сайбарыы Куону
Ойох ылан бардын.
Олох онгостоору,
Ойох ылаары сылдыар дьонно
Охсуһар күннээх буоллахпытына,
Эппит-сииммит эчэйиэ,
2690. Быһыыбыт-таһаабыт алдьаныа,

- Сэймэктэһиэхпит кэриэтин
Ол ордук буолуо.
Итиниэхэ диэри
Иһийэн туран
Иһиллээн турбут
Илиэһэй уола
Иилэ хабан:
— Хата, нохоо!
Айыы оҕото барахсан
2700. Өйдөөхтүк эттин,
Этиэххин эттин!
Ии-haa-haa!
Оо, ол иһин даа
Төрүт киһи төрүөбүн
Курдук көстөбүн,
Ытык киһи ыччатын
Курдук саңардын!
Чээй эрэ, ол көстөр
Чыпчаал хайа төбөтүгэр
2710. Ыттан тахсыахха — диэтэ да,
Күөһэлис-мүөһэлис гынна да,
Хайаҕа тахсаннар,
Кэккэлэһэн тураннар
Хахсаат чолбон диэки
Одуулаан-оччойон,
Кынгаан-кыччайан тураннар,
Этигиилээх элбэрээктэрин
Эһэ охсон кээстилэр.
Ону кытта
2720. Супту түһэр оноҕостор
Субуус гынан хааллылар.
Үллэр үс күнү быһа
Үллэ-балла долгуйан,
Биирдэ харахтарын симпэккэ,
Биирдэ ууну-сииги испэккэ,
Хассыылаах оҕустар курдук
Күрдьүөттэһэ, көрсүһэ
Хааннара оонньоон
Ол курдук
2730. Оноҕосторун кэтэстилэр.
Айыы ойууна барахсан
Үргэл сулуска кэтэһэн олорон,
Адьарай уолун
Орулуу көтөр оноҕоһун
Толоон быһаҕаһын саҕа
Тоҕус томторҕонноох
Толуу дүнгүрүгэр

- Түһэрэн ылан,
Тоғус сириэнэн
2740. Тосту тутан кэбистэ уонна
Күн сириэнэн күүстээгин
Куһуулар оноһоһун кэтэспиттэрэ
Үһүс хонуга туоларыгар
Үрүн күн сыдыаһа тыган тахсыта,
Аһыы оһотун этитиһлээх оноһоһо
Таннары сурулаан түһэн,
Адырай уолун
Хара быарын,
Сүллэр сүрэгин
2750. Хайа көтөн,
Көһсүн хараһынан
Күөс оннун саһаны
Көнгү көтөн таһыста.
Онуоха туран
Хаан Хабар обургу
Хаадыас гынан,
Сөрүөччү туттан,
Соһотох хараһын
Эриэнинэн көрөн
2760. Эппэнниһ-ыгданһы
Бүтэһик тылларын
Бу курдук дии сытар:
— Аа, абытайбыан-халахайбыан!
Аһы да акаарыбар сөпсөһөн
Бу аһылаах буоллаһпыан!
Аһыс албын албаскар,
Сэттэ илбис сымыйаһар
Сөбүлэһээччи буолаһмын
Сир сиксигиттэн
2770. Сиппиллэ сыстаһпын!
Дьэ, ноһойдоон!
Дьэһэбэр-уоппар тийэммин
Кииһи-хара буоллаһпына
Аһы алта хонугунан
Ааккын ааттаан,
Суолгун суоллаан
Сиппит сирбиттэн сизэһим! — диеһтэ да,
Көндөһ эрэ көһсө
Кэлбит сириэнэн диеһки,
2780. Аргыардаах арһаа халлаан
Аһын тэллэһин диеһки
Аргыһый сылла турда.
Аһыы оһото Эриһи Бэргэн:
— Ситэнгин даһаны

- Сийин үөһүн тартарыан,
Охсуһангын даҕаны
Оройгун тобулларыан,
Тоһуйангын даҕаны
Тоноҕоскун сыйтарыан,
2790. Кыайбыттар кыайа туруохпут! — диэтэ да,
Аналлаах атын
Күөнэ Көҕөччөү кытта
Боорту Боотур бухатыыры
Ыңгыарын кытары,
Этэн баран
Эҕирийиэх иннигэр
Иннигэр кэлэн
Хорус гыннылар.
Айан дьоно
2800. Аараан турбакка
Алгыстаах айаны
Арыя баттыырга
Аллаах аттарын
Айыы сириҥ диэки
Сылайары аахпакка
Сындалҕаннаах айанга
Салайа туттулар.
Дьөһөгөй оҕолоро
Дьүөрэлээх аттара
2810. Оллорон сирдэри
Очурун билбэккэ
Ойдорон истилэр,
Тэһииннээбит кэриэтэ
Тэхтир сирдэртэн
Тэйдэр тэбинэн
Тэбиэхирэн истилэр.
Ол курдук
Кинилэр барахсаттар омуннук,
Уохтара-кылыннара
2820. Уҕараан көрбөккө
Аҕыс тайылҕаннаах¹⁷⁷
Ала холоругу
Аргыстаһан истилэр.
Туой хара буортан
Тирэнэн-тэбинэн
Тоҕус биттэхтээх
Тойон айан суолун
Тоҕойдоро тоһуурдаах
Туорайдарын туорааннар,
2830. Аҕыс уон арахсыылаах

¹⁷⁷ Лит.: Тайылҕаннаах — уйаара-кэйээрэ биллибэт киэн сири сабардыыр.

- Айдааннаах айаны
Тон күөннэринэн
Тоѳута силэйэн,
Ийэ сирдэрин
Илгэ тыына биллэн,
Аан дойдуларын
Араѳас даллара
Ангаарыйа көстөн
Аралыйан истэѳинэ,
2840. Хантан да кэлбитин
Анаарбакка хааллылар.
Көстүбэт күүстээѳэ
Күлүккэ сөрөнөн
Кэбирэх сирдэрэ
Көѳүстэригэр буолуо диэн
Кэтэх өтүлэриттэн
Хааннаах тыгыраѳынан
Хаһыйан истэѳинэ,
2850. Араас айан ымпыгар
Бэлэм испит буоллаѳа.
Биирдэ охсон таһааран,
Чараас сирэ
Буолаарай диэн
Дайбаабытынан барда.
Ол икки ардыгар
Чэгиэн сирэ
Буолаарай диэн
Чаѳылыннаран бардылар.
2860. Батары түһэр
Батыйаларынан
Батарыта түстүлэр,
Тоѳус бууттаах
Тууралаах сүлүгэһинэн
Тоѳута дайбастылар,
Аѳыс адылѳаннаах
Аан туман быыһынан
Өй-мэйдээх тохтообот
Өлөрсүүтэ бу буолла,
2870. Үрүн күн өлбөөрбүт
Үлүгүрэ ааннаата.
Ол курдук
Орулуур отут хонук
Охсуһар холорук
Омунун булбакка,
Сылайар сындааһын
Сылбатын билбэккэ,

- Хааннара тахсарын
Харьыга ылбакка,
2880. Ийэ-хара көлөхүннэрэ
Иэннэринэн килэйэ сүүрдэ.
Кэнникиннэн кини дьонно
Киирсиилэрэ дьэ быстан
Күүстэрэ-уохтара,
Кылыннара уҕарыйан,
Иккис ыйдара
Ийэ бэйэбитинэн
Иэнигийэн туолуута,
Хаарыан күннэрэ
2890. Харааран көхүннэ,
Хайҕахтаах хааннара
Хардыргы уһунна,
Халын кун тириилэрэ
Хайыта тардыллан,
Күүстэрэ өһүллэн,
Көстүбэт күүстээбэ
Сүл дүнгүр кэриэтэ
Сур гына түстэ да,
Суккуллан сытан
2900. Субу курдук диэн этэн
Сурдургуу сыттаҕа:
– Аллараа дойдуга аатыран
Орто дойдуну оймооммун
Күн сири күүстээбин
Көөрөтүөм дии санаан,
Көөчөхтүүр санаабын
Күл-көмөр онгрон
Күннээтин сир уола!
Нук гынар сэниэбин
2910. Сииккэ-буорга ингэрдиг,
Дук гынар бу күүспүн
Көччөхтүү күдэннэ көтүттүн!
Иккистээн бу сиргэ
Эргилибэт онгродун
Аарт-татай оҕолоор!
Алаатыгар ньи доҕоор!
Мин диэтэх киһийдэх
Өйбүн-төйбүн сүтэрэн,
Тилэҕэр ииктиир
2920. Кыыс дьахтар туһугар
Кылааным сынтайан
Кыайтарар бу күнүм
Кыһарыйта абатын,
Кыһыыкатын эбитин,

- Кыахтаах киһи кыайдын,
 Хотуох киһи хоттун!
 Өлөллөрө-өһөллөрө
 Ынырыгыан бүтэллэрэ!
 Самнарбыт киһи
2930. Саргын салалыннаҕа,
 Кыайбыт-хоппут киһи
 Соргун соноотоҕо!
 Ол иһин да маннайгыттан
 Көстөр төрөл дьүһүнүн
 Ордук этэ миигиттэн.
 Көрөллөөр-көрбөттөөр,
 Мин диэтэх эр бэрдин
 Үтүө ааппын үлтүрүттүн
 Үрдүк бэйэбин
2940. Үөҕүүгэ ыыттын,
 Аны кэлэн
 Аахсар кыах суох.
 Көҥүлбүнэн көөччөхтөөн
 Күн сиригэр олохтоох
 Айыы дьонун аймааммын
 Айбардыахпын алдыаттын!
 Күлэ-күлэ аал уоттарын
 Күллэрин ыһыахпын,
 Көрүлүөхпүн тохтоптун!
2950. Ийэ сир оҕото сириттэн
 Ситиһиэххин ситистин,
 Эргиллибэтти дьэ үүрдүн!
 Орто туруу дойдугар
 Дурда-хахха буоларгар
 Үөһэ үрдүк айыыларгыт
 Анаан-минээн ыппыт
 Киһилэрэ эбиккин! — диэтэ да,
 Көстүбэт күүстээҕэ
 Хаан Хабар обургу
2960. Аҕыс уон ааһар
 Албаҕата¹⁷⁸ ааһан,
 Тоҕус уон куотар
 Кубулҕата куотан,
 Өлөн-өһөн, симэлийэн
 Сыппыт сириттэн
 Сүтэн-ингэн хаалла.
 Айыы оҕото
 Эрили Бэргэн аттыгар
 Бортуу Боотур сүүрэн
2970. Күстэхтэнэн кэлэн,

¹⁷⁸ Албаҕа — албын-көлдүн үктэтиилээх.

- Ханас хаппарыттан
Хасыһан таһааран
Күн уотугар
Күлүмнүү оонньуур
Күндү көмүс тааһы,
Өлбөт мэнгэ уутун
«Киэн халлаан иэниттэн
Тыын киллэрэр ардах буолан
Таннары саккыраа» — диэн баран,
2980. Кыырай үөһэ бырахпыта
Кыталык кыыл кынатын
Тиирбит курдук үрүҥ былыт
Тэнис гына түстэ да,
Сылаас ардах аллараа
Саккыраччы түспүтүн
Эрили Бэргэн барахсан
Иһигэр иһэн ингэриннэ
Этин-сиинин суунна-имэриннэ.
Ону кытта
2990. Урукку бэйэтинээбэр
Уон очонон ордук
Уохтанан-күүстэнэн,
Утуйан турбут уол оҕолуу
Ойон турда да,
Бортуу Боогурдуун
Бобута тутуһан,
Үөрүүлэриттэн өрүтэ ыстангалаан
Үөгүлэстилэр,
Уоскуйуохтарыгар дылы
3000. Уурастылар,
Сылайыахтарыгар дылы
Сылластылар
Эрили Бэргэн
Мииннэр минэтин,
Көлүнэр көлөтүн ыңырбытыгар
Кутуруга субуллубутунан,
Таныыта тардырҕаабытынан
Субу тийиэн кэллэ.
Эрили Бэргэн
3010. Ата барахсан
Ханас кулгааҕыттан
Орулуос кус сыммытын
Ороон таһааран,
Куорам далай ытыһыгар
Суулуу тутан имэрийбитигэр
Сайбарыын Куо барахсан
Бэйэтинэн буола түстэ.

- Ахтыспыттарын омуногар
Аҗылаһахтарыгар диэри
3020. Ыбыта куустустулар,
Суохтаспыттарын омуногар
Сылайыахтарыгар диэри
Сылаастык сылластылар,
Туоххаһыйбыттарын омуногар
Туймаарыахтарыгар диэри
Омуннук уурастылар.
Кыайыы кынаттанан,
Өрөгөй үктэллэнэн
Аан ийэ дойдуларыгар
3030. Алгыстаах аартыга
Бу туһунан буолуо диэт,
Аллаах аттарын
Салайа туттулар,
Адаар хайалары арҕастарынан
Айаннатан ууннардылар,
Унаар киэнг дойдулары
Улаҕатын диэккинэн
Ойдорон истилэр,
Төхтүр сиртэн тирэнэн
3040. Тэптэрэн тигинэттилэр,
Өр өгөр гымматылар,
Айан уһунун да билбэтилэр.
Өйдөөн-төйдөөн көөртөрө
Үөскээбит-көрүлээбит
Аан ийэ дойдулары
Алгыстаах аартыга
Арыллан көһүннэ,
Торолуйан улааппыт
Туруу бараан дойдута
3050. Тэлэллэ түстэ.
Араҕас илгэ тэлгэммит
Айылҕатын сыта билиннэ,
Айгыр силик айылҕа
Арылуйан көһүннэ.
Күөрэгэй чыычаах ыллаабыт,
Күөх чэчир чэчири тыллыбыт,
Күн уота сылаастык илгийбит
Күн ийэ сирдэрин уотугар,
Киэн нэлэмэн тиэргэннэригэр,
3060. Тойон сэргэлэрин аттыгар
Тонг күөннэринэн
Тоҕо астаран кэллилэр.
Ону көрөн
Күн күбэй ийэлэрэ,

- Алаһа бараан дьиз
Аҕа баһылыга
Аҕалара оҕонньор
Дьиэлэриттэн тахсаннар,
Уруй-айхал этэннэр,
3070. Үөрэ-көтө тоһуйдулар.
Күн күбэй ийэлэрэ
Күн сириҥ күөйэ көрөр
Чуохалыма Куо барахсан
Көмүс чыычаахтарын көрөн
Үөрүүтүттэн субу курдук диэн
Ыллыы-туойа турдаҕа:
— Дьэ буо!
Көтүрдэр тииһим миилэтэ,
Тэптэр сүрэҕим чопчута,
3080. Айдааннаах-куйдааннаах
Аҕыс таталҕаннаах
Аартыгы арийан,
Тоҕус уон тоҕойдоох
Толомон айан суолун
Тоҕута силэйэн,
Арийа баттаангыҥ
Алаһа дьизэҕэр аал уоту
Арчылаан оттоору,
Дьол-соргу тоҕуорбут
3090. Дьохуннаах олоҕу
Дьохуннаан онгостон,
Үс саханы үөскэтээри,
Түөрт саханы төрөтөөрү,
Тойон сэргэни туруораары
Тэллэххэ сытар
Тэннээх кэргэннин,
Хоойго сытар
Холоонноох доҕоргун
Көстүбэт бийһиттэн
3100. Халты харбатан
Аан ийэ сиригэр
Аҕалбыт үөрүүгэр
Толомон торҕо ыһыаҕы
Тоҕуоруттахпыт буоллун!
Иэриҥ дьизэни иччилээн,
Төрөтөр оҕону төлкөлөөн,
Иитэр сүөһүнү күрүөлээн!
Самнан биэрбэт соргубут
Тосхойо туруохтун,
3110. Охтон биэрбэт соргубут
Тосхойо туруохтун!

Аллараттан аргыар аргыарбатын,
Үөһэттэн үргүөр үргүйбэтин!
Уһун үйэлэр тухары
Ураанхай сахалар
Уруйбут улаата туруохтун! — диэн
Алгыс алғыы
Турбута эбитэ үһү.

Оҕонньордоох эмээхсин

3120. Уоллаах кинииттэригэр
Уруйунан уккуурдаан,
Айхалынан далбардаан
Дьиэлэрин астарбыттар,
Тэһиин туттарбыттар,
Тэлгэх кэбистэрбиттэр,
Уруй-айхал эппиттэр.
Ити кэнниттэн доҕоттоор,
Толоон аайыттан доҕотторун,
Алаас аайыттан аймахтарын,
3130. Улуус аайыттан урууларын ыһыртаан
Тоҕус хонуктаах
Уруу тэрийбиттэр.
Саалыыр биэни
Сайа ыатан
Саар ыаҕас аайы
Саамал кымыһы
Сири иһит сириэдитэн
Санааларын тарҕаттылар,
Таҕылларын таһаардылар
3140. Көйүөр айах мунгунан
Көйүү кымыс онотторон
Көҕүстэрин кэнэттилэр.
Суон саалынан
Мохсуо бырахсыбыттар,
Халын хаһанан
Хабылык хапсыбыттар,
Омоллоон олоҕо,
Дьэргэстэй ыһыаҕа
Дьэ, манна ыһыллан
3150. Арыы тыа саҕа
Араҕас илгэ
Илэ бэйэтинэн
Биэриэҕинэн дьэ биэрбит.
Быыратын билбэтэх
Быһый ат сылгы
Быыппаста сырсыбыт,
Бүтүн күүстээх эр бэрдэ
Бүөрүктүү түспэтэх

- Бөжөһүн охторбут,
3160. Кус быһый эрэттэр
Кутурук быатынан
Күөн көрсөн сырсыбыт,
Кый ыраах бырахпыт,
Буурдаан-быыраалаан
Буутунан уурталаан,
Кылыйан-кыыратан
Кыайытын билбиттэр.
Маанылаах ыалдыттар
Мас тардан кыайбыттар,
3170. Сүүс сылга сөнгүөрбүт
Сул тааһы көтөҕөн
Биллибэт-көстүбэт
Хорохоот уола манна
Суон сураҕа сонообут.
Улахан ырыаһыттар
Утуйары умнубуттар,
Тойуктаах бу манна
Тойуга дуорайбыт,
Олонхонут бу манна
3180. Оллоонноон олорон
Уон хонук устата
Уоскуйары билбэккэ
Олонхолоон олойбут,
Оһуохайдыт бастыҥа
Уйулҕаны хамсатан
Оһону-дьахтары,
Оһонньору-эдэри
Олорчутун¹⁷⁹ аймаабыт,
Омунугар доһоттоор
3190. Оһолордуун кытары
Оһуохайдаан тэйбиттэр,
Уһун түүннэ симпэккэ
Ойон-тэйэн ылбыттар.
Онтон ыла сэгэрдээр
Ураанхайым омугун
Уйгу тунах ыһыаҕар
Оһуохайдыыр буолбуттар.
Аман тыллаах алгысчыт
Алгыһынан ситэрэн
3200. Уйгуну-быйаны
Ууннары тарпыттар.
Онтон ыла доһоттоор
Бастар бараммат
Баайданан-дуолланан,

¹⁷⁹ Лит.: Олоччутун.

- Тохтон хороммот
Дьоллонон-соргуланан,
Аал уоту оттунан,
Алаһа дьизлэнэн,
Оҕо-уруу тэнитэн,
3210. Иитэр сүөһүнү күрүүлээн,
Алтан сэргэни туруоран,
Араҕас илгэни тэнитэн,
Аҕа баһылык ааттанан,
Ийэ уһун тэнитэн
Оҕолоро-сиэннэрэ
Олох олоруохтарыттан
Саха омук сизэтиһэн
Бииргэ түмсэн, холбоһон
Үөскээбитэ тэнийэн
3220. Үйэлэри унгуордаан.

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Аан Уххан Тойон — дух домашнего очага. 2351.

Айыысыт (Айыыһыт / Айыыһыт ийэ хотун) - божество плодородия, способствующее размножению людей и домашних животных. 251, 275, 463, 678, 2158.

Алып Салбаныкы — отец богатыря абаасы *Хаан Хабара*. 2583.

Бортуу Боотур — старший брат *Сайбары Куо*. 2413, 2468, 2541, 2557, 2969, 2995.

Джесегей Айыысыт (Дьөһөгөй айыыһыта) — божество — покровитель лошадей. 720, 868, 920.

Ийиэхсит Ийэ Хотун — богиня-хранительница, покровительствующая людям, конному и рогатому скоту. 1933, 2160.

Кырбый кётөр (Кырбый көтөр) — птица (кобчик), в которую превращается богатырь *Эрэли Бэргэн*, отправляясь за своим конем. 876.

Кюөнэ Көгөччөр (Күөнэ Көгөччөр) — богатырский конь, предназначенный из Верхнего мира *Эрэли Бэргэну*. 501, 531, 668, 900, 946, 1254, 1280, 1345, 1701, 2147, 2448, 2528, 2536, 2792.

Мээрикээн Бэргэн — житель земли Туораадыма, живущий богато, не имеющий ребенка, супруг *Чуохалыма Куо*, впоследствии отец богатыря *Эрэли Бэргэна*. 121, 131, 167, 209, 247, 305, 1042.

Сайбары Куо — суженая главного героя *Эрэли Бэргэна*, дочь *Чогунай Бэргэна* и *Уйгулаан Куо*. 684, 693, 820, 2522, 2598, 2618, 2684, 3016.

Тюлүрбэ Мэнэкэй (Түлүрбэ Мэнэкэй) — мать богатыря абаасы *Хаан Хабара*. 2588.

Уйгулаан Куо — супруга *Чогунай Бэргэна*, мать *Сайбары Куо*. 2244, 2290.

Хаан Хабар — богатырь Нижнего мира, противник богатыря *Эрэли Бэргэна*, сватающийся к *Сайбары Куо*. 699, 827, 1571, 1640, 2083, 2185, 2420, 2512, 2563, 2591, 2755, 2959.

Хайырҗан Куо шаманка (Хайырҗан Куо удаҗан) — шаманка Нижнего мира, которая лечит богатыря абаасы *Хаан Хабара*. 1671.

Хапчырҗан Куо шаманка (Хапчырҗан Куо удаҗан) — шаманка абаасы, которая пристает к богатырю *Эрэли Бэргэну* и предлагает себя в жены вместо *Сайбары Куо*. 1751, 1840, 1866, 1885.

Хомпуруун Хотой (Хотой кыыл) — вестник Верхнего мира, помощник *Эрэли Бэргэна*. 281, 660.

Чогунай Бэргэн (Чоҗунай Бэргэн) — супруг *Уйгулаан Куо*, отец *Сайбары Куо* и *Бортуу Боотура*. 2046.

Чуохалыма Куо — супруга *Мээрикээн Бэргэна*, впоследствии мать богатыря *Эрэли Бэргэна*. 123, 263, 335, 361, 1134, 3073.

Энгсиэли Куо (Энгсиэли Куо) — старшая сестра *Эрэли Бэргэна*, шаманка айыы из Верхнего мира. 778, 800.

Эрэли Бэргэн — богатырь айыы, спущенный божеством *Айыысыт* из Верхнего мира для усыновления бездетными *Мээрикээн Бэргэном* и *Чуохалыма Куо* и защиты жителей Среднего мира. 502, 532, 669, 809, 883, 906, 945, 968, 1255, 1313, 1421, 1461, 1702, 1722, 1763, 1836, 1880, 1921, 2148, 2518, 2653.

Юрэллэ Кырджагас (Үрэллэ Кырдыаҗас / айыы ойууна) — великий шаман айыы, который помогает богатырю *Эрэли Бэргэну* победить богатыря абаасы *Хаан Хабара*. 690, 1407, 1428, 1485, 1538, 1677, 2731.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Туораадыма алаас / Тураадыма эбэ хотун — великий алаас в Среднем мире, где живут старики *Мээрикээн Бэргэн* и *Чуохалыма Куо*. 31, 144, 292, 498, 957, 1218, 1376, 2168.

Муустаах байгал (Муустаах байғал) — ледовитое море, окраина Среднего мира. 65.

Кюёх море (Күөх муора) — зеленое море на окраине Среднего мира. 69.

Аллар алаас — алаас, находящийся на той стороне шестого неба в Верхнем мире, где пасется и ждет своего хозяина богатырский конь *Кюёнэ Көгөччөр*. 715, 886.

Аарыма алаас — алаас, находящийся на третьем небе, где стоит серебряный амбар, в котором хранятся богатырские снаряжения *Эрэли Бэргэна*. 845.

Эбил-джагыл аартык (Эбил-дьяғыл аартык) — перевал, ведущий в сторону Восточного неба. 1197.

Юргэл сулус (Үргэл сулус) — звездные пляды, за которыми прячется шаман *Юрэллэ Кырджас*. 1635, 2475, 2732.

Хахсаат чолбон — Венера, куда целются богатыри двух миров, состязаясь по стрельбе из лука. 2714.

СЮЖЕТ АВТОРСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МОТИВАМ ОЛОНХО «ЭРЭЛИ БЭРГЭН»

Структура	Эпизоды	Строки
Вступление	Указывается время первотворения Срединной земли, описание земли Туораадыма, на которой живет народ саха. Живут на этой изобильно богатой земле старик Мээрикээн Бэргэн с супругой Чуохалыма Куо. У них было все, кроме детей. В один прекрасный день Мээрикээн Бэргэн, осматривая свой алаас Туораадыма, вдруг слышит громкий плач младенца. Не верит ушам. Потом вспоминает старинный рассказ о том, что Верхние божества спускали на землю богатыря для защиты людей айыы. Дойдя до места, где плакал младенец, обнаруживает мальчика, лежащего в колыбели. Мальчик играет луком, потянув тетиву до самых ушей. Мээрикээн Бэргэн говорит ребенку кем является, и решает его отнести к жене Чуохалыма Куо. Тогда младенец сообщает, что был послан в Средний мир самой Айыысыт Хотун на громадном орле ёксёкю, чтобы стать защитником племени айыы. Радостный Мээрикээн Бэргэн с ребенком на руках прибегает домой, ставит ребенка посреди двора. Девять молодцев с трудом открывают дверь дома. Из дома выходит в сопровождении семи девушек-стерхов Чуохалыма Куо. Увидев ребенка, Чуохалыма Куо велит развести огонь, угостить мальчика и благодатную землю кумысом. Мээрикээн Бэргэн благословляет, угощая духа домашнего очага: «Пусть сын наш вырастет, пусть он будет богатырской внешности и силы, пусть мышцы его будут тверды, как березовые поленья, пусть плечи его будут в восемь сажений, талия — в пять сажений, бедра — в три сажени. Пусть он	1–610

	<p>будет защитником жителей алааса Туораадыма от нападений богатырей абаасы из Нижнего мира». Он нарекает мальчика именем «Богатырь Эрэли Бэргэн, имеющий быстроногого коня Кёнэ Кёгёччёр». Хвастаясь своей меткостью, мальчик попадает стрелой в черного ворона.</p> <p>Мальчик растет чудесным образом: прошли сутки — ему исполнился год, через двое суток — два года, через трое суток — три года. Превращается в прекрасно сложенного, красивого юношу, удачливого охотника. Он становится кормильцем родителей. Со временем стал думать о женитьбе.</p>	
Завязка сюжета	<p>В один из дней, когда Эрэли Бэргэн обдумывал, куда бы пойти посвататься, вдруг начинается пурга, и к нему прилетает орел и сообщает о его нареченной, будущей жене прекрасной Сайбары Куо. Но к ней едет свататься богатырь Нижнего мира Хаан Хабар. По словам орла, Эрэли Бэргэн должен спасти Сайбары Куо от притязаний абаасы. Орел, продолжая выполнять роль традиционного вестника, сообщает богатырю о предназначенном самим божеством Джесегей Айыы коне, который находится в местности Аллар Алаас на шестом небе.</p> <p>Эрэли Бэргэн зовет на помощь старшую сестру шаманку Энгсиэли Куо. Сообщает ей о своем намерении жениться и говорит, о том, что на третьем ярусе неба стоит серебряный амбар, внутри которого есть богатырские одежда и снаряжения. Просит доставить их ему.</p> <p>А сам превращается в птицу кырбый (кобчик) и улетает за предназначенным ему конем. Добравшись до алааса Аллар, ловит своего коня, который показывает свой крутой нрав, но богатырю удается укротить его. Сивый конь сообщает, что он был предназначен стать богатырским конем. И признает, что Эрэли Бэргэн действительно обладает богатырской силой. Богатырь возвращается домой на своем коне, там уже ждали спущенные Энгсиэли Куо с третьего яруса неба его богатырские доспехи и вооружения. Оседлав коня серебряным седлом, вооружается тяжелой дубиной и острой саблей.</p>	611–745
Развитие сюжета	<p>Богатырь Эрэли Бэргэн, сев на коня Кюёнэ Кёгёччёр, простившись со всеми, устремляется в сторону Восточного неба. По дороге к стране Сайбары Куо он встречает шамана Юрэллэ Кырджагаса, отдыхающего тридцатый день после изнурительных сражений в защиту Среднего мира от абаасы из Нижнего мира. Шаман айыы сообщает, что вот-вот придет абаасы Хаан Хабар за красавицей айыы Сайбары Куо. Он советует богатырю при встрече с богатырем абаасы сразу не начинать бой, а попытаться схитрить и вызвать его состязаться в стрельбе из лука. А сам обещает помочь ему в этом, поджидая за звездой Юргэл. Шаман вручает богатырю Эрэли Бэргэн каменное украшение, обладающее магической силой вызывать дождь из живой воды.</p>	1252–1720
	<p>Богатырь в пути встречает шаманку абаасы Хапчырган Куо, которая сообщает, что он опоздал и предлагает себя в жены. Богатырь айыы делает вид, что согласен и отправляет женщину абаасы на гору купаться в озерном омуте. Когда Хапчырган Куо</p>	1721–2482

	<p>выплывает из озера после купания, Богатырь Эрэли убивает её, пронзив насквозь копьем. Сердце и печень девки абаасы тотчас превращаются в огненный мяч и, изрыгая угрозы, улетают в сторону западного неба.</p> <p>Богатырь продолжает свой путь к нареченной невесте. Прибывает в прекрасную, изобильную страну. Из дома выходит хозяин Чогунай Бэргэн, которого поддерживают восемь огромных мужчин. Старику, оказывается, по душе будущий зять. Однако его тяготит мысль о богатыре абаасы Хаан Хабаре, который в скором времени должен прибыть с намерением взять в жены их дочь. Боясь, что богатырь абаасы появится вот-вот, советует скорей уехать с девушкой на родину богатыря Туорадыма. Своим слугам велит накормить богатыря.</p> <p>В это время из комнаты хапахчы выходит солнцеподобная красавица в сопровождении семи девушек, подобных стерхам. Сайбары Куо сообщает о согласии выйти за него замуж и просит скорей уехать отсюда в алаас Туорадыма.</p> <p>Мать красавицы Уйгулаан Куо готовит супружеское ложе, и молодые проводят три дня и ночи в страстной любви. Настает день прощания с молодыми. Ее родители Чогунай Бэргэн и Уйгулаан Куо благославляют на дальнюю дорогу и счастливую семейную жизнь. Молодые отправляются на родину Эрэли Бэргэна. Вместе с ними отправляют Боорту Боотура — старшего брата Сайбары Куо.</p>	
Кульминация сюжета	<p>Когда они втроем были в пути на родину Эрэли Бэргэна, внезапно перед ними возникает богатырь абаасы Хаан Хабар. Богатырь Эрэли Бэргэн превращает жену в яйцо гоголя и прячет в ухо коня и велит ему уехать, но, если понадобится, явиться по первому же зову хозяина. А богатыря Боорту Боотура просит пока затаиться и прийти на помощь, когда позовет.</p> <p>Вдруг сгущается черная туча, начинается страшная буря. Появляется богатырь абаасы Хаан Хабар. Богатырь абаасы представляется, сообщает откуда родом, чьих он кровей, что с десяти лет считал своей невестой Сайбаарыкы Куо. Богатырь айыы Эрэли Бэргэн не отстает от богатыря абаасы: представляется, и говорит о своем намерении сразиться с ним до конца. По совету Шамана, он предлагает состязаться в стрельбе из лука. Мол, у чьих ног упадет стрела, тот и возьмет в жены Сайбаары Куо. Уверенный в своей меткости богатырь абаасы радуется этому предложению. Оба одновременно стреляют из своих луков в сторону звезды Чолбон.</p> <p>Три дня и ночи ждут, но так и не могут дожждаться. В это время шаман Юрэллэ Кырджагас, как и обещал, подкараулив на созвездии Юргэл, на лету ловит стрелу богатыря абаасы и ломает. Через три дня стрела богатыря Эрэли Бэргэна, падая с неба, пробивает сердце и печень абаасы. Абаасы, ползком двигаясь в сторону западного неба, грозит: “Дойду до дома, вылечусь и все равно убью тебя”.</p> <p>Люди айыы втроем продолжают свой путь. Через некоторое время сзади на них нападает излечившийся Хаан Хабар. Завязывается битва богатырей двух миров на протяжении 60 дней.</p>	2483–2966

	<p>В конце-концов сила богатыря абаасы ослабевает, и он перед смертью признает свое окончательное поражение.</p> <p>Эрэли Бэргэн вытаскивает камень, подаренный шаманом, и кидает высоко в небо. Вскоре начинается дождь из живой воды «ёлбёт мэнгэ уута». Он эту воду пьет и натирает свое израненное тело и становится в десять раз лучше прежнего.</p>	
Заключение	<p>Счастливые молодожены прибывают домой. Родители богатыря встречают с благословением и устраивают свадьбу-уруу, которая превращается в праздник ысыях.</p>	2967–3220

Мария Семеновна Тебенова

САХА СААРЫН
(олонхо матыыптарынан айымньы)

- Олонхо диэн
Олох хоһооно,
Олоҕу хоһуйуу буоллаҕа,
Уйулҕам хамсаан,
Уоһум аһыллан
Аныгы олох
Сизэрин сэгэтэн
Сэһэргээтэҕим буоллун,
Билинни олоҕу
10. Бэйэм билэрбинэн
Билиһиннэрдэҕим буоллун!
Былыргы дьыллар
Быраман мындааларыгар,
Урукку дьылларыгар
Кулан уорҕаларыгар,
Мунура биллибэт
Тоҕус халлаан улаҕатыгар,
Аартыга көстүбэт
Аҕыс халлаан анныгар,
20. Күөрчэхтии ытыллар
Күлүм чаҕыллаах
Күнтэн көнтөстөнөн,
Сырайын сыдыаайа
Сылааһа суох сырдыктаах
Түүннү ый аргыстанан,
Көй салгын суорҕаннаах,
Дэриэспэ таас сыттыктаах,
Дирин далай түгэхтээх,
Хара тыа хадьяаһыннаах¹⁸⁰,
30. Күөх кырыс тэлгэхтээх,
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Араҕас айыы далбардаах,
Айгыр-силик бэйэлээх,
Атааннаах-мөнгүөннээх
Аан ийэ дойду диэн
Охтон баранар мастаах,
Уолан сүтэр уулаах,
Оһоллоох орто туруу дойду диэн
Олохтонуллубута эбитэ үһү.
40. Бу унуоргута биллибэт,
Улаҕата көстүбэт
Орто туруу дойдуга
Чэн¹⁸¹ муус сиксиктээх,
Аһыныҕаһа суох айылҕалаах
Муустаах муора чугаһыгар

¹⁸⁰ *Хадьяаһын* — ханнык эмэ сир тулата, кытыгыта.

¹⁸¹ *Чэн* — хаамарга халтархай муус, килиэ.

- Бытарџан тымныылаах,
Будулџан туманнаах
Унньуктаах уһун кыһыннаах,
Күлүм күнтэн күүс ылан
50. Иэйии-имэнг ингэн киирэр
Үүнэр-үөскүүр сааскылаах,
Сыралџан күн сыламныыр,
Сирэм күөх силигилиир
Кылгас уйгу сайыннаах,
Айылџа күөџэ кэхтэр,
Кырааската сууйулар
Күлэр көмүс күһүннээх,
Кыһыл кумах кырдалыгар
60. Алмаас таас ардайдаах,
Араџас туой буоругар
Умайар таас ууруулаах,
Сыгар хайа сындыыһыгар
Болгуо тимир модьоџолоох,
Күн түһэн таалалыыр
Үтүөкэн хочолордоох,
Ый түһэн сөтүөлүүр
Диринг далай чүөмпэлэрдээх,
Кыыс кэрэ Арылы эбэбит
Илин-арџаа энээригэр
70. Ураанхай уустара
Иитиллэн олорбутгара үһү.
Ол онно,
Эстэр эргэ үйэбит
Былдыаһыктаах күннэригэр,
Үүнэр сана үйэбит
Үөскүүр кирбиитигэр,
Кири-хаџы киллэрбэтэх
Күндээрэр Күндүйэ эбэџэ
Кэрэ кэскил тэриммит,
80. Уһун уйгу олохтообут
Дуулаџа Дархан аџалаах,
Туналы Далбар ийэлээх,
Үөрэхтэнэн үс өргөстөнөн,
Үс дойдуга үгэнигэр үөтүллэн,
Өлөртөн өлбөт өйдөнөн,
Өрөгөй-талба тардыһан
Үс саханы үөскэтэр аналлаах
Ураанхай Уолан Саха Саарын
Саргы-дыаалы манан уһуо диэн
90. Сүүһүн көлөһүнүн ытыһыгар аџаан,
Сир ийэтэ өрө анһан биэрэр
Күөх уйгутун, үрүг илгэтин

- Харытынан сомсуһан
Дьонун-сэргэтин иилээн-саҕалаан,
Иэримэ дьэни иччилээн
Уутааҕар чуумпутук,
Сымыыттааҕар бүтэйдик олорбут эбит.
Кини бэйэлээх
Айылҕа оҕото
100. Хара тыаҕа хаамтаҕына
Өттүгэр хараланар,
Күөх далайыгар киирдэҕинэ
Көхсүгэр сүгэхэрдэнэр.
Толоон-үрэх устунан
Үрүн сүүрүгү үөрдээбит,
Хотон-алаас мунгунан
Хороҕор муостааҕы хойуннарбыт.
Икки атахтаах булан муспут
Үөрэҕэр үөрэҕэстэммит,
110. Киэн аартыктарга кииртэлээбит,
Атын сир ааттаахтарын билсибит.
Ол олордоҕуна
Дэриэспэ таас
Дэлбэритэ барда,
Дирбиэн этин ньиргийдэ,
Сааллар чаҕылҕан дапсыйда,
Сир ийэни дирин түгэбиттэн
Өрө көбүөхтэтэн
Дьөлүтэ үһуурда,
120. Саха киһитэ билбэтэх
Сата буурай сатыылаата,
Өһөх хара былыттар
Өрө көбөн тахсаннар
Буордаах уу будулуйда,
Хара уу халыйда,
Күөх кырыс
Тиэрэ тэбилиннэ,
Чэн муус килэйдэ,
Аппа-дьаппа элбээтэ.
130. Уолан бүтэр уулаах,
Охтон баранар мастаах
Орто дойду ото-маһа
Иинэн-хатан барда,
Сүөһүтүн-аһын
Туран буор бурҕайда,
Түөрэккэй олохтонон
Бодон, аккыран элбээн
Борон ураанхай
Аймалҕана буолла.

140. Ону кытта
 Атын сиртэн,
 Туспа дойдуттан
 Баһа суоҕу
 Барыырга барҕарбыт,
 Өйө суоҕу
 Өһөрөргө үөскээбит
 Куһаҕан тыын Күөх Моҕой
 Сирдьигинии сыыллан,
 Эриэн өтүүлүү түлэнгнээн,
150. Баар буолбутун
 Харахтаамына да хаалла.
 Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
 Уолан саханы
 Хамса курдук
 Хачыгырыы-хачыгырыы
 Хам эрийдэ,
 Иһин-үөһүн ыбылы ылан
 Мааҕыын аһаабытын
 Айаҕар аҕалла,
160. Бэҕэһээ аһаабыта
 Бэлэһигэр билиннэ,
 Чыпчылыбат
 Уу дьэнкир хараҕынан
 Тэһэ көрөн
 Мэйиитин мэнэриттэ.
 Саха оҕото эрэйдээх
 Билбэтэх иэдээнигэр түбэһэн,
 Сүрэ-кута тостон
 Үрүт күүһэ үгдэрийдэ¹⁸²,
170. Өйө-санаата өһүлүннэ,
 Күр гына сууллан түстэ.
 Күөх Моҕой күтүр өстөөх
 Уол оҕо барахсаны
 Хантайар хабарҕатыттан
 Түөһүн тылыгар диэри
 Ингиир тараһата килэйиэр,
 Эриэн этирик түөстэниэр диэри
 Сиикэй тыймыыт тылынан
 Уоттааҕынан хайа салаата,
180. Киһилиитэ суох
 Кэпсээннээх буолла.
 – Ар-дьаалы! Аар-татай!
 Буор сирэй,
 Бурҕалды сото!
 Үс саханы

¹⁸² Үгдэрий — олус улаханлык сылай, илиһин, быста сылай.

- Үөскэтэргэ аналлаах
Ураанхай уолан
Саха Саарын!
Бөлөнөххө да бөскөйдөргүн,
190. Тарга да дагдайдаргын
Мин бэйэлээх
Ыар-күдэн тыыммын
Хайдах уйуон-тулуйуон эбитэй!
Төһө да сирэм сиртэн
Силистэммитин,
Күндүл күнтэн
Тэһиилэммитин иһин
Көр даа!
Бокуйар эбиккин!
200. Дьэ, нойон!
Эр бэрдэ эрэ буолларгын,
Бу сынгаафым анныгар баар
Алыптаах-дьайдаах
Дьикти дьэнкир хабафы
Хаба тардан ылангын
Хаппар кунгун
Хайа анһан
Хам оһорунан кэбис!
Оннук ильдэ сырыттаһына,
210. Орто дойду олофо
Очура суох буолуофа,
Тонгмуккун аһарыа,
Санаафын аралдьытыа,
Хабарфаһынан эрэ халлааннаах
Хаахынай хадаара хааннаньан,
Үрдүккэ, үтүөфэ тардыспат
Эрэйэ суох олохтонуон! — [диэт]
Чачыгыраччы күллэ,
Ыар-чаан тыыннаах
220. Күөх Мофой
Көстүбэт буола симэлийдэ.
Уолан сэниэтэ эстэн,
Харафа харанаран,
Утуйбут курдук улугуран,
Тонгон токуллан сыттафына
Алааһын сафатыгар үүммүт
Аарыма хатынтан
Аан айылфа иччитэ
Амарах санаалаах,
230. Аһыныгас майгылаах
Аан Алахчын Хотун
Илэ тахсан кэлэн

- Охтон сытар уоланга
Ырыалаах буола турбут:
– Дьэ бу!
Көмүс бизбэйим,
Айыым уустарын араначчылыырга
Үрдүк айыылартан ыйаахтаах,
Өрөгөй талба тардыһан
240. Үс саханы үөскэтэргэ анаммыт
Ураанхай уолан
Саха Саарын!
Кири-хаҕы киллэрбэтэх
Чэлгиэннээх тэлгэһэҕин,
Көндөй көмүс уоруккун
Күөх Моҕой ибили кэспитин,
Дьүдэйбит дьүһүнгүнүн,
Самныбыт санааһын,
Аймах дьонун аймалҕанын
250. Хомойо көрдүм, хоргуттум!
Ураанхай саха
Уйгулаах олоҕо
Уруйданыа буоллар,
Саха буолар
Салбар салааһын
Салалыа буоллар,
Өлөн бизэрт өрөгөй
Үрдүө буоллар,
Самнан бизэрт саргы
260. Салҕаныа буоллар
Этэр тылым эгэлгэтин
Тэргэн ый ньэмиэтэ¹⁸⁵ буолбут
Икки кэрэ чуор кулгааххынан
Истэ сэргэҕэлээ!
Былыргы олонхо олоҕор
Уот тыыннаах Уһутаакы
Тоҕус уон куотар кубулуатын,
Алып Хара Аат Моҕойдоон
Аҕыс уон ааһар албаһын,
270. Илбис иирээнин,
Түөкэй албынын
Таба таайан, өтө көрөн
Ураанхай Улуута
Саха Ньургүна
Өлбөт сүбэни сөпкө булан,
Айыы аймаһын арангыччылаабыта,
Күн дьонун көмүскээбитэ.
Ол курдук эн эмиэ

¹⁸⁵ Ньэмиэт — өйгө онгортон көрөр уобарас.

- Күөх Моҕой
280. Ааһар былыт албынын
 Таба таайар санаалан,
 Көһөр былыт көлдүнүн
 Сөпкө өйдүүр сүбэлэн,
 Өбүгэ үгэһин тутус!
 Былдыаһыктаах дьыллар
 Быыһыктара буолла!
 Күөх Моҕой
 Ураанхай саханы
 Уһун уотун отуннарыа суоҕа,
290. Сэриитэ да суох эһиэҕэ,
 Сир-буор сирэйдиэҕэ,
 Бэйэҕин сиппэтэҕинэ
 Бэдэргиттэн иэстиэҕэ.
 Орто дойду олоҕо
 Онто да суох огдолуйда!
 Ураанхай эрэ буолларгын
 Удьуор-хаан олохтоох өйгүнэн,
 Уруу аймах үтүө сүбэтинэн
 Алыптаах дьайтан араһсан,
300. Күннээҕи көрү,
 Иирэр имэни
 Антах анһан,
 Быһан быраһан,
 Өлөртөн өйгүнэн өрүһүнэн
 Үөрөҕинэн, үлэнэн өрөгөйдөө!
 Араас бэртэр
 Харахтарын аалбыт,
 Санааларын аймаабыт
 Иитиллэр ийэ сириг
310. Барҕа баайын, күр үбүн
 Күдэнгэ көтүппэккэ,
 Былаҕайга былдыаппакка
 Саргылаах олохтон,
 Үс саханы үөскэт,
 Ыраас хааннаах ыччаттан,
 Сэлэ чэчири¹⁸⁴ тэнит,
 Ахтар айыыларгын айхаллаа!
 Күөгэл-нусхал буоллун! — [диир].
 Ураанхай Уолан бараһсан
320. Уолуйан уһукта биэрэн:
 – Һуу! Бу тугуй?
 Түүл дуу, илэ дуу?
 Мин киһи бу хайа бодолоннум?
 Үөгүлээн да төннөрбөт,

¹⁸⁴ Сэлэ чэчир — ыһыах түһүлгэтин тула кэккэлэччи анһылыбыт чэчирдэр.

- Хаһытаан да хайһыннарбат,
Буолуох буолбутун булгуруппат,
Өһүллүбэт түмүгүнэн ыйылан
Ыар санаа мэйиибин хам тутта.
Уһуну-киэни ыйдангардыбат,
330. Сарсынгыны-эһиилгини санаабат,
Татым майгыланан,
Тутах быһыыланан
Харыан үтүө күннэрбин,
Эдэр-чэгийн бэйэбин
Сордоох дууһа бу гыммыт,
Абабыан-сатабыан!
Аймах дьонум
Аһыннахтарын аайы
Аһайан туран
340. Ааргы¹⁸⁵ быһыыланан,
Үтүө баҕаларын
Үлтү кэһэн,
Өчөһөн туран үлүһүйэн,
Сүлүһүгүнэ сүрэхпин сүүйтэрэн
Үтүрүйбэт үлүгэри оноһуннахпыан!
Уол оҕо буолан төрөөн
Хаан уруу дьоммор
Туллубат тулааһын буолар,
Аймах билэ дьоммор
350. Туруук таас курдук
Суон дурда,
Хара тыа курдук
Халыг хахха буолар
Уураахпын кэһэммин,
Кээнчэ курдук кэһиллэн
Кэбилэммит кэбим да эбит!
Баһа суоҕу
Барыырга барҕарбыкка,
Өйө суоҕу
360. Өһөрөргө үөскээбиккэ
Баспын биэрэн,
Өйбүн сүүйтэрэн
Таптыыр кэргэн
Хоонньун сылааһын билбэккэ,
Төрөтөр оҕо
Сүрэҕи хамсатар минньигэс
Сытын сылаабакка,
Синньигэс моойдооххо
Сүһүөбүм хамсаан
370. Сүрбүн сүүйтэрдэхпиэн,

¹⁸⁵ Ааргы — түргэнник өйдүү охсубат, сыппах өйдөөх; ангала, акаары, түнкэтэх киһи.

- Куппун куоттардахпыан!
Сангарды туран,
Тыылан-хабыллан,
Оонньуулаах-көрдөөх
Кэрэмэс дэтэн,
Быһа быакаллыбыт быһыыланан,
Күүстээх бөҕө көрүнгэнэн
Кыыс эрэ хараҕа хатанар,
Иэдэһэ итийэр, имэ кэйэр
380. Уол оҕото буолан
Сылдыбытым баара,
Быһыта сынныллан,
Быртах тылланан,
Быар быһаҕас, ис тihэҕэс буолан
Кэбилэнэн олорорум сүрүн ньии!
Былыргы сахалар
Мындыр өттүлэрэ
«Уол оҕо саадаҕын
Үстэ курданар,
390. Үстэ өлөн тиллэр,
Бүгүн ат өрөҕөтүгэр,
Сарсын ат уорҕатыгар», — диэн
Этэллэрэ үһү дииллэр.
Ол буоллаҕына
Мин даҕаны,
Өссө биирдэ нэмийэн
Киһи буолар туһугар
Санаабын ууран,
Кыахпын түмэн
400. Кыһаллан көрүүһүбүн.
Ама да мин буолбутум иһин
Айбыт айыыларым
Алгыстаах тылларын
Аанһа ахтыбакка,
Толоҕойбор тохтоппокко,
Күөх Моҕой абыгар хотторон,
Ап-чарай илимэр сөрөнөн
Алдьархай аартыгар үктэниэх,
Киһи-хара буолбакка
410. Кэнчээрибин кэҕиннэриэх бэйэм дуо?
Кии буолабын дуу,
Киһи буолабын дуу? — диэн
Мунчааран турбута үһү.
Ол турдаҕына,
Туруу ийэ буора
Долгуйарга дылы буолла,
Орто дойдутун киинигэр

- Тиэргэнин иһигэр турар
Аан дойдутун
420. Антыанната буолбут
Бар дьабыл кыыллаах
Бастын сэргэтиттэн
Дьэитин-уотун араначчыта,
Дьайтан-киртэн харыстааччыта,
Үрдүк халлаан тойоно
Үрүн Айыы ылгын уола
Түһүмэл Тойон
Сангарбыт сангата
Сатараан иһилиннэҕэ:
430. — Дьэ буо!
Бу орто туруу дойду
Долгуйар киинигэр,
Оргуйар оройугар
Таалалаан үөскээбит
Ураанхай уолан
Саха Саарын!
Эн бэйэлээх
Чэлгиэннээх тэлгэһэн
Тоҕус үйэ тухары толугураабатах
440. Тойон сэргэн тойоно,
Аҕыс үйэ тухары айгыраабатах
Алтан сэргэн арчыта
Түһүмэл Тойон диэн
Хомойбут тойуккун,
Ыксаабыт ырыаҕын
Уолуяа иһиттим,
Долгуйа көрдүм!
Дьэ эрэ, тоҕойум!
Туох иһин
450. Күнтэн көнтөстөөхпүтүй,
Туох иһин
Айыы хаан ааттаахпытый?
Тура-олоро толкуйдаан,
Сыта-тура сыаналаан!
Огдолойбут олохпутун онгостон,
Алларыйбыт сүрбүтүн күүһүрдэн,
Айыы күүһүн тардыныах,
Арчы күрүө түһэриниэх!
Өйбүт-санаабыт тобулуннун!
460. Өһөх майгыбыт өһүлүннүн!
Аан ийэ дойдубутун
Арҕаа дойду ааттаахтара
Арбыяа быстан
Аймаан эрэллэр,

- Иитиллэр сирбитин
Илин дойду идэмэрдээхтэрэ
Ирдээн туран
Илдьи кэһэн эрэллэр.
Ол буоллабына,
470. Бэйэ бодоҕун тардынан,
Куккун-сүргүн кумунан,
Уодаһыннаах санааны
Өтө көрөр өйдөн,
Аһары түһэр албастан! — диэтэҕэ.
Биһиги киһибит
Иһиттиэм-истибэтиэм диэн
Сүүрэн быыппастан
Сирэм күөҕэ сириэдийбит,
Сибэккинэн симэммит
480. Сылаас буордаах хонуутун
Сииктээх отун тоҕо кэһэн
Тойон дьон сото кэбиһэн
Дьондоллон туралларыны
Кэккэлээн кэчигирээбит,
Лоһуор көмүс туораахтаах,
Күөх солко киистэлээх
Чиргэл тиит тулалаах,
Бй ымсыырар
Ыраас маҕан туостаах,
490. Күн баҕарар
Көмүс ытарҕа симэхтээх
Хатын дьахталлардыы ханыыласпыт
Хатын мас хадьааһыннаах,
Сүүрүктээх уу суккуллар
Диринг чүөмпэ уулаах
Күн уотун күлүмэр
Күндээрэр Күндэйэ эбэтигэр
Элээрэн киирэн
Төбөтүн оройунан
500. «Чолк» гынан хааллаҕа.
Ол киирэн,
Умсаахтыы сөтүөлээн,
Сордоннуу сундулуйан,
Бочоохтуу буллугунайан
Хара дьай сыстыбытын
Хастыы анньынна,
Дохсун сүүрүккэ
Тоҕу оҕустарда,
Сиккиэр салгынна
510. Сайа оҕустарда.
Этэ-сиинэ чэпчээн,

- Санаата саатаан,
Сүргэтэ көтөбуллэн,
Сүөм үрдээн,
Сүүрэ сылдьан үлэлээн,
Оту-маһы тардыалаан,
Айылба ийэтигэр
Көнгүл-босхо таалалаан,
Көччөх курдук көтүүлээн,
520. Куобах курдук ойуолаан,
Тайах курдук атаралаан
Харса суохтук хамсаммытыгар,
Көлөһүн-балаһын аллыбытыгар
Хаппар кунгар хатаммыт
Өһөх хааннаах хабах
Мүлчүрүс гынан
Үлтү түһэн бытарыйан,
Хайа ыстанан дэлбирийэн,
Сииги кытта сиик буолан
530. Симэлийэн сүтэн хааллаҕа.
Эдэр киһи
Эргиллэн көрбөккө,
Оҕо киһи
Тохтоон турбакка
Чэлгиэннээх тэлгэхэтин
Туора сүүрэн чоноһуйан,
Быһа сүүрэн быыраттан¹⁸⁶
Тиит киэнэ
Чиргэлинэн тутулубут,
540. Бэс киэнэ
Бэрдинэн тэриллэммит,
Туой киэнэ
Үрүнүнэн сыбаммыт
Аҕалаах ийэтин
Алаһа дьизлэрин
Аанын аһа баттаан,
Аал уоттарың иннигэр
Аргынньахтаан олорор
Аастыйбыт астаах
550. Аҕалаах ийэтин иннигэр
Сөһүргэстээн нөрүйэн
Саха Саарын
Ырыа ыллыы,
Тойук туойа
Турбута үһү.
– Дьэ бу!
Айан үөскэппит

¹⁸⁶ *Бырай* — түргэнник өрө кыырайан, дьулуруйан табыс; түргэнник, дьулурубатык ханна эмэ ыраах тийи.

- Аастыйбыт астаах
 Аар тойон аҕам!
560. Күнү көрдөрбүт
 Күрэнсийбит астаах
 Күбэй хотун ийэм!
 Кыһырбыккыт
 Кыстык хаарды кыйданнын,
 Хоргуппуккут
 Хонуу уутунуу көттүн!
 Үтүө санаабыт
 Үрүн туллукутуу үөрдүстүн,
 Сайдам санаабыт
570. Саһаан маһыны саһыланнын!
 Кыанар-сылдыар киһиэхэ
 Күн сирэ көндөй,
 Сайаҕас-сайдам киһиэхэ
 Аан дойду аһаҕас.
 Айыым сиригэр
 Аһыныгас санаалаах
 Ытык ыал
 Ыччата буоллаҕым,
 Төрөөбүт дойдубар
580. Түс-бас олохтоох
 Төрүт дьон
 Төрүөҕэ буоллаҕым.
 Түһү түөрэхтиир,
 Кэскили кэрэһилиир
 Кэскиллээх кэпсэтиини
 Кэпсэтиэҕин диэн
 Нөрүөннээх бэйэм
 Нөрүйэн турабын.
 Онуоха оһоҕун иннигэр
590. Оллоонноон олорбут
 Оҕонньор киһи
 Дуулаҕа Дархан
 Ыйыллыбыт сырайа сымнаан,
 Нөрүйбүт көхсө көнөн
 Өрөөбүт уоһун өһүллэ,
 Хоммут уоһун хонгордо:
 – Дьэ дуо! Дьэ буо!
 Кэтэспит кэммит
 Кэллэ курдук,
600. Санаабыт ырабыт
 Салалынна курдук.
 Дьэ, биэбэйим!
 Саха буолар
 Саргылаах санаан

- Сайда турдун,
Киһи буолар
Кэскиллээх ыран
Киэркэйэ турдун.
Олох диэн уустук!
610. Очура-чочура,
Одурууна элбэх.
Орто туруу дойдуга
Ороһулаан үөскээбит
Одьунаас эрэ барыта
Орто дойду олоҕо
Олус кэрэтин,
Хатыламмат дьиктитин,
Киһи биирдэ олорорун,
Сир-халлаан кэмигэр
620. Киһи олоҕо кэмчитин
Өйдүүр буолбатах.
Киһи буолар кэскил
Төрүттээх, түөрэхтээх,
Сиртэн силистээх,
Күнтэн көнтөстөөх.
Ону барытын
Ырыта барбакка,
Өбүгэ үгэһин,
Ааспыт кэмнэр,
630. Урукку дьыллар
Быһылааннаах күннэрин
Ахтан ааһыам.
Төрүт сирбит,
Төрөөбүт дойдубут
Төлкөлөөх түөрэҕин
Төлө туппат туһугар
Тоҕус ыйы быһа
Толугурдаах торбос
Туораабатын диэн
640. Томороон тымнылыын тустан
Тонг ингирдэммит,
Аҕыс ыйы быһа
Ала кулун
Аҕыйаабатын диэн
Ахсым тымныыга аҕылаан
Уһун тыыннамыт,
Ынаҕар истээх
Ынах сүөһү
Ыанньыйдын диэн,
650. Көнтөстөөх көлө
Күүһүрдүн диэн

- Күнүн аайы
Көхсү көннөрбөккө,
Көлөһүн алла
Күүскэ үлэлээн
Кэскили тэринэр
Көмүскэс санаалаах
Күн айыы уустара
Илгэлээх эбэбит энээрин
660. Илин-арҕаа тардытыгар
Иллээхтик-эйэлээхтик
Иитиллэн олобуппут.
Бу олодохпутуна
Туой көһүйэни
Түгнэри кэппит курдук
Тимир наннаһын бэргэһэлээх,
Үктээтэҕин аайы үгүрэлиир,
Хаамтаһын аайы хаачыгырыыр
Халын уллуннаах
670. Хара саары саппыкылаах,
Алтаннаах тиэрбэстээх
Алталаах оҕус тириитэ
Холун курдук курдаах,
Таас хайа хадьяаһыннаах,
Тонмот муора энээригэр
Тонуом диэн толлубакка,
Тутайыам диэн куттаммакка
Тоттук үөскээн торолуйбут,
Итии муора иилэбит
680. Ичигэс сүүрээन्नээх
Илгэлээх дойдуга иитиллэн
Ириэнэхтэн иннибэт
Идэмэрдээх энэрдэммит
Арҕаа дойду адьынаттаахтара
Аан дойдубутун
Атыйахтаах уу курдук аймаан,
Ийэ сирбитин
Илдьи кэһэн,
Иэдээннэ тэбэн,
690. Оҕолуун-уруулуун умсарар,
Сир үрдүттэн симэлитэр,
Уоран талаан саба түһэн
Үрүт күүспүтүн үгдэритэн,
Алын күүспүтүн алларытан,
Саргыбытын самнаран
Саба баттыыр,
Куһаҕаны хомуйтарар
Кулут онгостор

- Уодаһыннаах санааланан,
 700. Тиистэригэр дылы сэбилэнэн,
 Харахтарыгар дылы хаххаланан,
 Уотунан уһуураар
 Тиһиликтээх¹⁸⁷ тингилэхтээх
 Тимир оҕустарынан,
 Орулата-орулата,
 Буор сири тизэрэ үктээн,
 Иннилэригэр түбэспити
 Илды кэһэн, түөрэ көтөн
 Имириир тыыннаағы¹⁸⁸ ингнэрэн,
 710. Сарыы манган халлаанынан
 Сарылыы-сарылыы көтөр
 Сараһын дьайдаах,
 Уотунан тибиирэр
 Өһөрөр илбистээх
 Өлүү хара суордарынан
 Иннинэн сирэйдээҕи,
 Икки атахтаағы
 Ирдээн туран ингнэрэн
 Уонунан сылларга оспот
 720. Онгойон олорор баастаабытгара,
 Сүүһүнэн сылларга
 Сыыкааран ааспат
 Сырҕан баастаабытгара да,
 Төлкөбүт түөрэҕин
 Түөрэ үктээбэтэхтэрэ.
 Онтуларыгар астыммакка,
 Санааларын сиппэккэ
 Аҕыс уон ааһар албастаах,
 Тоҕус уон куотар кубулҕаттаах,
 730. Өйө суоҕу өһөрөр,
 Баһа суоҕу барыыр
 Сүлүһүн дьайдаах,
 Иирэр илбистээх
 Күөх Моҕойунан
 Ситэн сизрилэр,
 Имниин эһээрилэр
 Оҕуруктаах өйдөммүттэр,
 Албастаах санааламмыттар.
 Оҕонньор киһи онолуйан
 740. Олоҕун одуруунун,
 Кэскилин кэпсээнин
 Ситэриэн иннинэ
 Сытыы туйах чыбыйда,

¹⁸⁷ *Тиһилик* — туох эмэ (холобур., бэрэмэдэй, бачыынка) айағын быанан тиһиллэр кэлгийтэ.

¹⁸⁸ *Имириир тыыннаах* — тыынар тыыннаах.

- Күн уотун күлүмэр
 Күндээрэр Күндэйэ эбэ
 Арҕаа аартыгар
 Киирэн эрэр күн
 Килбиэнин анныгар
 Чыбылҕан айаннаах
 750. Хара чуоҕур аттаах
 Киһи бэрдэ, элик үтүөтэ
 Көтүтэн киирдэ.
 Кэлбит киһиэхэ
 Дьыл¹⁸⁹ тэлэйэн,
 Тэлгэхэҕэ киллэрэн
 Эбэрдэнэн көрүстүлэр.
 Айан Киһитэ
 Атыттан түһэн
 Тэһиинин туппутунан
 760. Кэлбит соругун кэпсээн
 Тыл-өс этэ,
 Түөһэ томтойо,
 Айаҕа онойо турбута үһү.
 – Дьэ диэн!
 Кири-хаҕы киллэрбэтэх
 Күндээрэр Күндэйэ эбэҕэ
 Кэрэ кэскил тэриммит,
 Уһун уйгу олохтообут
 Киһи кэрэмэхэ,
 770. Ураанхай улуута
 Дуулаҕа Дархан Тойон,
 Туналы Далбар Хотун!
 Албан-дьоһун ааккытыгар
 Айхал буоллун!
 Үөмэн тийибэт
 Үтүө ааккытыгар
 Нөрүөн-нөргүй!
 Күн түһэн таалалыыр
 Үтүөкэн хочолордоох,
 780. Ый түһэн сөтүөлүүр
 Дирин далай чүөмпэлэрдээх
 Улуукан Арылы эбэбит
 Үрүйэ буолан үөскүүр
 Үөһээ тардытыгар,
 Чубуку чугуулуур
 Хаардаах хайалардаах,
 Саарба саарыыр
 Халын систэрдээх,
 Аан ийэ дайды

¹⁸⁹ Дьыл — дьыэ, ураһа, хаппахчы о.д.а. ааннарын үөһэттэн түһэр тири, туос сабыылара; тири халҕан.

790. Арбаһа буолан айыллыбыт
Орто туруу дойду
Дьогдьойор саалыгар
Туругуран олорор
Толомон Тойон
Итэҕэллээх киһитэ,
Эрэллээх илдьитэ,
Чыбылҕан айаннаах,
Хара чуоҕур аттаах,
Харыһыктаах оҕо
800. Харалдьын Бэргэн диэн
Турар бэйэҕитигэр
Дорообонон тосхойдум.
Саарбах соҕус киһи
Ааммыт айаҕар
Тыл-өс этэн
Айаҕа онгойдо диэн
Атыгырыы көрүмэн!
Ыксал быһыыга ыктаран,
Тиэтэл сорукка үттэрэн
810. Сизэрэ суох сэхэргээтим.
Кэлбит сорукпун кэпсээтэхпинэ,
Итэҕэллээх илдьиппин эттэхпинэ –
Аан ийэ дайды
Арбаһа буолан айыллыбыт,
Орто туруу дойду
Дьогдьойор саалын
Быһа көтөн туораабыт
Тимир Дьигискэн аартыгынан
Тутуһан туран мэлдьэһтээх,
820. Көрдөрөн туран балыырдаах,
Балысхан Баай аҕалаах,
Сүлүһүн дьайдаах,
Иирэр илбистээх
Күөх Моҕой инилээх,
Чаккырыас харахтаах,
Сиэллээх Моҕой аттаах
Кырыктаах Кыдьык,
Дьалыннаах Дьаллык,
Дьэбиннээх Дьэллик
830. Дьизэгэнийэн кэлэн
Толомон Тойонноох
Көрдөр харахтарын дьүккэтэ,
Көтүрдэр тиистэрин миилэтэ,
Оһоҕос түгэбинээҕи оҕолоро,
Көмүс түөстээх күөрэгэйдэрэ
Күөгэлдьийэ Куоҕа

- Күүс өттүнэн күтүөттээн
 Айгыр-силик айылгаларын,
 Ампаардаах астарын
840. Аана суох аамайдаата,
 Көрүөх-билэ дьоннорун
 Көнүлүнэн түүрэйдээтэ,
 Аймах-уруу дьоннорун
 Ангардастыы атаҕастаата.
 Утары турбуту урусхаллаата,
 Киэр буол диэбити кэһэтэлээтэ.
 Толомон Тойон
 Туура тэппит туйаҕа
 Тураҕас элэмэс аттаах
850. Тумарча Бөҕө
 Туруулаһан тулуйбата.
 Көстүбэт уолун көлдүнэ,
 Абааһы уолун албына
 Айыы оҕотун
 Салгын кутун салытта,
 Ураанхай оҕотун
 Буор кутун бурайда.
 Орто туруу дойду
 Дьогдьойор саалыгар олохтоох
860. Толомон Тойон:
 «Ураанхай улууга
 Дуулаҕа Дархан Тойон
 Айыы дьоно атаҕастаммыттарын
 Араначчылаатын,
 Күн дьоно көмчүлэммиттэрин¹⁹⁰
 Көмүскээтин.
 Көстүбэт уола
 Дьэбиннээх Дьэлликтэн
 Тураҕас элэмэс аттаах
870. Тумарча Бөҕөнү
 Ийэ кутун куоттарбакка,
 Сүрүн сүтэрбэккэ
 Быһаан ылан
 Кэскилбитин кэрэһилээтин,
 Түөрөхпитин төлкөлөөтүн!», — диэн
 Көмүскэл көрдүүр! — диэтэҕэ.
 Дуулаҕа Дархан Тойон
 Итэҕэллээх киһи
 Илдыти этэрин
880. Иһийэн туран иһиттэ,
 Хаана-сиинэ хамнаата,
 Хараҕа уоттанна.

¹⁹⁰ Лит.: Күөмчүлэммиттэрин — атаҕастаммыттарын, кыһарыйыллыбыттарын.

Хараһыктаах оҕо
Харалдын Бэргэннэ,
Халын аймаҕар,
Хаарыан ыччатыгар
Кэс тылын кэпсээтэ,
Аман өһүн амалыйда:
— Дьэ бую!

890. Этэр тылбын истэн
Эт мэйиигитигэр хатаан!
Тонгтон толлубат
Хоһуун буоламмыт,
Кытаанахтан чаҕыйбат
Хорсун буоламмыт,
Саргыбытын салайар
Мындыр буоламмыт,
Тонг күөһүннээх дойдубутун
Сылаас тыһынмытынан¹⁹¹ угуттаан
900. Саргылаах саха дуо дэппишпит,
Киһи хара буолбуппут.
Тот дохсун, баай бардам.
Баламат Баай
Былыр-былыргыттан
Ыкса ыалын ынчыктатан,
Чугас дьонун дьууктаталаан¹⁹²,
Сири былдыһан сиһиктэһэн¹⁹³,
Баайы талыырга сэбилэнэн,
Сирин-дойдугун
910. Сингнэри үктээн,
Уулуун-тыалыын, салгынныын
Быртаҕырдан, буортурдан
Төрүөх бөҕөтүн төһүннэрдэ,
Кэлэр бөҕөтүн кэһиннэрдэ.
Улахан уола
Ыар чаан тыһыннаах,
Сүлүһүн дьайдаах
Иирэр илбистээх
Күөх Моҕой,
920. Ылгын уола
Кырыктаах Кыдьык,
Дьалынныых Дьаллык
Дьэбиннээх Дьэллик –
Төһүнүбүт төрүөхтэр,
Туппуттарың туура тардар,
Көрбүттэриң көңү көтөр
Баламат майгылаах,

¹⁹¹ Лит.: *Тыһынмытынан*.

¹⁹² *Дьууктаа* — кими эмэ өһөөн, суута-сокуона суох өлөр.

¹⁹³ *Сиһиктээ* — кими-тугу эмэ хааннаан-сиһиннээн аата-аһса суох өлөртөө, туох эмэ хааның харса-хабыра суох тох.

- Бардам быһыылаах,
Икки атахтааҕы
930. Иннинэн сирэйдээби
Ингнэрэргэ үөскээбит
Илэ илиэһэйдэр,
Ингсэ мэнэгэйдэр,
Обот соллоннор
Буулаан муннаатахтара
Абатын эбитин!
Кэнэҕэһин кэнэҕэс
Кэнчээри ыччаккытыгар да
Кэриэс курдук этэр буолун:
940. «Дьолу түстүүр ил-эйэ,
Үрдүк төлкө — чөл олох,
Уһун туску — күүс үлэ,
Куту-сүрү күүһүрдэн
Саргы-талаан тардыһың!» — [диэн].
Урукку дьыллартан,
Ааспыт кэмнэртэн
Сытан биэрэн систарбат,
Охтон биэрэн тэбистэрбэт
Харса суох хааннаах,
950. Сэргэх, сымса, хапсаҕай,
Тулуурдаах-дьулуурдаах,
Булгуруйбат модун санаалаах
Биһиги буоламмыт
Кырыктаах кыргыз сыллар,
Охсуһуулаах одун кэмнэр
Одурууннарын уңуордаан
Самныбат саргылаах сахалар,
Охтубат онгоһуулаах ураанхайдар
Кинилэр дуо дэппиппит.
960. Нохтолоох сүрэхпит ытарҕата,
Хайҕахтаах быарбыт тулаайаҕа,
Тэбэр туйахпыт,
Көтөр кынаппыт
Саха Саарын!
Кустук курдук куоһанан
Күн дьонун көмүскүү
Көтөр күнүн үүннэ,
Ох курдук онгостон
Айыы дьонун араначчылыы
970. Айанныыр күнүн буолла! — диэтэҕэ.
Онуоха буоллаҕына
Орто дойду оҕото
Ураанхай Уолана
Саха Саарын

- Үс өргөстөөбүнэн өрө көрөн,
 Уһугунан дугунан
 Утары хааман кэлэн
 Аар тойон аҕатын,
 Аймах-билэ дьонун
 980. Иннилэригэр сүгүрүйдэ.
     – Дьэ буо!
 Айан төрөппүт
 Аар тойон аҕам,
 Күнү көрдөрбүт
 Күбэй хотун ийэм,
 Аймах-билэ бар дьонум!
 Кири-хаҕы киллэрбэтэх
 Күндээрэр Күндэйэ эбэбит,
 Ийэ сирбит иччилэрэ,
 990. Аан айылҕа айыылара,
 Саха буолар
 Дьонун ааппын ааттаан
 Алгыстаах тылгытынан
 Албан уккуйан
 Атаара хаалыҥ!
 Күн айыы дьоно
 Көмүскэл көрдөөбүттэригэр
 Дорҕоон айан
 Суолун тобуларбар
 1000. Кыа хаанга уһаарыллан
 Кырыыска этиллибит,
 Кырыы сиргэ ууруллубут
 Кыргыска туттар
 Кыырыктаах сэптэри
 Кыынарарыгар уган
 Кыстаан биэрин! — [диэбит].
     Сарсыннытын саныыр
 Саха үгэһинэн
 Уол оҕо төрүөбүттэн,
 1010. Орто туруу сиргэ
 Оройунан түһүөбүттэн
 Сийин этэ ситиэр,
 Буутун этэ буһуор диэри
 Киһи буолар аналын
 Билэн билгэлээн,
 Онно сөптөөҕө буолуо диэн
 Отчукка хотуурун,
 Масчыкка сүгэтин,
 Булчукка саадаҕын
 1020. Аналлаах уустарынан
 Биилээҕинэн-уһуктааҕынан оҕустаран,

- Көлөтүн-тэрилин таннаран,
Таннар тангаһын тиктэрэн
Олобун суолугар бэлэмнээн
Тэрийэллэр эбит.
Обо киһи бороохтуйан
Борбуйун көтөбөн
Сыһы аайы сырсар,
Хонуу аайы куоталаһар,
1030. Күнү быһа көрүлээн
Көччүйэр буолуута,
Чаачар саанан оонньоон
Саатыыр буоллағына
Талан-талан
Тарбахтарынан сыымайдаан,
Төрдүн төлкөтүн
Түөрэ бары түөһэн,
Үтүө буолуо диэбиттэрин
Кулун саға эрдэбиттэн
1040. Аналлаах атын,
Миинэр мингэтин
Анаан-минээн туталлар эбит.
Аймах-билэ дьоно
Айыы оҕотун
Туттар тэрилин,
Тангаһын сабын
Тэрийэн-бэрийэн
Бэлэмнээн биэрдилэр.
Ол кэннэ
1050. Аҕата оҕонньор
Дуулаҕа Дархан:
– Дьэ бую!
Күнгэ көрбүт биэбэйбит
Үс дойду үтүөлэригэр,
Айыы сири ааттаахтарыгар
Кэрэхсэтэр аатын
Сулустаах халлаан
Сүһүмнүүр анныгар
Сураҕыран үөскээбит
1060. Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьаһыл аттаах
Саргы-талаан тардыһар
Саха Саарын диэн буол!
Аналлаах аккын,
Миинэр мингэһин,
Соргулаах соноҕоскун
Соҕотох доҕор онгостон
Суол хаан ийэни

- Арийан айанныыргар
1070. Санаан эрдиитэ буоллун диэн
Саманныгы этэбин –
Алдьархайдаах аан дойду
Адьырҕа бөрөлөрө
Атааннаһан, атаҕастаан
Анардастыы айбардыы
Аатыран кэлэннэр
Ат оҕус курдук кэйиллэн,
Күөрт ыт курдук үүрүллэн
Күотар күннэригэр,
1080. Күүстээх санааттан
Көхсүбүт көнньүөрэн
Үөрбүт кэммитигэр
Толомон Тойоннуун
Туспа дойдуга
Тутуспутунан сылдьар
Доҕордуу этибит.
Үтүө доҕорбунаан,
Үөлээннээх киһибинээн
Кыргыһыы хонуутуттан
1090. Төрөөбүт сирбит
Төгүрүк алаастарыгар
Төһүнүбүт үөрүүбүтүгэр
Кэнэҕэһин даҕаны
Кэскилбитин түстэһиэхпит,
Уоллаах кыыс оҕолорбутун
Ыл онгорон
Хаан уруулуу,
Аймахтыы буолуохпут диэн
Кэс тылбытын бэрсибиппит.
1100. Онон буоллаҕына,
Толомон Тойон оҕото
Көстөр үтүө дьүһүннээх,
Айыы аймаҕын
Күндү күөрэгэйэ
Күөгэлдьийэ Куо эйиэхэ
Дьылҕан ыйбыт
Хоойгор сытыарар
Холоонноох доҕорун,
Айылҕан анаабыт
1110. Тэллэххэр сытыарар
Тэннээх кэргэнин буолар — [диэтэ].
Аймах билэ дьоно
Аал уоттарыгар
Айах тутан
Алгыы хааллылар:

- Улуу бэйэлээхтэр
Удьурдара буоларгын умнума,
Кэрэ бэйэлээхтэр
Кэскиллэрэ буоларгын кэҕээннэримэ!
1120. Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Татаар тыллаах
Таба эппэтин!
Айыы дьонун арангаччылаа,
Күн дьонун көмүскээ!
Саргы-талаан тардыһар
Саха Саарын
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьабыл атын
1130. Сүүрдэн иһэн
Дэгэс гынан
Дуйдаах сырайдаах
Ыпса-дьыпса ыңгырыгар
Миинэ түстэ.
Сиэлэ-кутуруга сиксиллэн
Сиэлэн сэгэтэн иһэн
Сур Дьабыл соноҕос
Кулгаахтара чөрөйдө,
Харахтара кэнээтэ,
1140. Таныйлара тартайда,
Тыбыыран тарылатта.
Күндээрэр Күндэйэ эбэ
Соҕуруу тыргыллар
Аартыгын айаҕар,
Алаас саҕатыгар
Айгырас Аар Хатын
Аттытыгар тийэн
Тохтуу биэрдэ.
Саха Саарын
1150. Көрө биэрбитэ
Бэдэр саҕынньаҕын
Нэлэккэйдии кэтэн,
Үүс бэргэһэтин
Сэгэччи уурунан,
Ханайбыт бэйэлээх
Хотун хаан
Маҕан Мангхалыын
Аан Алахчын
Илбиргэстээх¹⁹⁴ симэхтээх
1160. Илин-кэлин кэбиһэрэ
Илибирии дьиримнээн,

¹⁹⁴ *Илбиргэс* — туох эмэ ыйанан эйэнгэлии сылдыар киэргэл.

- Иннигэр кэлэн
Этэ-туойа
Уоһа сэгэйэ турар эбит.
– Дьэ буо!
Бизбэйим!
Сулустаах халлаан
Суһумнуур анныгар
Сураһыран үөскээбит
1170. Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьаһыл аттаах
Саргы-талаан тардыһар
Саха Саарын!
Үлүгэрдээх дойдулар
Үргүөрдэрин бүөлүү —
Күн дьонун көмүскүү,
Алдьархайдаах дойдулар
Аргыардарын бопсо –
Айыы дьонун арангаччылыы,
1180. Атааннаах аан дойду
Атыыр ааттаахтарын кытта
Аат былдыһа, күөн көрсө,
Саргы-талаан тардыһа
Алаһа бараан дьиэбиттэн,
Алааскыттан аттанаргар
Аартыгын аһылыннын,
Айанын суола табылыннын,
Санааһын ситиһэн
Саргылаахтык сырыт.
1190. Тыйыс дойдун
Кистэлэн кыаһын
Кичэмэлээн ингэриммит,
Тымныы дойду
Тыллан-хайдан тахсар
Күүһүн мунһуммут,
Төрөөбүт сириг
Отун-маһын симэһинин
Өһүллүбэт күүһү биэрэр,
Уһарыйбат уоһу угар
1200. Өлбөт мэнэ ууну
Үс иһэһэй¹⁹⁵ мөкүнүк
Онорон аһалым.
Алгыстаах айылһан
Араһас далбарын
Бастакы мөкүнүгүн
Ылан ыйыстан кэбис,
Иккис мөкүнүккүн

¹⁹⁵ Лит.: *Иһэһэй* — иирсибит, мөчөхтөспүт түү.

- Тардыстар талаһан,
Миинэр мингэн
1210. Сур Дьябыл атын
Айаҕар ук,
Үһүс мөкүнүккүн
Өлбүтү тириэрэргэ¹⁹⁶,
Өспүтү үтүөрдэргэ
Илдэ сылдьарга анаан
Хонноҕун аннынан
Тири халпар¹⁹⁷ түгэҕэр
Түһэрэн кэбис.
Үс өргөстөөх
1220. Үтүө киһи буолан
Өстөөхтөрү өһөр,
Аҕыс кырыылаах
Ааттаах киһи буолан
Атаҕастаабыттары алдьат!
Ийэ кутун
Ибири билбэтин,
Буор кутун
Буомнары¹⁹⁸ туораттын,
Салгын кутун
1230. Саргыга салайдын! — [диэбит].
Саха Саарын
Үтүө бэйэлээх,
Көнүл санаалаах
Аан ийэ дойду
Араҕас далбардаах
Алгыстаах айылҕатын
Айарга анаммыт
Аан Алахчынҕа
Үс бараа хара күлүгэр
1240. Үстэ сүгүрүйдэ.
Аан Алахчын Манган Манхалыын
Анааттар алаас
Араҕас далбарын
Кууспут куйаас салгынҕа
Дьэргэлгэн буолан дьырибинээн
Аар хатынҕа сөрөнөн
Сүтэн хааллаҕа.
Саргы талаан тардыһар
Саха Саарын
1250. Бастакы иһэҕэй мөкүнүгү
Ылан ыйыстан кэбистэ.

¹⁹⁶ Лит.: *Тилиннэрэргэ*.

¹⁹⁷ *Халпар* — араас кээмэйдээх, быһыылаах-таһаалаах ол-бу кыра малы угарга аналлаах сизп курдук туттуллар, курга бааныллар эбэтэр санныга кэтиллэр сарыы эбэтэр тири хал.

¹⁹⁸ *Буом* — ханнык эмэ хайаһын онгоһулларын, буоларын бытаардар, тохтогор мэхэй, моһол, харгыс.

- Биирин ылан
Сур Дьаҕыл атын
Айаҕар анһан кэбистэ.
Алгыстаах айылбаларын
Аптаах илгэтин аһаан
Аттын киһилиин
Биирдии бэйэлэрэ
Уонунан төгүл уоһуран,
1260. Кыахтарыгар кыах,
Күүстэригэр күүс эбиллэн,
Сүрдэрэ үрдээн,
Силиилэрэ элбээн,
Силгэлэрэ ситэн
Ингиир ингиирдэрэ
Өрө лыҥкыныы түстэҕэ.
Айыы-хаан ааттааҕа буолан
Аһыныгас санаалаах
Айбыт айыыларыттан алҕаттарбыт,
1270. Күн улууһун үтүөтэ буолан
Көмүскэстээх сүрэхтээх
Күн айыыларыттан
Кичэмэлээх илгэлэринэн
Көхсүтэн көнтөстөммүт
Күн өркөн күүстээҕэ
Хайдах эбитий диэн
Кэлэҕэйдээн кэҕийдэхпитинэ –
Сүрү баттыыр
Сүүһүн анһынан
1280. Сулус курдук
Сургуччу көрбүт,
Хатааһын чолбонунуу
Хара чаҕыл
Харахтардаах эбит,
Көрбүт эрэ
Көрсүөтүк туттар
Күүстээх көрүҥнээх,
Истибит эрэ
Иһийэн болҕойор
1290. Утары-батыры
Күүрээҥнээх дьүһүҥнээх,
Хапсаҕай хамсаныылаах,
Тупсаҕай томоонноох,
Былларыттаҕас былчыннардаах
Буулаҕа көрүҥнээх
Бухатыыр киһи эбит.
Бу үтүө киһи
Үс өргөстөөҕө,

- Аатгаах киһи
1300. Аҕыс кырыылааҕа
Саха Саарын
Таныылара тарылаан
Тыына-тыбыыра,
Көбүлэ-сиэлэ өрүкүйэ
Өрүтэ мөҕө,
Түөрт түөрэм туйабынан
Таннары табыйа,
Көнтөс быстыагынан
Дьигиһийэ турар
1310. Дьөһөгөйүн оҕотугар
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьабыл атыгар
«Хап» гына
Хатана түстэ.
Соноҕоһо барахсан
Соруттарбат аллаах
Соҕуруу халлаан
Содуомнаах саҕаҕар
Дохсун холорук аргыстанан,
1320. Сиккиэр тыал сирдьиттэнэн,
Кутуруга субуллаан
Айаннаан түһэн бардаҕа.
Сылайбат сындааһыннаахтар
Сытан сынһаммакка,
Тон ингирдээхтэр
Тохтоон аһаабакка,
Күн түһэн таалалыыр
Үтүөкэн хочолордоох,
Ый түһэн сөтүөлүүр
1330. Дирин далай чүөмпэлэрдээх
Кыыс кэрэ Арылы эбэ
Кэрискэ мырааннарын
Үрдүк мындааларынан,
Үксэ-дьүүлэ биллибэт
Үгүс үрэхтэри,
Акса-аана биллибэт
Элбэх аппалары
Аһары түһэн айаннаан,
Толуу тойон дьон
1340. Толкуй бөҕөҕө түһэн
Сангата суох сонгуоран
Суодаһан туралларыныы,
Хаһаангыттан ыла
Халлаанга харбаһа
Хара буор сиргэ

- Туруору хараҗаланан
Хамсаабакка турбуттара биллибэт,
Орто туруу дойду
Тутуллар тутааҗа,
1350. Оҗуруктаах кулугута
Буолан айыллыбыт
Остуолба таас хайаҗа
Кэлэн кэтиллэ түстүлэр.
Дьэ туран
Сөҗөдүспүт остуолбалар
Суоруу эркиннэрин
Хаххаланан сытар
Сымара хара тааска
Айыы кыыһын ааттааҗа,
1360. Дьахтар дьаалы
Дьалыһыйа, дьалбыйа
Аарыктара¹⁹⁹ кыыгынаан,
Дүнгүрэ дорулаан,
Былаайаҗа кылбаннаан,
Хоолдьуга хоккулла,
Кулугуруу илгистэ,
Илбиһирэн-иэнигийэн
Этэ дьиэһийэ,
Дьигиһийэ-дьэргэйэ,
1370. Бытырыыһа дьиримнии
Сылдьар аҗай эбит.
Тула тыыннаах айылҗа,
Удаҗан абыгар ылларан,
Иһиллиирдии чуумпуран,
Ого-маһа налыан,
Уута кытта иһийэн,
Кулгаахтааҗа чөрөҗөлүү,
Харахтааҗа чаҗылынҗыны,
Куоластааҗа хоһулаһан,
1380. Кылыһаһа кыттыһан
Кылыгырыы-дьирибинии,
Куллукуруу-кулугуруу
Куллүгүрүү-күрүлүү
Тоҗус уон тоҗус доҗуһуоллаах
Дьүөрэ кэрэ абылан
Дьэргэлгэнэ буолбут эбит.
Ол онно
Нэлим сизлэ тэлээрэр,
Куйаар кутуруга субулар
1390. Дьөһөҗөй оҗотугар,
Дьэргэйэр, тэбэнэтирэр

¹⁹⁹ Аарык — кылыгырачы тиһилибит лыҗкынас кэрэ тыастаах тиэрбэс киэргэл.

- Кэрэ биэҕэ холоонноох
 Көнө, толуу көрүгнээх
 Кустук Ньургустай
 Удаҕан дьахтар
 Сүбуллар сүһүөҕа өһүллэн,
 Сырдырҕас уотунан күлүмнүүр
 Көҕөрөр толбоно килбэйэн,
 Эрчимнээх битиигэ буруллан,
 1400. Эргийэ өрүтэ ытыллан,
 Эмиэ да намылыйан,
 Имигэс таһааҕа эриллэн,
 Дьоруолуур сотоҕо охсуллан,
 Этин сааһа аһыллан,
 Этэ-тыына дьыэһийэн,
 Ыллыы-туойа дьыэрэтэн
 Иэйэ-куойа сылдыарын
 Истибитэ маннык эбит:
 — Дьэ буо! Чээ күөх!
 1410. Дьэргэйэр, дьиримниир
 Дьэргэлгэн уотунуун
 Дьыэрэнкэй тэбэммин,
 Күндээрэ бырдааттыыр²⁰⁰
 Күрүлгэн тыаһыныы
 Күйгүөрэ ыллааммын,
 Долгуннуур-күөгэнниир
 Күөх сирэм үрдүгэр
 Көй ыраас салгыны
 Көнүллүк тыынааммын
 1420. Сүрү күүһүрдэр,
 Сүргэни көтөҕөр
 Тэтимнээх дүрбүөнү²⁰¹
 Дүөрбэ маҕан дүгүрбэр
 Дүүгүнэччи охсоммун,
 Хоолдугум хоккуллан²⁰²,
 Хонкунас хоболуун
 Хонулаһа туойаммын,
 Күөгэннээн-көтүөлээн
 Көмүс күөгүлэри²⁰³
 1430. Көхсүбэр күүгүнэтэн,
 Кылырҕас-кыыгынас
 Кыаһааммын²⁰⁴ хамсатан
 Айыы кыыһа
 Алгыстаах ырыалаах,

²⁰⁰ *Бырдааттаа* — киэн-киэнник атыллаан, ыстангалаан эрэрди сүүр.

²⁰¹ *Дүрбүөн* — туох эмэ улахан бүтэни тыас-уус, аймалҕан; күррээн.

²⁰² Лит.: *Хонкуйан*.

²⁰³ *Күөгү* — кэчигирэччи тиһилибит лынгынас тыастаах туруупкалыы быһыылаах кизэргэл (үксүгэр үрүгү көмүстэн эбэтэр алтантан дьахтар таһаһын, тирии иһити, дүгүрү кизэргэтэргэ оҥоһуллар).

²⁰⁴ *Кыаһаан* — ойуун таһаһыгар ииллилэр тыастаах тимир кизэргэллэр.

- Уйулџан тойуктаах удаџан
Алтан чуораан
Айахпын аһаммын,
Охтон баранар мастаах,
Уолан уостар уулаах,
1440. Күннэтэ күөрэйэр
Күндү маџан күннээх
Орто туруу дойдубут,
Иитиллэн үөскээбит
Ийэ буор сирбит
Аан чэлбэр айылџатын
Чээчэ күөџэ чэлгийэ,
Араџас далбара алла,
Үрүн илгэтэ үллэ,
Тоноџостооџо тоџуоруйа,
1450. Кынаттааџа кыттыһа,
Үрүн сүүрүгэ үөрдүһэ,
Хара сүүрүгэ ханыылаһа,
Бастар бараммат
Баайа-талыма
Барџара турдун диэн
Үөтүүлээх халлаан
Үрдүк айыыларыгар,
Ийэ буор сир
Ичээн иччилэригэр
1460. Үнэн-сүктэн
Алџаатаџым буоллун!
Ахса-аана биллибэт
Алдьархай дьайынгнаах,
Үксэ-дьүүлэ биллибэт
Үлүгэр үктэллээх
Иэгэйэр икки атах
Инсэ мэнэгэй
Идэмэрдээх санаата
Өһүлүннэџэ буоллун.
1470. Атааннаһар, араһсар
Алдьархайдаах санаатын
Аһарыннаџа буоллун!
Иллээх-эйэлээх олоџо
Ийэ буор сирбит
Сирэм күөх иэнигэр
Силигилээтэџэ буоллун!
Икки атахтаах,
Иннинэн сирэйдээх
Киһи барахсан
1480. Ахтар айыыларыгар,
Айбыт айылџатыгар

- Иһирэх иэйиинэн
Эргиллэн көрдүн,
Сайдам өйүнэн
Саргытын санаатын!
Күлүм-мичил буоллун!
Күөгэл-нусхал буоллун!
Арчы-алгыс буоллун!
Дом! Дом! Дом! — [диир].
1490. Айыы кыыһа
Күөгэйэ үнкүүлээн иһэн
Күнү утары эмискэ эргийдэ,
Дүнгүрүн үс төгүл
Уйуһуччу оҕуста,
Көхсүгэр күүгүнүүр
Көмүс күөгүлэрэ,
Кыаһаана-бытырыыһа
Куорсун түү буолан,
Тэлээрэр тэллэҕэ
1500. Куйаар кутурук буолан,
Дүнгүрдээх былаайабын
Дайар кынат гынан
Кылбаҕар бэйэлээх,
Кынтайбыт таһаалаах,
Кынкынас ырыалаах
Кыталык көтөр буолан
Көстөр үрдүк халлаанга
Күлүм сырдык күнтэн
Күндээрэн түһэр
1510. Көмүс сындыыс сардананан
Көхсүттэн көнтөстөнөн,
Күйгүөрэр көлбөхтүүн,
Көтөр чыычаахтыын
Көй салгынга
Көтөҕүллэн тахсан,
Кынаттарын даллатан,
Күүскэ дайан сапсынан
Кынкыр-лынкыр ыллаата.
Сапсыннабын аайытын
1520. Силир хамсаан ото-маһа
Далбаатана хааллылар.
Уулуун-тыалыын суугунаһан,
Көтөр-сүүрэр күйгүөрэн,
Күргүөм бары доһуһуоллаан,
Чөрөҕөлүү-дьирибинии,
Дьырыбыныны-дьырылыы
Кылыгырас, кылыбырас
Кылыһахха кыттыһан

- Атаардылар арыаллаан.
1530. Саха Саарын
Айыы кыыһын сайыһа көрөн
Ити тоҕо тохтообото диэн
Сытыары тутан сыаналыы,
Туруору тутан толкуйдуу турдаҕа.
Ол туран көрдөбүнэ
Кыталык көтөр
Тус илин тутуһан,
Кылбаарыйа дайан иһэрин
Арҕаа саҕахтан
1540. Араҕас маҕан халлаан
Алын өттүнэн
Эриэн хатыс быаны²⁰⁵
Субуйа бырахпыт курдук
Эрдэһин кутуруга
Эриллэ-эриллэ түллэннээн,
Арҕаһыттан үүммүт
Сары маҕан кыната
Сараадыччы тэрэйэн,
Солко нэлим сиэлэ
1550. Сүһүмнүү сирдьигинээн,
Сиэллээх Моҕой
Сулустуу сурулаан
Кыталык көтөргө
Кыһыл айаһын аппытынан
Уотунан уһуура
Супту түһэн эрэр эбит.
Кыталык барахсан
Кылбас гына көрдө,
Кынтас гына аһарда,
1560. Кыңкыначчы кыырыктаата.
Кылбаа маҕан халлаанга
Кыырайан тахсан
Күн көнтөһүн төлө тардан,
Курбуу чаһыл уот буолан
Сиэллээх моҕойу
Сийин булгу охсордуу
Быһа дайбаан эрдэһинэ,
Күтүр өстөөх
Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
1570. Эрэһэлии эриллэн
Аллара диэки курулуу турда.
Курбуу чаһыл уот
Сиэллээх моҕойу
Кутуругун төбөтүн

²⁰⁵ Хатыс быа — сүөһү тириититтэн онһууллубут быа (үксүгэр хатыллыбыт).

- Быһа дайбаан ааста.
 Уоттуун, моҕойдуун
 Остуолба таастар
 Чочумаас төбөлөрүн
 Тостурута түстүлэр.
 1580. Чаҕылҕан дапсыйбытыны
 Сытыы уот курбуулаата,
 Этинг эппитинии
 Бүтэни тыас лүһүгүрээтэ.
 Быһа охсуллубут
 Моҕой кутуругуттан
 Биир эмэтэ
 Хара хаан таммахтара
 Быртах кыйма буолан
 Буор сиргэ тобулута киирэн
 1590. Түгэни кэтэхэн саһан хааллылар.
 Моҕой обургу
 Кутуруга быстыбытын
 Салаан салыпыс гыммыта
 Үмүрүччү оһон
 Килэрис гынна.
 Өрүһүнэ охсон арҕаа халлаан
 Алын кырыытын диэки
 Өрө көтөн унаарыс гынна.
 Сиэллээх Моҕой тыалыттан
 1600. Арҕаа халлаан алын өттүттэн
 Адаарыһан тахсыбыт
 Адаа-быдаа былыттартан
 Былыт кыргыттара
 Быгыалаһан көһүннүлэр.
 Хаара мангаас сырайдара
 Билэ-көрө охсоору,
 Уос-тиис тийһинээри,
 Онон-манан былтаннаста.
 Бу хайа бэйэлээхтэн
 1610. Халлаанынан ыырданар,
 Харса-хадаар майгылаах,
 Хатырык куйахтаах,
 Халын тириилээх
 Хара түөкүн Сиэллээх Моҕой
 Хааннанан-баастанан
 Хара тыынын куоттарда диэн
 Харалҕан²⁰⁶ харахтарынан
 Ханан эмэнэн халапаччытан
 Тугу да таба көрбөккө,
 1620. Кылар харахтарынан

²⁰⁶ Харалҕан — мөлтөх харахтаах, ырааҕы кыайан көрбөт; кылар, кычаҕар.

- Кылап-халап кылапаччытан
Кыраны да булан кылаппакка
Кыыһыран-кыбдырынан,
Оһол-моһол тахсыбытын
Ончу булбаккалар
Ойук былыттарыгар олорон
Сизллээх Моҕойдорун эскирэтэн
Силлиэрэн түһэ турдулар.
Ас таһаарарга
1630. Аллаах атастарын арыаллаан
Аан талҕаны түһэрэн
Айанныы-ааһа турдулар.
Көрбөтөгүөн көрөн,
Көрө бэккиһээн,
Биһиги киһибит
Чуумпутук чуннаан
Чугаһаабакка эрэ
Таас эркин анныгар
Таалан турдаҕына,
1640. Дьэргэлгэн түһэн дьиримнээн,
Сымара тааска дьизэрэнкэйдээн,
Дьүһүн-бодо ылынан
Дьахтар киэнэ талыыта буолан
Дьэрэлийэ тустэҕэ.
Синньигэс биилигэр эриммит
Сиздэрэй өгнөөх солко курун
Субуя тардан ылан
Өрө уунан далбаатаабыта,
Кустук буолан тардыллан
1650. Куйаар халлааны
Курдуу кууһан кэбистэ.
Арыы былыттан
Сылаас ардах ибиирдэ,
Салгын сайа сиккиэрдэ.
Өйдөөн-дүүллээн көрбүтэ
Айыы кыыһа илэ бэйэтинэн,
Абын-хомуһунун кумунан,
Алыс диэн бэйэлээх
Сайаҕас көрүгнэннэ.
1660. Сандаарыйан көстөр
Кылбаа маҕан тиистэрдээх,
Саһарҕа курдук тэтэрэн көстөр
Килбиэннээх иэдэстээх,
Чаҕылыһа сырдыыр
Өйдөөх-көрсүө харахтардаах
Айылҕа ыраас оҕото
Арылыһан турарыгар

- Саха Саарын
Саары барбакка
1670. Сулбутук тийэн
Сөхпүтүн биллэрэн,
Сүбэ-соргу көрдөһөн
Сүгүрүйэ турбут.
– Дьэ буо!
Көрбөтөхпүн көрөммүн
Сөҕө үөрэн турабын.
Айылҕаттан киһи даҕаны
Алыс да айдарыылаах буолар эбит!
Дуулаҕа Дархан аҕалаах,
1680. Туналы Далбар ийэлээх
Саха Саарын диэммин.
Көрү көрдөөн көччүйэ да,
Аат былдьаһа да буолбатах,
Атаҕастаммыттары арангаччылыы,
Күөмчүлэммиттэри көмүскүү
Дорҕоон айан суолун тутан
Айаннаан иһэбин.
Ааккын-суолгун амалый,
Кимгин-туоххун кэпсээ.
1690. Алгыстаах ырыалаах
Арчыһыт аҕаһым,
Эгэлгэлээх тойуктаах
Ичээн эдьиийим,
Сүбэ-соргу көрдөһөн
Сүгүрүйэ турабын! — [диир].
Кустук курдук арылыйбыт
Айыы оҕото
Саха Саарынга
Нөрүөн нөргүйэн,
1700. Эҕэрдэлээн этэ-тыына,
Уруйдаан ыллыы-туойа турбута үһү.
– Дьэ буо! Дьэ буо!
Дуулаҕа Дархан аҕалаах,
Туналы Далбар ийэлээх,
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьаҕыл аттаах
Саргы талан тардыһар
Саха Саарын!
Айыы киһитин ааттааҕар
1710. Айхал буоллун!
Ураанхай киһи чулуутугар
Уруй буоллун!
Үтүө киһи
Үс кырылааҕа,

- Ааттаах киһи
Аҕыс кырыылааҕа буолангын
Атаҕастаммыттары араначчылыы,
Күөмчүлэммиттэри көмүскүү
Аартык ийэни арыян
1720. Айаннаан иһэргин истэммин,
Былаҕайга былдьаппакка,
Көлдүүннэ көстүбэккэ,
Тэхтиргэ тэптэрбэккэ
Соруктаах сиригэр
Тохтообокко чуо тийдин диэн
Аара тоһуйарга
Соруктанан кэлбитим.
Ааппын-суолбун амалыйдахпына,
Киммин-туохпун кэпсээтэхпинэ
1730. Аан чэлбэр айылҕа
Алгыстаах арчыһыта
Кустук Ньургустай диэммин.
Дьэ, Саха Саарын!
Төһө да үрдүк айыылартан
Көхсүгүттэн көнтөстөнөн
Көмүскэллээх курдук
Күүстээхтик санаммытын иһин
Бэйэ бодоһун тардынан сырыт!
Туруук таас хайалары
1740. Тоһута түһэн айанныыр
Дохсун сүүрүктээх
Көмүстээх үрэх
Күүгэннирэн киирэн
Кыыс кэрэ Арылы эбэҕэ
Кутулар сирэ субу манна.
Көмүстээх үрэҕи
Таннары батангын
Чубуку чугуулуур²⁰⁷
Хаардаах хайалардаах,
1750. Саарба саарыыр
Халын систэрдээх
Орто туруу дойду
Дьогдьойор саалыгар
Толомон Тойонноох
Түөлбэлэригэр тийиэн.
Киһи эрэ буолларгын тиэтэй.
Сиэллээх Моҕой аттаах
Дьэбиннээх Дьэллик
Сараһын дьайынан
1760. Сабарайдыы илигинэ,

²⁰⁷ Чугуулаа — сүүрэн эбэтэр кылыһан кэлэн, иннинг диэки икки атаһынан күүскэ ыстан.

- Дьалыгнаах дьаллыгын
 Дьалкыйа илигинэ
 Тийэ охсон
 Тийин-тынгырабын
 Тоноон-тоһутан
 Тохтотуох тустааххын.
 Илэ илиэһэйи
 Иннирин сыыйан
 Өлөрөн-өһөрөн
1770. Ый-күн ыһыаҕа гынар да
 Аһыыта суох буолуо.
 Баран иһэргин билэн
 Моһол-мэһэй онороору
 Сиэллээх Моҕойдуун
 Көлдүн былыт кыргытара
 Кэнтик²⁰⁸ охсо сылдьаллар.
 Айанын суолугар
 Аара тохтообокко,
 Аккын баайбакка,
1780. Саадаххын устубакка,
 Албынҕа киирбэккэ
 Сулбутук айаннаан
 Хаан өстөөбүн
 Харабын хараххар тирээн,
 Харытын харыгар түһэрэн,
 Биитин биилээххэр тоһуйан,
 Утарыта көрсөн
 Туруулаһан көр.
 Харабын далыттан халбарыйдабына
1790. Алдьархай тахсыа.
 Аһар былыт албына,
 Көһөр былыт көлдүнэ
 Күүһүнэн буолбакка
 Сиикэй түлэкэй сырытынан,
 Мүөттээх албын тылынан,
 Оһуруктаах өйүнэн
 Охсорунааһар ордук оһолго тэбэр.
 Айылгым быһыытынан
 Аһаҕас эттэнэн,
1800. Араһаччылыыр аналланан
 Айдарыллыбыт киһи мин
 Анаарбатабын да иһин
 Аттыгар баар буолуом. — [диэтэ].
 Саха Саарын
 Соргулаах соһоһун
 Соһотох доһор онгостон

²⁰⁸ Кэнтик — ким эмэ инники олоһор, дьылҕатыгар ыар охсуулаах куһаҕан оноһуу, өлөр-быстар суол.

- Суол хаан ийэни
Сууһаран айаннаан
Сурдурҕатан истэҕинэ,
1810. Түөрт уон түөрт
Чаҕыл сулус ойуулаах,
Чолбон сулус ыйааччылаах,
Араҕас сулус сирдьиттээх
Түлэй түүн
Харананы бүрүнэн,
Хаппыт маһынан хаахынаан,
Хахханынан барыйан,
Түлүрбэҕинэн күлүгүрөөн,
Сарайан-сарбайан
1820. Ыган тийэн кэллэҕэ.
Биһиги айанныттарбыт
Айаннаан астаран
Арбайбыт мастар
Анараа өттүлэригэр
Халыҥ сискэ, хара тыаҕа
Сүүрэлэс кустугу саната
Күлүмнэс уотунан көөчүктүүр,
Чыпчынҕыны-дьиримнии ыгырар,
Ыраахтан сытынан ымсыырдар
1830. Эрийии тимир олбуорга
Бы муннуларынан кэлэн
Иннэ түстүлэр.
Аян киһитигэр
Аан бэйэтэ аһыллар
Аналлаах-аптаах эбит.
Тэлгэһэҕэ киирээтин
Тараах диэни билиммэт
Тараҕай төбөлөөх,
Тирии таҕас имигэһин
1840. Тиирэ кэппит,
Сарыы тарбах үтүлүгү
Сараччы кэппит,
Чэпчэкистик сыбдыйар
Дыгданнас уллуннаах
Тирэнсэни анныммыт,
Таас тиистэрин килэтэн
Мичээрдээн ырбайбыт,
Хаһаанҕыттан эрэ
Атас-доҕор курдук
1850. Эҕэрдэлии көрсүбүт
Эр бэртэрэ
Тэһиин туттулар,
Дьийэл тэлэйдилэр.

- Дьизэҕэ киирбиттэрэ
Борук-сорукка
Биһиги киһибит
Сэрэтиини өйдөөн
Сэрэннэр даҕаны,
Эр бэртэриттэн
1860. Куттаммыт курдук
Куотар куһаҕанын,
Эйэлээх көрсүһүүгэ
Эрэммэт буолар
Сиэргэ баппатын санаан,
Сиэллээх сэгэрэ
Сибиркээбит²⁰⁹ курдук
Тыбыыран тарылаппытын
Сэргэҕэ хаалларан,
Сэгэлдьиһэр бэртэрдиин
1870. Сэргэстэһэн иһэн
Тулатын көрүммүтэ
Түң тыа иһигэр
Түлэй түүн ийэҕэ
Түүл курдукка
Түбэспит эбит.
Дьизэҕэ киирбиттэрэ
Борук-сорукка
Өннөөх уоттар
Эргийэ хамсаан,
1880. Эрдиитэ суох тыыга
Элээрдэр кэриэтэ
Мэйиилэрин эргиттэ.
Хантан кэлбиттэрин
Харахтаабакка да хаалла,
Балык хатырыгыныы
Халтархай танастаах,
Кыһыл чоҕу уоппуттуу
Кырааскалаах уостаах,
Кыбытыы кыламаннаах
1890. Кыыс кыскыйдааннар
Хоронголоһон-хоноҕолоһон,
Ыс ыстаан ылланнаһан,
Күлэн-салан ырбаннаһан,
Чачайа-чачайа чаачыгыраһан
Хонноҕуттан ылан
Ходьонголотон бардылар.
Хобуох эмэһэ хоппоҕолоото,
Хоруонка симэх илигирээтэ
Холонҕолоох хоннох хонунна,

²⁰⁹ Сибиркээ — туохтан эмэ дьиксинэн айман, куттан.

1900. Дирбиэн-дарбаан доғуһуоллаата.
Саха киһи сизэринэн
Иннин-кэннин күрбүтэ
Аара көрсүбүт атастара –
Көнгүл боотурдара,
Түптэ кутурук
Кыыс кыскыйдааннара
Икки өттүнэн сирэйдээх,
Айыыттан атын
Абааһылыы киэптээх,
1910. Кыдьаран²¹⁰ өлүү кыайбыт,
Тииһик²¹¹ өлүү таарыйбыт,
Үрүнүнэн өнгүргэһинэн көрбүт,
Хааннаабынан хаһылыччы көрбүт,
Аппайбыт аппаала,
Оботтоох онголо,
Атын бэйэлээхтэр
Ампаалыктарыгар түбэспит эбит.
Биһиги киһибит
Тула мустубут,
1920. Тутаары сарбайбыт,
Ытыраары ырдыйбыт,
Обороору оппойбут
Илэ илизэйдэри илгитэлээн,
Торҕон оботтору
Тоғута силэйтэлээн
Ааны былдьаһан тоғо солоото.
Былыргыттан быйылгыга диэри
Түөрт түөрэм туйахтаах
Дьөһөгөй оғолоро
1930. Айыы киһитигэр
Көлөһүн алла
Көдьүүстүүлэрин ааһан,
Өй-санаа эбэн,
Сүбэ-соргу бизрэн
Көмөлөһөллөр эбит.
Ытык-мааны айыы көлөтө
Сур Дьаһыл ат
Иччитэ иэдээннэ түбэспитин
Эт сүрэһинэн сэрэйн,
1940. Сэргэ тула өрө холоруктаан
Тэһиинин төлө тарта,
Кистээн дьырылатта:
– Аанһаһа! Аанһаһа!
Алгыстаах тойуктаах

²¹⁰ *Кыдьаран* — сытыы-хотуу, чэпчэки, сэлээр соғус (кыыс, дьахтар туһунан).

²¹¹ *Тииһик* — ыарыы быстах кэмнэ бэргэһинэ, күүһүрүүтэ.

- Ньургустай удаҗан!
Ыраах да буолларгын чугаһаа,
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьабыл ат
Ыксал буолан ыңгырдым!
1950. Түбэһиэ суохха түбэстибит,
Кэтиллиэ суохха кэтилиннибит.
Тимир көлөлөөх
Көнүл боотурдартан
Турар бэйэбитинэн
Төлө туттаран,
Төлкөлөөх сырыыбытын
Түмүктүүрбүт биллибэт буолла! — диэтэ.
Этээтин кытта
Тимир көлөлөөх эр бэртэрэ
1960. Эргийэ көтөн иннин күүйдүлэр.
Көстөөх сирдэринэн
Көнүл көччүйэн
Күлүмэх күүстэммит
Ат сылгы барахсан
Ааттаах бэрдэ
Сур Дьабыл ат
Арылы чэлгиэн хараҕа дьэргэйдэ,
Түүлээх кулгааҕа дьөрбөйө,
Икки таас таныыта тырылыы түстэ.
1970. Үөрбэ көбүлэ өрүкүс,
Ньэлэмэн сизлэ тэлээрис,
Уйулҕан кутуруга субурус,
Күйө көппүт көнүл боотуру
Үрдүнэн көтөн унаарыс гынна.
Ол кэмнэ
Саха Саарыны
Түөрт лабаатыттан
Ооһуй илиминии
Симии курдук сыстыбыт
1980. Сарбайбыт тарбахтар,
Уунанҕас илиилэр
Сабардаан ыланнар
Дьэндэйбит дьиз
Ортотугар онорбут
Сытыган чаанынан
Бүллүр-баллыр бырдааттыыр
Обоччоҕо состулар.
Аан модьоҕотуттан
Харбаан көрбүтэ
1990. Хаппыт эмэх тоҕо ыстанна,
Киэнг көхсө кыараата,

- Уһун санаата кылгаата.
Арай истибитэ,
Этинг эппитинии
Дүнгүр тыһаһа ньиргийдэ,
Кутурар сана куйуһуйда.
Ап-чарай
Ыһылларга дылы буолла,
Дьэ-уот оннуттан онгойдо,
2000. Бурулҕанна эриллэн
Обоччоҕо курулаата.
Ону кытта
Биһиги киһибит
Аллара куугунаан,
Кулгааҕа чункунаан
Түһэн иһэн көрбүтэ –
Ньургустай удаҕан
Кустук өгнөөх курун
Субуруччу бырахпыта
2010. Кыырайан иһэрин
Аҕаар илиитинэн
Харбаан ылла.
Харытыгар эрийэн
Хатаастан тахсан
Өрө мэтэрийэн
Куйбарыс гынан
Төлө мөхтө.
Оҕоһуктаах тарбахтаах
Уһун илиилэр
2020. Сарбайбыта сарбайбытынан
Аллара диэки мэлис гыннылар.
Саха Саарын
Үлүгэрдээх түгэнтэн
Мүччү харбатан,
Кытаанах буор сиргэ
Дьирэс гына түстэ.
Абаһыттан абыраабыт,
Обоччоттон орообут
Орто туруу дойду
2030. Аан чэлбэр айылҕатын
Арчыһыта буолбут
Кустук Ньургустайга
Сүгүрүйэ турбут.
Кустук Ньургустай
Этэ-туойа
Уоһа сэгэйэ турар эбит:
– Дьэ буо!
Саргы-талаан тардыһар

- Саха Саарын!
2040. Эн биһиги
Хоту дойду хонноҕор
Хоройон үөскээбит,
Сымыттааҕар бүтэй,
Балыктааҕар кэлэҕэй
Курдук көстөр буолан баран,
Аһыныгас санаалаах
Айыы аймаҕын,
Көмүскэс санаалаах
Күн улуунун,
2050. Улаҕалаах өйдөөх
Ураанхай дьонун,
Кыра дьону кырбыыр
Кырыктаах кыдьыктан,
Мээнэ дьолу иирдэр
Дьэбиннээх Дьэлликтэн,
Акаары дьону аймыыр
Дьалыгнаах Дьаллыктан
Араначчылыыр аналлаах
Ытык иэстээхпит
2060. Кытаанах ыйаахтаахпыт!
Баран иһэргин билэн
Моһол-мэһэй онгороору
Сиэллээх Моҕойдуун
Көлдүн былыт кыргытара
Кэнтик охсо сылдыаллар.
Айанын суолугар
Аара тохтообокко,
Аккын баайбакка,
Саадаххын устубакка,
2070. Албынҥа киирбэккэ
Сулбутук айаннаан
Хаан өстөөҕүн
Хараҕын хараххар тирээн,
Харытын харыгар түһэрэн,
Биитин биилээххэр тоһуйан,
Утарыта көрсөн
Туруулаһан көр.
Хараҕын далыттан
Халты харбаттаҕына
2080. Алдьархай тахсыа!
Аһар былыт албына,
Көһөр былыт көлдүнэ
Күүһүнэн буолбакка
Сиикэй түлэкэй сырыытынан,
Мүөттээх албын тылынан

- Оџуруктаах өйүнэн
Охсорунааџар ордук
Оһолго тэбэр.
Аан дойдум айыларыттан,
2090. Сирим-дойдум иччилэриттэн
Сүгүрүйэн-көрдөһөн
Харыһыктаах санаа
Күүһүн түммүт,
Илбистээх тыл
Сүрүн инэрииммит
Аптаах кылыһы
Аџалан турабын.
Көтөр былыт көлдүнүн
Күөйэ көтүө,
2100. Ааһар былыт албынын
Быһа охсуо.
Сэрэнэн сэрбэнэн ильдэ сырыт.
Хара халбас хабырыйсытыгар,
Өлөр-тиллэр өрүһүлтэтигэр,
Кылаан-өргөс кэмнэ
Туттан көрөөр,
Бэйэџин сэрэнээр! — диэтэџэ.
Саха Саарын
Сур Дьаџыл атынан
2110. Айаннаан астаран,
Көмүстээх үрэџи таннаран,
Көнүстэри көтүөлээн,
Чубуку чугуулуур
Туруук таас хайалардаах,
Саарба саарыыр
Халын систэрдээх
Үрэх баһыгар,
Орто туруу дойду
Дьогдьойор саалыгар,
2120. Аџыс аартык араһсытыгар,
Тоџус суол тоџойугар,
Тимир Дьигискэн аартык
Айаџар анһылынһылар.
Атыттан түһэн,
Уот оттон,
Сыа саллан,
Ас кээһэн
Биһиги киһибит
Аартык иччитигэр
2130. Алгыс алџаатаџа:
– Дьэ бу!
Халын систэри хайытан,

- Хайалары хаһан
Халлыгырыы сүүрэр
Тимир Дьигискэн аартык иччитэ
Уот тыыннаах
Элэс күлүк,
Түптэ кутурук
Уһун Чапчылҕан!
2140. Дуулаҕа Дархан Тойон аҕалаах,
Туналы Далбар Хотун ийэлээх,
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьаҕыл аттаах
Саха Саарын диэн
Ураанхай удьуоруттан
Нөрүөн нөргүй!
Үс саха төрүөҕэр
Үтүрүйэн кэлбит
Үлүгэри тохтоторго
2150. Аҕыс суол айаҕар,
Тоҕус суол томторҕотугар
Аан дойду
Алыптаах албастаахтарын,
Үс дойду
Түөкүн сырыылаахтарын,
Көрө-көрө
Киэнгэр киллэр,
Билэ-билэ
Сүрдүгэскин төлөрүт диэн
2160. Эн бэйэлээххэ
Үнэн-сүктэн эрэбин!
Этэн баран
Эбирийин иннинэ
Кулуһун өрө күлүбүрээтэ,
Үтэхэлээх сыа сырдыгынаата,
Тула күлүк элэннээтэ,
Түптэ кутурук унаарыгнаата.
Уһун Чапчылҕан
Илэ бэйэтинэн
2170. Сангалаах буолла:
– Дьэ дуу, дьэрэлик!
Дьэ дуу, дьаралык!
Аартык иччитэ диэн
Ааппын ааттаан,
Айах тутан,
Ааттаһар-көрдөһөр
Айыы киһитин
Истиэм-көрүөм баар эбит!
Саха Саарын айыы киһитэ,

2180. Этиэххин этэҕин,
Санарыаххын санараҕын.
Түөкүн түлэкэй сырыылахтар үктэтэн,
Мэйиибин эргитэн,
Ааһыа суохтары аһардаҕым,
Кириэ суохтары киллэрдэҕим.
Манньалара баһаам этэ,
Бэриктэрэ минньигэс этэ.
Кэлин көрбүтүм,
Көстөр тастара эрэ
2190. Күлүмүрдэс-күлүмнэс,
Эриэннэрэ истэригэр эбит!
Харса хабыр майгылаах
Дьэбиннээх Дьэллик
Үөһээ-аллараа дойдуларынан
Хара дьайы олохтоон
Дьалыгнаах дьаллыгын
Дьигиһийэ дьалкыйда.
Аны биһиэхэ кэлэн
Оботу-соллону,
2200. Кыдыгы-кырыгы
Түмэ тардан баһылаата.
Хайдах гынан
Харанга аньыбын
Халбарытарым буолла диэн
Хааным хойдон,
Хараҕым харанаран олорбутум. — [диэтэҕэ].
Онуоха Саха Саарын
Саналаах буолла:
— Дьэ буо!
2210. Тимир Дьигискэн аартык иччитэ
Уһун Чапчылҕан!
Сүбэлэһэн көрүөх.
Сиэллээх Моҕой аттаах
Дьэбиннээх Дьэллик
Тохтообут түһүлгэтигэр
Хайа албаһынан,
Кэнтиккэ киирбэккэ,
Эмискэ баар буолабытый?
Уһун Чапчылҕан
2220. Уолуга томтойдо:
— Һуой! Нохоо!
Оттон мин элэс күлүк,
Түптэ кутурук
Уһун Чапчылҕан диэн
Тоҕо ааттаахпыный?
Быһаҕаһым бэттэх,

- Быһаҕаһым антах,
Чыпчылҕан түгэнэ,
Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
2230. Дьэбиннээх Дьэлик
Оҕуй баран ордуутугар
Баар буолуон!
Сити курдук сүбэлэһэн,
Саха Саарын соргулаах соноҕоһун
Сур Дьаҕыл атын
Сулардаах үүнүн уһулан
Суон моонньун куустаҕа,
Саманнык диэн сангардаҕа:
– Аналлаах атым,
2240. Сур Дьаҕыл соноҕоһум!
Тойон иччинг
Хаан өстөөхпүнүүн харса,
Харанга аньыыларын хастыы
Өлүү дүбүдүргэнигэр барарбар
Сиибиктэлээх оттоох
Силээн үрэхтэрдээх
Сискэ тахсангын
Халыг куннанан,
Хат таманнанан,
2250. Күүһүрэн-уоһуран,
Ыҥыраар күммэр
Ырыалаах охтуу
Ыксабар баар буолаар! — диэн
Ата барахсаны алҕаата.
Ат-сылгы итии тыынынан
Тыбыыран тарылатта,
Кистээн дырылатта,
Куйаар кутуруга куймарыс,
Нэлим сизлэ тэлээрис гынна,
2260. Түөрт түөрэм туйағынан
Тибиллиннэрэ битийэн,
Көөчүктэнэ-көрүлүү,
Көтүөккэлии турбутун
Көстүбэт буолуор диэри
Көрөн хаалла.
Сүүрүктээх үрэх
Хайаттан аллара
Дьэнкир таммахтары
Дьирибинэтэ таммалатан,
2270. Кустугунан дьэргэйн
Ньирилии суккуллар,
Харананан ыаһырбыт,
Тымныынан аңылайбыт,

- Аат айағыныы ангайбыт,
Түгэжэ көстүбэт
Аппатын таһыгар
Ньиччэжэй сиртэн тэйитэн
Алтан арангас үрдүгэр
Көмүс торжо ураһа
2280. Килбэйэн-килэйэн,
Күннэ күлүмнээн,
Араҕас далбардаах
Аан ийэ дойдуга
Ала-чахчы кини эрэ
Киэбирэн турар эбит.
Дьиэлин тэлэйэн
Иһин көрдөххө
Саха киһи санаата тийибэт,
Араас дойдудартан
2290. Булан-талаан мунньуллубут
Энин-эгэлгэ
Эриэккэс көстүүлээх
Тэрил бөҕөнөн
Тэрилибит эбит.
Харах уутунуу ыраас
Хаарыан таастардаах
Көмүс биһилэхтэри
Тарбаҕын аайы лачыгыраппыт,
Чөмчөкө ойуулаах
2300. Түөс таҕастаммыт,
Ыас хара баттаҕын
Ынах салаабытыныы
Ыга баттаан
Күтэр кутугурунуу
Хороччу бааммыт,
Чөрбөҕөр кулгааҕын
Холбо даллаҕарын
Эттээх эминньэҕэр
Оҕус чурумчутунуу
2310. Көмүс ии ытарҕаны
Дьөлө анһан кэтэрдибит
Дьалыннаах Дьаллык
Булдугуруур буруону
Булдугураччы оборон
«Буус» гына өрө үрэн,
Буугуначчы тыынан,
Күөгэннэс сымнаҕас
Көбүөргэ өттүгэстээн
Өрүтэ тыынан өрөһөлөнөн
2320. Кырыктаах хараҕар

- Ханан эмэнэн
Киһилии иэйэр кыым
Кэйэн кэлэ-кэлэ өһөн
Бэйэтэ-бэйэтигэр
Баллыгырыыр эбит:
— Ар-дьаалы!
Тугун эрэнэн иннин биэрбэт
Кытаанах санаалааҕый?
Бачча тухары киэн сиринэн
2330. Барҕаран аҕай баһылаан кэллим.
Саргылаах олохтоох,
Самныбат санаалаах
Саха диэн баарын
Саҥа да биллим.
Көмүстээх үрүйэ күр үбүн
Көҥү тардан ылаары
Суол хаан ийэни
Таннары батан,
Орто туруу дойду
2340. Дьогдьойор саалын
Быһа көтөн туоруур
Тиргиллэр-тыргыллар
Тимир Дьигискэн аартыгынан
Тигинэтэн-тирилэтэн
Тийэн кэлбитим баара,
Дьылҕам ыйдаҕа дуу,
Сааһым таайдаҕа дуу,
Сибэккитээҕэр кэрэ,
Мутукчатааҕар дыргыл,
2350. Оттооҕор намчы
Орто дойду оҕотун
Олус диэн бэрдигэр
Дьонтон эрэ ордуктук,
Олустук санаммыт бэйэм,
Сүрдүүн намтаан,
Сүһүөхтүүн хамсаан,
Сүрэхпин сүүйтэрдэҕим үһү.
Бэлэх-туһах бөҕөнү
Биэрэ сатаан кэбистим.
2360. Сэнээрбэккэ-ымсырбакка
Антах анһар барытын.
Хайа баҕар сарыысса
Саары барыа суох этэ,
Чаҕыл тааска, манньяакка
Манньыйбатын дьэ сөхтүм!
Саха ууһа онгорбут
Уран көмүс симэҕин

- Кэрэтиттэн-килбэниттэн
Хата бэйэм чағыйдым,
2370. Үтүө санаа үрдүк күүһүн
Сағар эбит бадаға.
Харанга хаспахха
Хаайыыга да сыттар,
Көнгүл өттүнэн
Сөбүлэһиэ суох.
Ураһа улағатыттан
Кистэлэн аанынан
Ньохчоғор систээх,
Ньыхайбыт моойдоох
2380. Ньылбыйбыт оҕонньор
Ньыха Ньохчо
Ньолдьоччу үктэнэн,
Ньаачангалаан кэлэн
Ньамайбыт сырайыгар
Ньоччоғор харахтарын
Ньухханан²¹² сууралаата,
Ньилбэгиттэн тайанан,
Ньохчоллон олорон
Ньимийбит уоһун хоннорон,
2390. Ньэмигирэс айабын аһан
Ньаағынаан санарда:
– Үтүргэннээх үйэҕэ
Үс дойду
Үлүскэннээх бэртэрин
Үөтэлэбэт онортуур,
Дьаллыгынан дьэлликтэтэр
Дьэбиннээх Дьэллик,
Дьалынгнаах Дьаллык,
Тойонноотор тойонум!
2400. Үс күлүккэр
Үгүрү-сүгүрү!
Үөмэн тийбэт
Үлүгэрдээх ааккар
Үс үллэр үөстээх
Үлүскэннээх сүүрүктээх
Үтүө өрүс
Үс өргөстөөхтөрө
Үөлэскин өнөйдүлэр.
Уостан түспэт
2410. Суостаах сураххар
Сундулуйа сүүрүк
Сур Дьағыл аттаах
Саха Саарын диэн

²¹² Ньуххай — күүскэ аал (холобур, сирэйгин).

- Ураанхай улууһун
 Улахан бухатыыра
 Ууннаран-оҕустаран
 Унньуктаах суолу усталаан,
 Моһолу-мэһэйи туораан
 Тэлгэһэбэр киирдэ — [диэтэ].
2420. Этэн баран
 Эҕирийиэн иннинэ
 Элэс күлүк элэннээтэ,
 Түптэ кутурук субуруннаата.
 Эмискэ бааччы иннилэригэр
 Киһи киэнэ кэрэмэһэ
 Куйаҕа килбэйбитинэн,
 Саха киэнэ сарына
 Саадаҕын туппутунан,
 Айыы оҕотун ааттааҕа
2430. Абарбытын-сангарбытынан
 Дьирэс гына түстэҕэ.
 – Дьэ бу! Көр даа!
 Айыы дьонун атаҕастаабыт,
 Күн дьонун күөмчүлээбит,
 Байар-тайар туһугар
 Балай бардам майгыннаммыт,
 Суостаах сурахтаах,
 Алдьархай суоллаах
 Сири-сибири тилэри
2440. Дьэлликтэтэн илэчийбит,
 Аан дойдуну аһары
 Дьаллыгынан диэлийбит
 Кырыктаах кыдьык!
 Кэпсэтиибит кэмчи,
 Аҕыйах тыл астык.
 Оройгун охсон,
 Ойоҕоскун ааҕан,
 Быртаҕырбыт хаангын тоҕон,
 Уһун уңуоххун урусхалаан
2450. Ый-күн ыһыаҕа онгоруом иннинэ
 Дьылҕа хаан ыйаагынан
 Ананан айыллыбыт
 Кэпсэтиилээх кэргэммин
 Күөгэлдьийэ Куону
 Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
 Иннибэр баар гын!
 Биэрдэргин да ылыам,
 Биэрбэтэргин да ылыам! — [диэтэҕэ].
 Дьэбиннээх Дьэллик
2460. Ыыра баран ырыалаах,

- Тоџо баран тойуктаах буолла:
– Алаатыгар оџолор!
Айдааннаах да киһи
Аарыгыран кэллэ дии.
Дьэ, нохоо!
Күндү көмүспүн
Күөгэлдьийэ Куону
Күнү көрөн туран
Кимиэхэ эмит
2470. Көнгүлүнэн биэрэн ытытам диэн
Санаабакка турабын!
Сурафынан эрэ суудайан
Аналлаабым үһү диэн айдаарыма,
Көрсө илик эрээри
Кэргэн ылыахтаабым диэн киэбиримэ!
Киһи иннигэр түһэн
Ойоџоһуттан ойоџургуон кэриэтэ
Мин балтыбын,
Үөһээ-аллараа дойдулар
2480. Аҥаарыйар ааттаахтара
Алыс хайџаабыт
Ааттаах дьахталларын,
Хобүөх²¹³ эмэхэ,
Ходьон тобук,
Ыллан ыстал,
Дьаллан дьабадьы,
Чүүччү кыламан,
Тыытылба тыгырах
Кыыс Чупчулџаны
2490. Ойох ыланҥын
Сулуу-тутуу сүгэнҥин,
Энньэ-сэтии сүгэнҥин,
Эйэлээхтик быһаарсыах.
Эппит тылбын энчирэппэт,
Туппуппун ыһыктыбат
Харсар хадаар буоллабым.
Эйигиннээџэр буолуох
Убайдаатар убайбын
Күөх Моџойу
2500. Күөнтэхээри гыммытын
Күлүмэх күүһүн өһүлэн,
Көдьүүскэ таһааран,
Көлөһөнү сүүрдэр
Сыыдам сырыылаах,
Түүннэри-күннэри
Түлүгүрүү сүүрэр

²¹³ Лит.: Хобуох — хоппойон көстөр, хоппоџор.

- Көлө гынан көлүйэн
Көлөһүңнээх үлэни
Күүскэ үлэлэтэн,
2510. Чаана, быыла суох
Таһаҕас соһон тилигириир,
Буор хаһан бурҕайар
Ааттаах диэн аллаах бэйэлээх
Көлө киэнэ көнөтө онордум.
Эйигин даҕаны
Тараах иэннээн,
Тараһа иннирдээн,
Элэс бэрт,
Элик үтүөтэ гынан
2520. Иннибэр-кэннибэр
Энньэнгэлэтэ көтүтүөм.
Ол иннинэ
Күтүөт буолар тылгын
Иһитиннэрэ тарт.
Хайа доҕор, күтүөт буолан
Күр үппүтгэн үллэстиэн,
Халын харчыбыттан хатабаланыаҥ! — [диэбит].
Онуоха Саха Саарын
Уордайар хаана
2530. Уолугунан киирэн туран
Уолуга томтойо турда:
— Көр даа, бу!
Көрөллөөр-көрбөттөөр,
Истэллээр-истибэттээр!
Сыраанын соспут
Сыакаар диэнгин!
Үлэлээн булбатах үпкүнэн,
Харах уулаах харчыгынан
Атыылаһыам диигин?
2540. Дьылҕа хаан ыйааҕын
Халын харчытынан халбарыппыт
Ханна эмит баарын
Харахтыы иликпин,
Үтүө санаа өрөгөйүн
Үллэр үбүнэн үтүрүйбүт
Үрүн күн анныгар үөскээбитин
Көрсө иликпин!
Эйиэхэ эттэхпинэ
Элбэх үптэнэн
2550. Үс киһи үйэтин
Үйэлэниэм диигин?
Халын харчыланан,
Хаһаҥ халыҥаан

- Хайа баҗарар дьайы
Халбарытыам диигиэн?
Иккиттэн биирдэспит
Ииннэнэ илигинэ
Эйэнэн кэпсэппэт
Эрэдэһин сүргүөхтээхтэр
2560. Энгээрдэстэхпит буолуо!
Элбэх тыл сымсах,
Айыы дьонун атаҕастаабыт
Хара дьайдааҕы
Халын тириигин хайытыам,
Күн сириҥ күөмчүлээбит
Күтүр өстөөҕү
Кирсигин быһыам! — диэтэҕэ.
Охсуһар хаана
Оройугар оонньоото,
2570. Кыһыһар хаана
Кырылыы кыынһа.
Кыргыһар сэбинэн
Кыырыктаах үгүүтүнэн
Хаан өстөөҕүн
Хара быарын саайбытын
Дьалыҥнаах Дьаллык
Халбарыс гынан аһаран биэрдэ.
Харыс курдугунан халты баран,
Ханытаабытынан аһара түстэ.
2580. Дьэбиннээх Дьэллик
Куһаҕаннык саҕарда,
Кулахачыс гынна.
Кини обургу
Кыһыһаран кырдыгынаатаҕына,
Дьалыҥна киирэн дьаабылыннаҕына
Тыгыраҕын аайыттан
Уһулута ойуолаан тахсар
Дьэбиннээх иннэһэлэрин
Көндөйдөрүн устун
2590. Сүлүһүннээх сүмэһин
Тыргылла тыгар эбит.
Таарыйбытын эрэ
Таанары тайбыыр,
Түгнэрбитин эрэ
Тырыта тыытар,
Харбаабытын эрэ
Хаанын эмэр
Хааннаах айахтаах,
Мэнэгэйдээх бэлэстээх,
2600. Инникитин саныыр

- Эгэрдэспэт илизһэйэ,
Сарсынгытын саныыр
Саараабат сараһына
Илэ бэйэтинэн,
Чахчы дьүһүнүнэн
Хааннаағынан хаһылыччы көрөн,
Өнгүргэстээҕинэн үрүнүнэн көрөн
Саха Саарын үрдүгэр
Сарылаабытынан кэлэн
2610. Сапта түстэ,
Хаһытаабытанан кэлэн
Хапсан барда,
Тынгырахтаах илиилэрэ
Уһуурга дылы буоллулар,
Ингсэ мэнэгэй тыла
Эриэн үөннүү эриллэннээтэ,
Обот-соллон уоһа
Уһуу-ууна чорбонноото,
Сиэри-аһаары сирдьигинээтэ,
2620. Хааны эмээри халлыгыраата,
Дьулаан дьүһүннэннэ
Суостаах көрүгнэннэ.
Биһиги киһибитин
Тула өттүттэн
Килбэйбит аһыһылаах
Ырдьайбыт айахтар
Сиирэ-халты хабыалаатылар,
Дэгиэ тынгырахтаах
Такырыспыт тарбахтар
2630. Тоҕута-хайыта тардыалаатылар.
Саха Саарына
Көхсүгэр сүкпүт
Аптаах тэрилин
Сөрүүн угун харбаан ылла,
Быһа тайар кылыһынан
Сиэллээх Моҕой аттаах
Дьалыннаах Дьаллыгы
Төбөтүн сиигинэн
Охсон курбаһыннарбыта
2640. Чаһылҕан буолан саалынна.
Сир ийэ дьыгиһийэ түстэ,
Хайа ыстанан аппайда
Түгэҕэ биллибэт дирин,
Уотунан уһуулар
Аат айаҕа
Аппас гыммытыгар
Көмүс сурт

- Түгэбинэн көнүрүйэн
Сизлээх Моҕой аттаах
2650. Дьалынгнаах Дьаллык
Илбэһирбит-имэнирбит
Куйбан кутуруксуттарыныын,
Кыдьаран кыргыттарыныын
Аньыылара-харалара
Ыар таһаҕас буолан
Оргуйа турар уот сымалаҕа
Бастара атаһ,
Атахтара бас буолан
Түһ-тан түһкэлэйдилэр,
2660. Таннары танхалыйдылар,
Сир ийэ дирин түгэбиттэн
Уотунан уһуурбахтаан,
Ыараханлык ынчыктаан
Ыар тыыннаах
Ыһырыллыбатах ыалдьыттары
Көстө мэлитэн
Ыйыстан мэлийдэ.
Иэдээн иэнигийэ сылдыбытын бэлиэтэ
Көмүс сурт²¹⁴ оннугар
2670. Күл-көмөр хаалбытын
Куугунас холоруга
Күдэнгэ көтүттэ,
Суолларын сойутта.
Биһиги киһибит,
Киһитэ кини буолан,
Туора ойон биэрдэ.
Быһа тайар кылыс
Төлө ыстанан кыырайан
Сындыыс уот буолан
2680. Субурус гынан хаалла.
«Аан дойду айыылара,
Сир дойду иччилэрэ
Айыы күүһүн тардар
Аньыылаах сэби харайдахтара
Икки атаҕы иирдэр
Иэдээн эргийдэбинэ,
Хаһан эмит, ханна эмит
Санаа күүһэ тардыллан,
Сүүнэ сүр түмүллэн
2690. Сир ийэ кистэлэн кичэмэ²¹⁵
Күүстэрин уһугуннарар
Аньыыны-хараны халбарытар
Уот кылыс эргиллиэ,

²¹⁴ Сурт — көс олохтоох дьон ураһаланан олорон ааспыт сирдэрэ.

²¹⁵ Кичэм = киччим — аҕыйах, кэмчи, нуормаламмыт.

- Орто дойду олоѳо
Очурга оѳустардаѳына
Оннун булларыа», — диэн
Биһиги киһибит
Сөхпөккө да
Сөп буолан хаалла.
2700. Иэдьэгэй мэйиилээх,
Икки атахтаах
Ичээн да бэйэлээхтэрэ
Кыайан таайбатах,
Иннинэн сирэйдээх,
Иччилээх тыллаах
Аһаҕас да эттээхтэрэ
Булан бопсубатах
Киэнг куйаар кистэлэннэрэ,
Аар айылҕа таабырыннара
2710. Айдаан-моргуор араллааныгар
Алларааттан аргыарынан аңылыйаллар,
Үөхсүү-өлөрсүү үлүгэригэр
Үөһэттэн үргүөрүнэн үрэллэр.
Дьэ, бу тугунан туолуйуй,
Хайа диэки хайыһыай?
Киһи барахсан ол ону
Саныы-саныы
Сагаммакка сарбанныа,
Саадахтанан саантаһыа дуу?
2720. Өйдүү-өйдүү
Өйдөөбүмсүйэн үлүһүйүө,
Өрөлөһөн өлөрсүө дуу?
Алгыстаах тылынан
Сүрбүтүн түмүнэн,
Саргыбытын салайан,
Сүннүбүтүн булунан,
Сутурук курдук сомоѳолоһон,
Көмүөл курдук дьүккүөрдэнэн,
Айыы санаа күрүөлэнэн,
2730. Бэйэ бодону тардынан
Адьынаттан²¹⁶-алдьархайтан
Тула арчыланнахпытына
Ама да хайаан
Туора күүс киирэн
Туурабытын туура тардыай,
Кэскилбитин үлтү кэһиэй.
Дьэ эрэ, көрүөх-билэ дьоннорум!
Сах саҕаттан
Самныбат саргылаахпыт
2740. Түн былыргыттан
Төһнүбэт төлкөлөөхпүт!

²¹⁶ Адьынат — куһаҕан быһыы, түктэри кэмэлдьи.

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Дуулага Дархан (Дуулаҕа Дархан) — супруг *Туналы Далбар*, отец главного героя олонхо *Саха Саарына*. 81, 592, 771, 862, 877, 1051, 1679, 1703, 2140.

Туналы Далбар — супруга *Дуулага Дархана*, мать главного героя олонхо *Саха Саарына*. 82, 772, 1680, 1704, 2141.

Саха Саарын (Ураанхай Уолан / Саха Саарын) — главный герой олонхо, защитник племени айыы. 88, 188, 242, 319, 436, 552, 964, 974, 1063, 1127, 1149, 1173, 1231, 1249, 1301, 1530, 1668, 1681, 1698, 1708, 1733, 1804, 1976, 2022, 2039, 2108, 2144, 2179, 2207, 2234, 2413, 2528, 2608, 2631.

Кюёх Могой (Күөх Моҕой) — злой дух в виде зеленой змеи, младший брат богатыря абаасы *Джалынгнаах Джаллыка*. Олицетворяет дурную привычку принимать спиртные напитки. 147, 172, 220, 246, 279, 287, 406, 734, 824, 919, 2499.

Аан Алахчын Хотун — дух-хозяйка земли *Арылы эбэ*, живущая в величественной березе. 231, 1158, 1241.

Огнедышащий Усутаакы (Уот тыыннаах Ухутаакы) — богатырь абаасы, упоминается в речи *Аан Алахчын Хотун*. 266.

Алып Хара Аат Могойдоон (Алып Хара Аат Моҕойдоон) — богатырь абаасы, упоминается в речи *Аан Алахчын Хотун*. 268.

Харалджын Бэргэн (Харалдын Бэргэн) — доверенный посыльный *Толомон Тойона*, который сообщает о сватовстве богатыря абаасы *Джалынгнаах Джаллыка* к прекрасной *Кюёгэлджийэ Куо*. 800, 884.

Балысхан Баай — отец богатыря абаасы *Джалынгнаах Джаллыка*. 821.

Кюёгэлджийэ Куо (Күөгэлдьийэ Куо) — девушка айыы, дочь *Толомон Тойона*, суженая богатыря *Саха Саарына*. 836, 1105, 2454, 2467.

Тумарча Бёгө (Тумарча Бөҭө) — богатырь айыы, служивший *Толомон Тойону* и, отстаивая честь *Кюёгэлджийэ Куо*, убитый богатырем абаасы *Джалынгнаах Джаллыком*. 850, 870.

Сур Джагыл (Сур Дьаҕыл) — богатырский конь *Саха Саарына*. 1061, 1129, 1137, 1171, 1210, 1253, 1312, 1706, 1937, 1948, 1966, 2109, 2143, 2235, 2240, 2412.

Кустук Ньургустай шаманка (Кустук Ньургустай удаҕан) — шаманка айыы из Верхнего мира; спускается в Средний мир, обернувшись стерхом; помогает богатырю *Саха Саарыну* одолеть *Джалынгнаах Джаллыка*. 1394, 1732, 2032, 2034.

Сиэллээх Могой (Сиэллээх Моҕой) — змея-абаасы, конь богатыря абаасы *Джалынгнаах Джаллыка*, который нападает на шаманку *Кустук Ньургустай*. 826, 1551, 1565, 1573, 1599, 1614, 1627, 1757, 1774, 2063, 2213, 2636, 2649.

Девки облака Кёлджюн (Көлдүн былын кыргытара / Кыыс Кыскыйдааннар) — девки-абаасы, приготовившие препятствие на пути *Саха Саарына*. 1775, 1890, 2064.

Усун Чапчылган (Уһун Чапчылҕан) — дух-хозяин перевала *Тимир Джигискэн* аартык. 2139, 2168, 2211, 2219, 2224.

Ньыха Нёхчо — приспешник богатыря абаасы *Джалынгнаах Джаллыка*. 2381.

Кыыс Чупчулган (Кыыс Чупчулҕан) — девка-абаасы, младшая сестра *Джалынгнаах Джаллыка*, которую он предлагает вместо *Кюёгэлджийэ Куо* богатырю *Саха Саарыну*. 2489.

Тюсюмэл Тойон (Түһүмэл Тойон) — дух-хозяин владений *Саха Саарына*, младший сын верховного божества *Юрюнг Айыы*, живущий в его главной коновязи. 427, 443.

Свободные Боотуры (Көнгүл Боотурдар) — боотуры абаасы, завлекающие *Саха Саарына* в ловушку. 1904, 1953, 1973.

Джалынгнаах Джаллык (Дьалынгнаах Дьаллык / Кырыктаах Кыдык / Дьэбиннээх Дьэллик) — богатырь абаасы, похитивший *Кюёгэлджийэ Куо* — суженую *Саха Саарына*. Олицетворяет совокупность человеческих пороков. 828, 922, 1758, 2057, 2196, 2312, 2398, 2576, 2637, 2650.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Арылы Эбэ — родина богатыря *Саха Саарына*. 68, 782, 1331, 1744,

Аар Хатынг (Аар Хатын) — величественная береза, растущая на западной стороне родины богатыря *Саха Саарына*, где обитает *Аан Алахчын*. 1146, 1240.

Кюндюйэ Эбэ (Күндүйэ Эбэ / Күндэйэ Эбэ) — озеро, находящееся на родине богатыря *Арылы эбэ*. 78, 497, 745, 766, 988, 1142.

Тимир Джигискэн аартык (Тимир Дьигискэн аартык) — перевал, связывающий Средний и Нижний миры. 818, 2122, 2135, 2210, 2343.

СЮЖЕТ АВТОРСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МОТИВАМ ОЛОНХО «САХА СААРЫН»

Структура	Эпизоды	Строки
Вступление	Вначале идет краткое авторское вступление, объясняющее излагаемое произведение. Описывается эпическое время и рассказывается о творении Среднего мира. В этом мире на просторном алаасе Арылы возле озера Кюндээрэр эбэ живут Дуулага Дархан и Туналы Далбар, у которых есть сын Саха Саарын. Саха Саарыну предопределено стать прародителем трех якутов. Он заботится о своем племени. Саха Саарын человек образованный, много ездит по другим землям и странам, знаком со многими выдающимися людьми. В один из дней поднимается страшный шум, гремит гром, и появляется Кюёх Могой, который нападает на Саха Саарына и сосет его кровь. Саха Саарын теряет сознание, падает на землю. Ему на помощь приходит Аан Алахчын — дух-хозяйка его родины Арылы алаас. Она советует ему, как одолеть Кюёх Могойя. Оказывается, победа над ним заключается в продолжении традиций предков, соблюдении советов родных, получении образования и в усердном труде. Потом оказывается, что это был сон. Проснувшись, богатырь Саха Саарын кается и говорит о своем твердом намерении впредь начать новую жизнь, свободную от зеленого змея, ведь только от него саого зависит, станет ли он человеком или нет.	1–413
Завязка сюжета	Когда Саха Саарын стоит в раздумьях, внезапно под ногами трясется земля и появляется дух-хозяин его владений Тойон Түсюмэл и сообщает, что абаасы со стороны запада решили стереть людей айыы с лица земли. После этого Саха Саарын купается в озере Кюндэйэ Эбэ и очищает себя от скверны, пропитавшей его во время прежней,	414–1125

	<p>беспорядочной жизни. Приходит к родителям и сообщает о своем намерении встать на путь исправления. Родители радуются этому, и отец Дуулага Дархан, благословив, рассказывает о прежней борьбе людей айыы со злым западным миром. Свой рассказ он завершает предупреждением о предстоящих сложных испытаниях, подготовленных Кюёх Могоем.</p> <p>В это самое время появляется человек на черном коне и представляется Харалджык Бэргэном, верным человеком Толомон Тойона и сообщает о том, что Джалынгнаах Джаллык, едущий на коне Сиэллээх Могой, решил силой свататься к любимой дочери Толомон Тойона Кюёгэлджийэ Куо. Также говорит, что вставший на защиту её чести богатырь Тумарча Бёгё погиб и что Толомон Тойон просит защиты у Дуулага Дархана. Дуулага Дархан, послушав вестника, делится знаниями о враге и велит своему сыну Саха Саарыну отправиться на защиту людей племени айыы. По просьбе Саха Саарына ему стали готовить богатырскую одежду и боевые снаряжения. Отправляя своего сына в боевой поход, Дуулага Дархан нарекает его именем Саха Саарын, дает предназначенного ему коня Сур Джагыл и сообщает, что они с Толомон Тойоном еще до их рождения договорились поженить своих детей. И потому Кюёгэлджийэ Куо является его нареченной невестой.</p> <p>Люди айыы благославляют Саха Саарына на дальний путь.</p>	
<p>Развитие сюжета</p>	<p>Богатырь Саха Саарын, покидая свой прекрасный алаас Кюндэйэ Эбэ, подходит к стоящему на его западной стороне Аар Хатынг, чтобы получить благословение Аан Алахчын. Аан Алахчын благословляет Саха Саарына на дальнюю дорогу и вручает ему три шарика, валянных из шерсти. Она наставляет его: один шарик съест самому, один — дать своему коню, а третий использовать для оживления мертвого. Съев этот шарик, богатырь айыы становится в десять раз сильнее прежнего и отправляется в путь.</p> <p>Саха Саарын, следуя к стране Кюёгэлджийэ Куо, на своем пути видит удаганку Верхнего мира Кустук Ньюргустай. Она камлает во имя возрождения природы Среднего мира и во благо людей, живущих в нем. После этого превращается в стерха и улетает в небо в сопровождении других птиц. В это самое время внезапно появляется змея абаасы Сиэллээх Могой, который пытается напасть на удаганку. Но Кустук Ньюргустай, вовремя заметив это, уклоняется и нападает, превратившись в огненный шар, на него самого. Сиэллээх Могой отворачивается, и в этот момент Кустук Ньюргустай отрезает кончик его хвоста. Сиэллээх Могой врезается в каменные столбы и спасается бегством.</p> <p>Удивленный этим сражением, Саха Саарын подходит к шаманке Кустук Ньюргустай и знакомится с ней. Она благословляет богатыря на дальнюю дорогу, указывает ему путь и советует быть бдительным. Сообщает, что девки облака Кёлджюн устроят ему ловушку и просит на пути не останавливаться. Богатырь едет дальше.</p> <p>Саха Саарыну встречают и навязываются в друзья Свободные Боотуры. Подходят к дому. Неизвестно откуда взявшиеся парни держат повод коня Саха Саарына. Входят в дом. Дом оказывается полон девками Кыыс Кыскыйдаан, которые, со смехом и визгом,</p>	<p>1126– 2285</p>

	<p>без стыда начинают приставать к Саха Саарыну. Все эти девки и парни превращаются в настоящих абаасы и хватают его, чтобы выпить его кровь и съесть тело.</p> <p>В это время его конь Сур Джагыл, заподозрив неладное, зовет шаманку Кустук Нюргустай. Тем временем Свободные Боотуры начинают тащить Саха Саарына к болоту, что в центре железного дома. Подхваченный вихрем Саха Саарын вот-вот упадёт в болото. Внезапно раздаются звуки шаманского бубна, и все абаасы убегают, а Саха Саарын проваливается в болотную пучину. Однако, Кустук Нюргустай успевает кинуть ему свой пояс, за который хватается Саха Саарын. Богатырь айыы благодарит за свое спасение шаманку айыы. Шаманка еще раз предупреждает Саха Саарына об опасностях на пути и вручает волшебную саблю-кылыс, которая имеет магическую силу. Богатырь едет дальше.</p> <p>Достигнув прохода Тимир Джигискэн аартык, ведущего в Нижний мир, он кланяется духу-хозяину Усун Чапчылгану, угощает его лучшей едой и просит отворить ворота и указать путь к землям Джэбиннээх Джэллика. Усун Чапчылган благодарит за угощения и говорит, что мигом отвезет его туда. Саха Саарын отпускает своего коня пастись, но велит прибыть по первому же зову, а сам тотчас оказывается на землях богатыря абаасы Джэбиннээх Джэллика.</p>	
Кульминация сюжета	<p>Прибыв в страну богатыря абаасы, Саха Саарын слышит Джэбиннээх Джэллика разговаривающим с самим собой. Тот размышляет вслух о богатыре Саха Саарыне, сетует на ненависть Кюёгэлджийэ Куо, невзирая на его многочисленные подарки. В это самое время подходит его прихвостень Ньыха Нёхчо, который сообщает о прибытии Саха Саарына.</p> <p>Саха Саарын внезапно врывается и требует вернуть его суженую Кёгэлджийэ Куо. Джэбиннээх Джэллик вместо неё предлагает свою сестру, которую считают первой красавицей Верхнего и Нижнего миров. Саха Саарына обуревают гнев, и начинается битва богатырей двух миров.</p> <p>В начале битвы Саха Саарын дерется собственным вооружением, но Джэбиннээх Джэллика оно не берет. Тогда он достает волшебную саблю-кылыс и отсекает голову богатырю абаасы. От его удара земля содрогается и раскалывается на две части, и образуется глубокая яма, со дна которой поднимается огонь. Джэбиннээх Джэллик со своими приспешниками, похотливыми девками вниз головой падают на этот огонь. Земля-матушка, тяжело дыша огнем, рассеивает их по воздуху, превратив в туман. А волшебная сабля-кылыс, пылая огнем улетает в небо. «Это божества Верхнего мира и духи Среднего мира спрятали волшебную саблю-кылыс. Она появится вновь, когда наступит беда в Среднем мире», — подумал Саха Саарын.</p>	2286–2699
Заключение	<p>В заключении приводятся размышления автора произведения о будущем людей племени айыы. По мнению автора, в будущем людей айыы ожидает немало бед из Нижнего и Верхнего миров. Автор пути решения этих бед видит в единстве народа, когда каждый должен придерживаться здорового образа жизни.</p>	2700–2741

Николай Павлович Корякин — Уран Ньюкулай

**ХАБЫР КИИРСИИЛЭЭХ, ХАХАЙ
ХААННААХ, ХОҢУУН БЭРДЭ
ХООНТОКУ БООТУР, КИНИ УОЛА
БҮТҮН КҮҮСТЭЭХ
БООТУРДАР БООТУРДАРА
БОРУЛЛУО БООТУР
(олонхо матыыптарынан айымньы)**

- Дьэ доботтоор!
Кырдыбычча, сололоммучча
Олох маспын булунан,
Олбохпун уурунан,
Олонхоһут киһилии
Оллооннуу быраҕан,
Оностон олорон
Олонхо очуос хайатыттан
Ойо быһан
10. Олонголоон көрдөрбүн,
Орто туруу дойдуга
Олорон аастым диэн
Ырыа тылынан
Ыпсара тутуоҕум.
Кырыы өттүттэн
Кырыя тутан
Кылыһахтаан туойдарбын,
Кыталык көтөр буоламмын
Кыырай халлаан устунан
20. Кыптыыйдана көтүм диэх этим.
Сап саҕаттан
Сахсаанна киирбит
Саха омук барахсан
Сатабылын күүһүнэн,
Тирбэҕэ быа быстыбатынан
Чирэхэн-сорунаан
Саргылаах санатын
Салайа тутан
Иитиллэр итэҕэлин
30. Илдэ сылдыар.
Ийэ тылын
Иитимньилии тутан,
Өйүн-санаатын өһүлбэккэ
Улуу олонхотун
Уруйдуу тутан,
Сизэрин-туомун
Сүтэрбэккэ сылдьан,
Сүүрбэ биирис үйэҕэ
Тийиэн түгэнэн кэллэ.
40. Кыра ахсаанаах буолан
Кыһарыллан-үтүрүллэн
Кырыа кыһыннаах
Кыраай дойдуга олохсуйбута.
Аҕыс ыйын устата
Ахсаабат тымныылаах,
Аан-даам туманнаах
Аан ийэ дойдуга

- Арђаран олорто²¹⁷.
Саха сиригэр
50. Сандал сааһынан
Сааһын толорунан
Саха омуга
Сайды суолунан
Сайда турар.
Сүүрбэ биирис үйэҕэ
Кыһарылыннар даҕаны,
Кыры сиргэ
Алаһа дьиэни туттан
Алтан сэргэни туруоран
60. Аал уоту оттунан
Арђаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Айы хаан
Аймахтарабыт диэн
Аат ааттанан,
Суон сурағыран
Ағыс ыйдаах
Ахсым тымныылаах
Аан ийэ дойдуга
70. Оҕо төрөтөн,
Удьуору ууһатан,
Көхсүтгэн көнтөстөөх
Көмүскэс санаалаах
Күн ууһун дьонобут диэн,
Күөн туттан
Күн сиригэр
Олох иһин охсуһан
Олорор эбиппит.
Самаан сайын
80. Салаллан кэлиитэ
Саргы дьаалы тэнийиитэ
Саха омук барахсан
Ураа муостаағын²¹⁸
Сыспай сиэллээҕин
Кыстатан таһааран,
От оттоон
Күүстээх үлэҕэ
Кыраабыл тутан кылбаннатан,
Хотуурунан от охсон,
90. Уһуннук үлэлээн
Холобурга сылдыар
Хоһуун бэйэлээхтэр

²¹⁷ Лит.: Олорбута.

²¹⁸ Ураа муостаах — ынах, оҕус сүөһү.

- Ходуһаҗа хатаннар
Самаан сайын
Кэһии гынан кэтэһиннэрбит
Күөх солко оту
Көнгүл босхо оттооннор
Кыстыгы туоруохтара.
Көмүс күһүн
100. Күлүмүрдээн кэлиитэ
Айыы киһитэ барахсан
Күлбүтүнэн көрсөр.
Бултаан-алтаан туругуруо
Үлэлээн-хамнаан өрөгөйдүө.
Саха омук барахсан
Дьыл күн түөрт өрүтүн
Төгүрүйэ эргийэн
Айыллыбыт айылҕатын
Аналлаах кэрэтин
110. Ахсыы билэн
Арҕаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Айыы хаан киһитэбин диэн
Аатырыныан аатырар.
Бу аан ийэ дойдуга
Атын дойдуга суох
Араас көстүүнү
Арҕаһынан аһаран
Айылҕа оҕолоробут диэн
120. Киэн тутта кэпсиир.
Оҕонньор буолбучча
Оҕолорбор эһиэхэ,
Ойуунускай барахсан
Олонхо сайдыытыгар
Олук уурбутун
Онтон-мантан тиһэн
Онгоро тутан
Кэпсээтэҕим буоллун.
Ойуунускай Былатыан
130. Ойуун ууһа төрүттээх
Ытык дьон ыччаттара,
Төрүт дьон төрүөхтэрэ
Талба талаан үөскүүр
Таатта улууһугар
Дьадаҥы дьонугар
Төрөөн-үөскээн олорбута үһү.
Тоҕустааҕар остуоруйалаан
Бөҕө сиэлбит,
Уоннааҕар уңуоҕа кытаатан

140. Олонхохут буолбут.
Арай биирдэ
Таатта талааннаах
Олонхохута оҕонньор
Хонон-өрөөн туран
Хомуһуннаах тылынан хоһуйан
Көхсө кэнгээн,
Күөмэйэ чөллөрүйэн,
Санаата тарҕанан,
Үөрэ-көтө дойдулаабыт.
150. Сарсынгытыгар уол оҕолоро
Огостон олорон
Аатырбыт олонхохуту
Үтүктэ оонньоон
Үүт-маас түһэрэн
Олонголоон онолуйбут,
Ыллаан ыра барбыт.
Ону истэннэр
Сир түннүктэрэ,
Ытык кырдыаҕастара
160. Сэмэ-сунха түһэрбиттэр.
Улуу киһини
Үтүктүбэт баҕайы
Иһиттэҕинэ
Быһа этэн кэбиһиэ диэн
Уолларын сэрэппиттэр,
Уоскутан дьэитигэр ыппыттар.
Ытык кырдыаҕастара
Манньык диэн
Күөйэ-хаайа эппит:
170. – Дьэ доҕоттоор,
Таатта улууһугар
Талааннаах ыччат
Талыллан төрөөбүт!
Уол оҕобут
Сиһин этэ ситиитэ,
Холун этэ хойдуута,
Буутун этэ бүһуута,
Күөмэйэ чөллөрүйүүтэ
Улуу ойуун эбэтэр
180. Улуу олонхохут
Ураанхай аймаҕын улууһугар
Киһи буолан тахсыһы.
Үөрэххэ баҕардаҕына
Үбү-харчыны булан
Үөрэттэрэ ытыахха.
Уол оҕото ат кулун

- Кырдыаҕастарын
Сүбэлэрин көмөгүнэн
Үөрэххэ киирэр.
190. Саха саарыннара,
Киһи кэрэмэстэрэ
Чаҕылхай Махсыын,
Барҕалаах Бараахап,
Ааттаах Ардыакыап,
Бас көс Баһылайап
Уонна да атыттар
Емельян Ярославскай
Куруһуогар сылдыаллар.
Ыраахтааҕы былааһа сууллуута
200. Ыраах Саха сиригэр
Ыра санаа илдьиттээх
Саха омугун саҕалыы олоххо
Саргылаан салайан
Тыһыынча тоҕус сүүс сүүрбэ икки сыллаахха
ЯАССР диэн
Ленин илии баттааһыннаах,
Сталин ыпсарыылаах
Республика буолан
Өрөгөйбүт үрдэбитэ.
210. Самныбат саргылаах
Саха омуга барахсан
Сага олоҕу туппута.
Чинчийэр гуманитарнай институтун
Салайар олохтоох киһи
Учуонай буолуохтаах диэн
Үөһэтгэн ыйыы-кэрдии биэрэллэр.
Ойуунускай барахсаны
Улуу Москваҕа
Учуонай буоллун диэн
220. Утааран кэбиһэллэр.
Уол оҕото үөрэнэ сылдьан
Алаһа дьиэтин,
Аал уотун,
Айыллыбыт алааһын,
Аан ийэ дойдутун,
Атас доҕор дьонун
Олус ахтан
Айар кута аһыллан
Олонголоон онолуйан,
230. Ыллаан-туойан ыпсаран
Айар аартыга аһыллыбыт,
Туойар суола тобуллубут.
Эмискэ өркөн өйө аһыллан

- Кэс тылы этэргэ,
Кэрэ санааны түмэргэ
Кэлэр ыччакка
Кэрэни кэрэһэлиир
Кэрэкэ тылларын
Кэрии маһын курдук кэккэлэтэр
240. Санаата киирэн кэлбит.
Үүнэр ыччакка
Үчүгэйи түстээри
Үтүө тыллары үмүрү тардан
Үрүт үөһэ үксэтэ турбут.
Отут олонхоттон
Чороон иһит курдук чочуйан,
Обуруо тihэр курдук оноро тутан,
Ийэ тылы иччилии тутан,
Иилээн-сағалаан
250. Илдыт-сирдыт онгостон,
Аға алгыстаах тылын
Алы гынан,
Эһээ-эбээ эйэбэс тылын
Эбэн сабан,
Эллэй эһээ барахсан
Этителиэх тылын
Эргитэн ағалан,
Омоғой омуқ
Оһуокай оонһуутун
260. Обуруктаах²¹⁹ тылларын
Ойуулуу тутан,
Хомоғой тылы
Хотоғостуу хостоон,
Өс хоһооннорун өрө тутан
Өһүө эркин онорбут,
Сомоғо номох тыллары
Сомоғолуу туппут,
Дорһооннору доғуһуоллаан
«Дьулусханнаах дьолуо
270. Манган халлаанга
Тура төрөөбүт
Дьулусхан сүүрүк
Хара аттаах
Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн
Үрдүк ааттаан, үөһэ тутан
Дьоһун олонхону
Дьонугар-сэргэтигэр
Дьоллуу тускулаабыт.
Урукку да кэмнэ

²¹⁹ Обуруктаах – кубулжаттаах, угаайылаах.

280. Улуу олонхолор баалара,
Ол бэйэлээхтэри
Ончу хаалларан
Орто туруу бараан дойдуга
Ордуктара кини буолбут.
Устаты муруннаах,
Уһаты сирэдээх,
Уу дугуй сүһүөхтээх,
Уран уус тыллаах,
Ураанхайа аймаҕар
290. Улуутуйар улуу олонхо
Оноһуллубут эбит.
Кэлэр да кэмнэ
Кэрэ олонхолор
Кэккэлэһэ туруохтара,
Кэпсээннэ киририэхтэрэ.
Ол да буоллар,
Ойуунускай убайбыт
Онорон-тутан кэбиспит
Олонхотун баһылыыр
300. Ончу үөскүө биллибэт.
Толору буоллун диэн
Тоҕус түһүмэхтээбит,
Ситэри буоллун диэн
Сүүрбэ алта тыһыынча
Ситим этиини
Ситэрбит-хоторбут.
Суоһурҕанан²²⁰олорон
Сурдурҕаччы суруйбут,
Ахсылҕаныгар уйдаран
310. Айан тутан кэбиспит.
— Дьэ, доҕоттоор!
Олонхобут барахсан
Орто туруу бараан дойдуга
Олохсуйбут кэммиттэн,
Сэттэ уон сыл туолуута
Юнеска диэн тэрилтэ
Үөрэтэн көрөн баран,
Аан ийэ дойдуга
Айыллыбыт айымньылартан
320. Албан ааттааҕа бу эбит диэбиттэр.
Дьэ, доҕоттоор!
Хабырылла Куолаһап
Уон саастаах олонхотун
Улуутута истибиттэр.
Түмэппий Ыстапаанап

²²⁰ Суоһур — суостаахтык, кимиэхэ-туохха эмэ кингэммит, кыһыырбыт курдук тутун.

- Олонхотун уруһуйун
Олус хайжаабыттар.
Сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэн,
Сүдү айымньыны
330. Көрдөрө тупсарбыт диэбиттэр.
Француз суруйааччыта
Карра барахсан
Строкатын батыһа
Бөрөбүөтүн аахпыттар,
Көтөвүллэн олороннор
Көмүс буукубанан
Көстөр гына
Күндүргэтэ суруйбуттар,
Бэчээт ууран
340. Бигэргэтэн кэбиспиттэр.
Саха Сириҥ ыраахтааҕытыгар
Ил Дарханҥа илдьит ыһпыттар.
Штыров барахсан
Учуонай аймаҕын
Уруургуу тутан,
Олонхотун дьону
Олорчу ыҥыртаан
Мунньах тэрийбит.
Ол кэннэ оностон
350. Олонхо сайдыытын
Уон сыллаах олугун
Онорон тутан кэбиспит.
Оҕотуттан оҕонньоругар тийэ
Олонхону өрө тутан,
Өрөөбүт уоһу өһүлэн
Өрөгөй талааны үксэтэн,
Хоммут уоһу хоннорон
Холобурдаан оонньоон,
Холонон көрөллөрүгэр
360. Айар аартыктарын
Аһан биэрэргэ
Туойар суолларын тобулан
Барарга соруудах бэриллибит.
Самаан сайын аайы
Саргылаах олонхону
Улуус улуус аайытын
Уларыта сылдьан
Улуу тунах ыһыаҕын
Уруйдуу онгорорго
370. Уураах таһаарар.
Үүнэр ыччат
Үчүгэи түстээтин диэн,

- Кэнэҗэски ыччат
Кэрэни кэрэхсээтин диэн,
Уран тарбахтаах
Ураанхай уустара
Улуу тутуулары
Уруйдуу туппуттар,
Аал луук мастарын
380. Араастаан тупсаран
Алаас илин саҕаҕар
Иччилии туппуттар.
Балаҕан бөҕөнү
Бачыгыратан кэбиспиттэр,
Ураһа бөҕөнү
Ууннары тарпыттар,
Күрүө-хаһаа онгорбуттар
Кэрэ гынан кэккэлэтэн кэбиспиттэр,
Оһуохайдыт манна ойбут,
390. Эһиэкэйдьит манна экирээбит,
Тойуксут туойан доллоһуппут,
Ырыаһыт бөҕө манна ыллаабыт.
Олонхо толоруутугар
Үс сүһүөх саас
Үс түүннээх күн
Үлүһүйэн туойбуттар.
Бастакы сүһүөх уһуяан
Уонна оскуола оҕолоро
Аарыма балаҕаны
400. Аһара толору буолан
Үгүс өттүлэрэ таһырдыа
Тарҕанан олортор²²¹.
Иккис түһүмэх отут биэһигэр дылы
Олонхону оройуттан тутан эрэр
Оҕо дьоммут
Олонхону кыайа туппуттар,
Тойуктарын дорҕооно
Туруу-бараан ураһа
Турбатынан тахсан
410. Туругурда тупсара турар эбит.
Эһин бэйэлээхтик таннан
Эрэллээхтик туойан
Эдэрдэрбит-кэскиллээхтэрбит
Элбээн эрэр эбиттэр.
Үһүс түһүмэххэ
Үтүө мааны дьоннорум
Ааспыт үйэттэн
Ахтылла, умнулла сылдыбыт

²²¹ Лит: Олорбуттар.

- Ийэ олонхолорун булан
420. Ийэлэрин иччилээх тылларын
Иитимньилээн таһаарбыттар,
Аҕалара барахсан
Алгыстаах тылын
Алы гынан
Аан ийэ дойдуну
Анаара туойбуттар,
Күн ийэ дойдуну
Күлүмнэтэ көҕөрдүбүттэр.
Былыргы кэми,
430. Быдан дьыллары
Быыраалаан ылан
Олонголоон онолуйбуттар
Туойан доллоһуппуттар.
Олонхо ыһыаҕа
Улуу түһүлгэлэрэ
Кэнги киэргэйбит.
Уустар барахсаттар
Уһааран таһааран
Тугу оноттороргун
440. Тута этэннин
Атыылаһан ылаһын,
Иистэнньэн кэрэ аймахтар
Сыллааһы үлэлэрин
Сылаатын таһаара
Сыанаҕа тахсаннар
Үтүгэн кэрэни үйэтитэ тикпиттэр,
Үөрүүнү үксэтэн
Үгүс дьону үөрдүбүттэр.
Улуу тунах ыһыаҕа
450. Устаты муруннаах,
Усталы сирэйдээх,
Уу дугуй сүһүөхтээх,
Уран уус тыллаах
Ураанхай аймаҕа
Уруйданар күнэ үүннэ,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Айыы хаан аймаҕа
Албан аата
460. Аттарыллан таһыста,
Көхсүттэн көнтөстөөх
Көмүскэс санаалаах
Күн ууһун дьоно
Күннүүр күөнэхтиир
Көмүс күннэрэ

- Күөрэйэ үүнэн тағыста,
Дьол-соргу тосхойдо,
Уруй туску
Уруйдана уһаата.
470. Тойон бөҕө тоҕуоруста,
Ылдьыт бөҕө ыалласта,
Хоноһо бөҕө хоройо сиэллэ.
Аан дойду дьоно
Аттарыллан кэллилэр.
Үс саха үөрүүтэ,
Түөрт саха түһүлгэтэ
Төрүттэнэр күнэ буолла.
Уруй буоллун
Ураанхай аймаҕар,
480. Айхал буоллун
Айыы дьонугар!
Саха буолан сандаарыаҕын,
Киһи буолан килбэйиэҕин,
Үрдүк ааппыт
Үөһээнгилэринэн уруйданнын!
Айыыларбыт барахсаттар
Араначчылыы турдуннар,
Иччилэрбит барахсаттар
Иитимньилии көрдүттэр.
490. Үтүөкэн өбүгэлэрбит
Үтүөнү эрэ түстээтиннэр,
Улуу кырдыаҕастарбыт
Удьуору салҕаттардыннар.
— Дьэ эрэ доҕоттоор!
Олонхобутуттан туораан
Ону-маны туойдубут.
Аны туран олонхобут туһунан
Туойан-ыллаан көрүөбүҥ.
Хадаардаһар кэмигэр
500. Хахай хаана хааннанар
Хабыр киирсиилээх
Хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур
Уонна кини уола
Күннэ көрбүт көмүс чыычааҕа
Бүтүн күүстээх
Боотурдар боотурдара Боруллуо Боотур.
— Дьэ, доҕоттоор!
Умнуллан хаалбыт
Урукку үйэбит
510. Унуоргу арҕаһын
Ууннары тардан
Өнгөйөн көрбүтүм —

- Киэн куйаар киэлитигэр
Үрдүк халлаанга
Икки эрэ дойду иитиллэн
Олороллор эбит.
Үөһээ, аллараа дойдулар диэн
Иккиэйэх бэйэлэрэ
Иирсээннээх эбиттэр.
520. Үөһээ халлаанга
Үөтүллэн олорор
Үрдүк айыылар
Үнэр танаралар
Үчүгэйи эрэ түстүүлэр эбит.
Аллараа дойдуга
Арсан Дуолан
Айбардаан олорор эбит.
— Хайа, доҕоттоор!
Ханна барда Орто дойду диэн
530. Соһуйан хааллым.
Ааспыт үйэлэр арҕастарын
Арыый да бэтэрээ өттүн
Арыяа баттаабытым
Киэн куйаарга,
Күөх халлаанга
Үс дойду
Үүнэн тэнийэн
Олороллор эбит.
Онтон-мантан ыйыталаан
540. От-мас төрдүттэн билэн
Бу курдук буоллаҕа буолуо,
Ол курдук олохсуйдаҕа буолуо,
Тоҕус добун халлаанга
Тоҕуоруйан олорор
Үрдүк айыыларбыт,
Үнэр-сүктэр танараларбыт
Биир ааттаах күн мунньустан
Сүүс сүүстэриттэн өйөһөн
Сүбэ майгы ыппыттар.
550. Оонньууларын торума бадаҕа
Манньык эбит.
Үөр көтөр, үөр кыыл
Бас көс баһылыктаах буолаллар
Үрдүк айыыларга
Үнэр танараларга
Үүнүүр-тэһиинниир
Үтүө аата үрдүк халлаанга
Үктэллэнэнэн олорор
Үс-аас бэйэлээх,

560. Үкээр куйаас тыннаах,
Үөмэн тийбэт
Үрдүк мындаалаах,
Үс дойдуну
Үмүрү тардар кыахтаах
Үрүмэтийбэт үүт күөллээх,
Үүттээх таас олбохтоох,
Үүс, киис үллүрбэлээх
Үрүң Аар Айыы Тойон
Тангара үс бараа күлүккэр
570. Үңэн сүктэн көрдөһөбүт диэн
Ыйыталлар эбит.
Үрүң Аар Айыы Тойон тангара
Манньык диэн дыһайбыт,
Оннук диэн онолуйбут үһү:
– Көр бу!
Айыыларбыт барахсаттар
Киэн куйаарбытыгар,
Күөх халлааммытыгар
Иирсэ-иирсэ
580. Икки дойду олорбута.
Үһүс дойдуну
Үүннэрэн-сайыннаран,
Үөһэ тутан,
Сэттэ хонук иһигэр
Ситэрэн-хоторон,
Тоһус хонук иһигэр
Толору бүтэрэн,
Аһыс ииллээх саҕалаах,
Атааннаах-мөңгөннээх,
590. Айгыр силик аартыктаах,
Алта киспэлээх
Алтан дьэстиир ыйдаах,
Аһыс садарахтаах
Аламай манган күннээх,
Арангас сулус аргыстаах,
Чолбон сулус банаардаах,
Аарыма хатынҥа олорор
Аан дойду иччитэ
Аан Алахчын Хотун диэн ааттаах иччилээх
600. Орто туруу бараан дойду диэн
Аман ааттаах,
Суон сурахтаах буоллун.
Онон туран хас биирдиигит
Кырата суох кылаатта киллэринг,
Дьоһун дыһалы онгорун! — диэн
Үрүң Аар Айыы Тойон тангара

- Дьаһал онорбут.
Үрдүк Айыылар хас биирдиигит
Айылҕабыт аналынан
610. Суол-суол сүдү соругу толорон көрүн,
Аҕаспыт ахтар Айыыһыт
Аҕыс суолбутун тобулус.
— Көр бу!
Аар айыыбыт барахсан
Аналбытын толорорго анаан кэлбит
Бас көс баһылыкпыт истэ болҕой!
Орто дойдуга иччилэринэн
Отут биэс айыы бииһин ууһуттан
Анаан-минээн үөһэттэн түһэрэн,
620. Алаас-алаас аайы ураһа туруоран
Алаһа дьиэни онгостон
Аһыныгас санаалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы-хаан дьонобут диэн
Албан ааттаныахтара,
Суон сурахтаныахтара.
Үрүн Аар Айыы Тойон таңгара!
Аҕаспыт барахсан
Ааммытын астын,
630. Суолбутун тобуллун
Бэрткэ дьаһайдын.
Эдьэн Иэйэхсит эдьийбит
Тугу быһаарабын,
Тута оноробуун?
— Көр бу!
Үрүн Аар Айыы Тойон таңгара
Үрдүк ааккар
Үгүрү сүгүрү буоллун.
Ахтар Айыыһыт барахсан
640. Айыытын дьонун
Иитиллэр иччилээн,
Төрүт тыллаан,
Өрөгөйдөөх өйдөөх-мэйиилээх буолалларыгар
Кыһаллан көрүөм.
Үрүн Аар Тойон,
Эдьэн Иэйэхсит эдьийбит
Этиэххин эттин,
Санарыаххын санардын.
— Көр бу!
650. Үрүн Аар Айыы Тойон барахсан
Үрдүк ааккар
Үгүрү-сүгүрү буоллун.
Күн Дьөһөгөй айыы дьонун

- Аһатарга-сизтэргэ,
Үлэһит идэни
Үрдүктүк туттарыам.
Сыспай сизллээҕи
Сыһыы-сыһыы аайы сырыһыннарыам,
Ураа муостааҕы ууһатан биэриэм,
660. Этэннэ буолалларыгар
Эркин курдук эрэли этэбин.
«Хотой Айыы Тойон таһара
Хомуһуннун киллэр,
Хотуулаах санааны
Хоһуйа тут», — диэтэ
Үрүҥ Аар Айыы Тойон.
Онуоха Хотой Айыы барахсан
Үс төгүл
Үгүрү-сүгүрү буолла:
670. — Үрүҥ Аар Айыы Тойон таһара
Үс бараа
Үрүҥ күлүккэр
Үгүрү сүгүрү буоллун!
Үөр көтөр
Үөрэ-көтө
Үөрдүһэ сылдьан
Баһылатар көтөрдөөх буолар,
Үөр кыыл үөрдүһэ сылдьан
Бас көс туттар
680. Баһылыктаах буолаллар.
Айыым дьоно
Аргыстаһа сылдьан
Араҥаччылыыр киһилээх буолаллар,
Бииргэ сылдьан билэр-көрөр
Билиилээх киһилэрин
Тойон-хаар онгостоллор.
Айыым дьонун араҥаччылыыр,
Күнүм дьонун көмүскүүр
Күүстээх-уохтаах,
690. Өйдөөх-санаалаах
Үтүө баһылыгы
Өрө туталлар,
Мин онтон туорабаппын
Бас-көс киһини
Баардылыы тутуоҕум!
Үрүҥ Аар Айыы Тойон таһара
Үөрэ иһиттэ,
Үс төгүл сүгүрүс гынна.
Үрүҥ Аар Айыы Тойон —
700. Дьонун быһаарыыны тосхойуон,

- Дьолу-соргуну тэнигиэн.
— Улуу Суорун барахсан
Ураанхай аймағын уруйдуу тур!
— Көр бу,
Үс-аас бэйэлээх
Үрүн Аар Айыы Тойон тангара
Үс бараа үрүн күлүккэр
Үгүрү сүгүрү буолуохтун
Сөптөөх дьаһалы сөргүтэ тур.
710. Орто дойду баар туолуута
Барыбыт барҕабыт
Айыы аймахтарын арчылыыргар
Араначчылыыргар аналлаах.
Үс идэни
Үрдүк ааттарыгар ингэриэм,
Уһанар-иистэнэр
Ураанхай аймаҕар уһуйуом,
Айылҕаттан айдарыылаах
Айыы дьонун
720. Анаан минээн түһэриэм.
Төрүт тылларын
Төрүччү оностор,
Ийэ тылларын
Иччилии тутар,
Игэйэр икки атахтаағы,
Иннинэн сирэйдээҕи
Иитимньилээн таһаарыам.
— Улуу Суорун барахсан
Улаханы түстэтин,
730. Уруйу тускулаатын! — диэн
Үрүн Аар Айыы Тойон тангара
Үрдүктүк сыаналаата.
Үрүн Аар Айыы Тойон тангара:
— Сүдү бэйэлээх Сүнг Дьааһын
Аан Дьааһын сүргэбитин көтөх!
— Үрүн Аар Тойон
Үс бараа үрүн күлүккэр
Үгүрү сүгүрү буоллун!
Үс саха аймағын
740. Үтүөҕэ-кэрэҕэ үөрэтиэм,
Айылҕа оҕолоробут диэн
Астына этиэхтэрэ,
Куйаар сорҕотобут диэн
Киэн туттуохтара,
Кэрэхэлии сылдыяхтара,
Аан айылҕаларын харыстыахтара.
Үрүн Аар Айыы Тойон тангара:

- Сөпкө сөрүөһүннүн,
Бэрткэ эттин
750. Оннук эрэ буоллун! — диэтэ.
Үрүң Ааар Айыы тойон таңгара:
— Танха хаан, танхаһыттары
Тала сылдыаар,
Билгэ хаан билгэһиттэри
Билэ сылдыаар,
Дьылҕа хаан дьылҕаһыттары
Түстүү тураар.
Дьэ, онон
Сэттэ хонугунан
760. Ситэринэн бүтэринг,
Тоҕус хонугунан
Толорон туттарынг,
Барыта этэннэ буоллун
Барҕа санаабыт туолуохтун!
Ити курдук үрдүк айыылар
Үңэр таңгаралар орто дойдуларын
Олохтоон барбыттар.
Түү мээчик саҕаттан
Төлкөлүү түстээн,
770. Түөнэ хаан
Түһүлгэни төрүттээн,
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах-мөңгөөннээх,
Аҕыс кырыылаах,
Алта киспэлээх,
Аҕыс садарахтаах
Аламай маҕан күннээх,
Алтан дьэс сирэйдээх
Арангас сулус аргыстаах,
780. Чолбон сулус банаардаах,
Аан ийэ дойду
Айгыстан аатыран
Аан Алахчын Хотун диэн
Ааттаах суоллаах
Иитинэр-көрүнэр иччилээх эбит.
Сыл устун
Сырыыргыыр суоллаах,
Айанныыр аартыктаах,
Түөрт түһүмэх
790. Төлкөлөөх түстээх,
Сандал сааһын
Саха омук
Сааһын туолла диэн,
Биир кыстык хаары

- Туораатым диэн
Бигэ санааланар,
Самаан сайыныгар
Саргыта тупсарыгар,
Сайынҥы күн кыстыгы аһатар диэн
800. Кыһанан оттуур.
Көмүс күһүнүгэр
Күлбүтүнэн сылдьан
Кыстыгар бэлэмнэнэр.
Кырыа хаардаах
Кыһын барахсаны
Кыһалҕанан туоруур.
Орто дойду олоҕо
Ол курдук олохсуйа турар,
Эргиллэн кэлэн хатылана турар.
810. — Дьэ, доҕоттоор!
Урукку үйэни
Ууннары тардан
Өгөйөн көрдөхпүнэ,
Айыым дьоно
Алтан сэргэ анһан,
Алаһа дьийэни онгостон,
Аал уоту оттон,
Алгыһынан арчыланан
Ыра санааны
820. Ыпсары тутан,
Үйэлээх санааны
Үүннэн-тэһииннэн
Быр бааччы олорор эбит.
Баттаатахха маталдьыйбат
Баараҕай дойду
Бастар бүппэт баайдаах
Баай дойду эбит,
Үктүөлээтэр өбүллүбэт
Үрүн илгэ
830. Үрүлүйэ сүүрэр
Үтүө дойду
Үүнэ-тэнийэ,
Үүннэнэн-тэһииннэнэн,
Үрдүктүк туттан,
Үчүгэйдик тэринэн олорор эбит.
Охсуолаатар ойдубат
Одун хаан онгоһуулаах
Орто туруу бараан дойду
Оргуйар киинэ,
840. Тэбэр сүрэҕэ,
Туллубат туттааҕа

- Бу буоллаҕа диэн
Олбохпун онгостон олорон
Отун-маһын одуулуу көрбүтүм —
Тоҕус туруйа
Тоҕус күн
Тохтообокко көтөннөр
Туоракатын булбатах
Туруу бараан дойду буолан,
850. Туналыйа уста
Муора уутунуу
Долгуйа симэнэн
Уста турар курдук буолар эбит.
Аҕыс кыталык
Аҕыс хонук устата
Аһаабакка, тохтообокко
Анараангытын булбатах
Аан ийэ дойду
Алаас диэтэххэ
860. Алыс улахан дойду барахсан
Туругура үүнэ,
Ангардасты кизэргэнэ,
Соҕотохтуу сураҕыра турар эбит.
Үс күрүөнү үрдүнэн көстөр
Үрүмэччи манган ат
Үүнүгэр тийэ
Үс салаалаах
Үкэр күөх от үүнэн тахсыбыт,
Ааттаах айаннаах
870. Ала чоҕур
Атын ахтатыгар дылы
Ача күөх отум
Арылыһа үүммүт,
Сүрдээх айаннаах
Сүүрүк бэйэлээх
Соноҕос атым
Сизелигэр тийэ
Сиидэс күөх отум
Сирэлийэ үүммүт.
880. Алааһым томторугар
Араас сибэкки
Арылыһа үүнэн
Кустук өнүнэн
Куоҕайа долгуйбут,
Арамаат сытынан
Арылыһа тупсарбыт.
Кэтэх тыаҕа кэҕэ көтөр
Кэҕийэ туойарын

- Кэтээн көрдүм —
890. Кэрдэжэстигэс кэнэриилээх,
Кэрэ дьураа ойуулаах,
Кэдэжэркээн систэрдээх,
Кэри халпыт мутугар
Кэкэллээхтээн олорон
Кэрэ чурдуур куолаһынан
Кэпсээн-ипсээн барбытыгар,
Көхтөөх киһи
Көҥкөтө көбүйбүччэ,
Көрсүүлэрбэр инэрбит
900. Көнүл босхо санаабын
Күөҕэ далай халлаанга
Көтөбүллэн тахсаммын
Көрү-нары тардарга
Көбүйэн туран кэллим.
Олонголоон оонньоору
Охтуур саалыы онгостон,
Онгоһуутун кэнэтэн,
Олорболуу туойдарбын
Орто туруу бараан дойдуга
910. Олорон аастым диэх этим.
Киэн хонуум киэлитигэр
Көбүллээх бэйэлээх,
Көмүстүүрэ күөмэйдээх,
Күөрэгэйдиир чыычаахпыт
Күнү көрсө күөрэйэн,
Күөҕэ далай халлаанга
Көнүл көтөн тахсаахтаан,
Көмүстүүрэ куолаһынан
Күндүлүүрүн истэммин
920. Көбүйбүччэ көччүйдүм.
Кыталыга көтөрүм
Кырдалларга түспүтүн
Кырыытыттан тураммын
Кылатарым оҕотунан
Кынастаһа турбутум —
Кынтаҕаркаан бэйэлээх,
Кылбаа маҕан дьүһүннээх,
Кынакатын төбөтүгэр
Кыырпах хара бэлиэлээх,
930. Кынтаҕаркаан дьүһүннээх,
Кылдыылардаах харахтаах,
Кырыылардаах тумустаах,
Кыһыл чизэрдэ аһылыктаах,
Кытыйаннан эттэрдээх,
Кырааскалаах атахтаах

- Кыталыгым барахсан
Кылыһахтаах куолаһа
Кырыы сирбин киэргэттэ.
Иилии курдаан сырдыыр
940. Илин диэки көрбүтүм —
Итии салгын билиннэ
Илгэ ардах ибирдээтэ.
Сыыс сыстыбатах
Сыһыытын сыырыгар
Аарыма күөх өгнөөх,
Харыйаҕа ханыылаах,
Хампа күөх дүһүннээх,
Аҕыстыыра мутуктаах,
Аарымалыыр бэйэлээх
950. Ааттаах мас
Адаарыйа үүнэн
Тахсыбыт эбит.
Хомурах хоммотох
Хонуутун сыырыгар
Тииттэн да улахан,
Бэстэн да бэрт,
Харыйаттан да ханыыласпат,
Халлаанна тийэ харбаспыт
Айыым дьоно
960. Үнэр сүктэр алгыс тылын анаарар
Аал уоту оттунар,
Алы гынан
Туойан алгыстанар
Сирдэрэ эбит.
Туорааҕа тохторун
Туран эрэр
Тоҕустаах уол
Тобугар тийэ көтөҕөн
Туора уурталыы сылдыар.
970. Сүдү сэбирдэхтэрэ
Сиккиэр тыалга
Хамсаан да көрбөттөр.
Адаарыйан тахсыбыт силиһэ
Аллараа дойду диэки
Адаарыйа үүнэн
Түһэ турар эбит.
Бааһырбыт, ыалдыбыт
Барыта кэлэннэр
Эмтэнэн үтүөрэн бараллар эбит.
980. Мутугун-салаатын аайыттан
Мүөтүнэн мөлбөйө устар эбит.
Айыы хаан аймахтара

- Абыс салаалаах
Аал Луук маспыт диэн
Аатырда сураҕыра сылдыаллар эбит.
Үрүн Аар Айыы Тойон танара
Орто дойдуга түстэҕинэ
Тайах мас оностон туттар эбит.
Тус хоту туһулуу көрбүтүм —
990. Тымныы салгын тунуйан кэллэ.
Хотугу хоһууттар
Хомунан бараары
Тураллар дуу диэбитим,
Тиит тирэх мастарым
Тилийэ үүнэн
Тураллар эбит.
Тус соҕуруу
Туһулуу көрбүтүм —
1000. Кураанах салгын
Курдаттыы үрдэ,
Сир түгэҕэр
Этинг этэр тыаһа
Иһиллэн барда,
Уулаах былыттар
Хараара ыараан
Халыйан таҕыстылар.
Хаймыылаах этэрбэстээх
Хотун дьахталлар
Солкоҕо сууланан
1010. Оһуокайдыы бараары
Тураллар дуу диэбитим,
Хатын чаран барахсан
Күөх солко сэбирдэҕинэн
Симэнэн-киэргэнэн
Сиккиэр тыалга силигилии
Тыаһыы турар эбит.
Адъас эргийэ
Арҕаа диэки көрбүтүм —
Арахпат ардах
1020. Аргыстаһа сылдыар эбит.
Атыыр үөрэ
Арҕаһын туруоран
Атааннаһаары гыннылар дуу диэбитим,
Бэс маһым бэрдэ бэргээн
Бэскитин көннөрүнэн
Суугунуу долгуйа турар эбит.
Алааһым барахсанга
Туох тутуу баар эбит дуу диэн
Тулабын эргийэ көрбүтүм —

1030. Арѣа саѣахха
Аарыма тэлгэһэѣэ
Аѣыс кырыылаах
Аарыма дьиэ
Арылыяа сырдаан,
Тиити төргүү мутугун
Үс харыс үрдүктээх
Үтүө мааны алаһа дьиэ
Алаһы киэргэтэн турар эбит.
Үс сэргэ —
1040. Тойон сэргэ,
Үрүн илгэ сэргэтэ,
Дьөһөгөй сэргэтэ
Дьоһун сиртэн
Долгуйа көстөр эбиттэр.
Бу дойду иччитэ
Хайдах киһи эбит диэн
Ханыылыы көрөөрү
Хахха сиргэ
Хаххаланан туран
1050. Көрдөѣүм үһү.
Тиити төргүү мутугунан
Тилэри этгээх сииннээх,
Күүстээххэ көрүнгнээх,
Быһыйга былаанаах
Хоһуун эр бэрдэ
Хоонтооку бухатыыр
Хардан эһэни
Чабырѣайыттан тутан,
Сүгэр сүкпэт икки ардынан
1060. Таһаѣас онгостубакка,
Аа-дьюо хааман
Алаһа дьиэтин диэки анньына турда.
Түөрт уон түннүктээх,
Аѣыс кырыылаах
Алаһа дьиэтин аанын
Алта киһи
Айгыстан тураннар
Аһаллар эбит.
Балаѣан барахсан
1070. Баламат улахан буолан
Уна диэки олорор киһи
Улар саѣа буолан көстөр эбит,
Кэтэѣириин диэки олорор киһи
Кэѣэ саѣа буолан
Кэкэллэн көстөр эбит.
Иитэ суох иһит-хомуос бөѣө

- Чороон бөжө чуоѳуспут,
Кытыйа бөжө кыттыспыт,
Хамыйах бөжө ханыыласпыт,
1080. Туос иһит толору турбут.
Сандалы толору
Сыа бөжө кыстаммыт,
Эт бөжө эбиллибит,
Харта бөжө ууруллубут,
Саламаат бөжө саһара буспут
Уйгу дойду диэн манна эбит.
Хайа тааһыттан
Хайыта охсуллан
Халѳаан саѳа оһох
1090. Хардаѳас маһа сырдырѳаччы умайан
Тулатын сылыппыт, сырдаппыт.
Эркин хоту
Элбэх орон
Эриэккэс ойуулаах
Усталыы ууруллубуттар.
Дьэ уораѳай да уораѳай,
Унгата-ханаһа көстүбэт
Улуу улахан уораѳай эбит.
Хоонтооку Боотур
1100. Хоонньоһо сытар
Холоонноох доѳоро,
Тэллэххэ сытар
Тэннээх хотуна
Күлүмчээнэ Куо барахсан
Күн сырдыгыныы күлүмнүү,
Ый сырдыгыныы ырааһыйа,
Көрүөхтэн кэрэ
Саха далбар хотуна эбит.
Сүүрбэччэ сыл
1110. Сүүс сүүстэриттэн өйөһөн,
Сүбэлэһэн, тэнийэн олорбуттар эбит.
Ахтар айыыһыт
Оѳо диэни санаабатах,
Ыччат диэни туруорбатах.
Онон куруук
Оѳо туһунан
Түүллэригэр түһээн,
Түлүк ууларыгар баттатан
Уһуктар буолбуттар,
1120. Хом санааны хоонньоһон
Утуйар буолбуттар.
Дьэ ити курдук
Дьылѳа хаан ыйааѳынан,

- Одун хаан онгохуутунан
Олорбуттара үнү.
Арай биирдэ
Одун хаан
Онгохуута буоллаҕа,
Чынгыс хаан
1130. Ыйааҕа буоллаҕа
Хоһуун бэйэлээх
Хоонтоку Боотур
Тынг хатыыта
Илэ дуу, түһээн дуу
Көрүү көрүүлэммит.
Арай кини көрдөҕүнэ
Үрдүк Айыылар үгэр тангаралара,
Иитиллэн олорор иччилэрэ
Иилии курдаан тураннар
1140. Маннык диэн майгыны эппиттэр,
Оннук диэн онолуя туойбуттар:
— Дьэ, арҕаһыттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах
Айыы хаан аймаҕын
Араначчылыы сылдыар!
Көхсүттэн көнтөстөөх,
Көмүскэс санаалаах
Күн ууһун дьонун
Көмүскүүр идэлээх
1150. Хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур
Кэм кэрдии
Кэбийэн иһэр,
Кырдьар кырыыһа
Кыһарыйан иһэр,
Онон оҕо төрөтөр
Одьулуун ойохтонон
Орто туруу бараан дойдуну
Көрө истэ олоруон этэ - диэбиттэр.
Ол күнүгэр олонхо буолан омуннаах,
1160. Сэһэн буолан баран тэптэриилээх
Хоонтоку Хоһуун
Ийэ ууһун баһылыктарын
Истин илдьитинэн,
Аҕа ууһун баһылыктарын
Алгыһынан алы гынан,
Сир түннүктэрин
Ытык кырдыаҕастарын,
Айылҕаттан айдарыылаахтарын
Тоҕо хомуйан ылан,
1170. Түөнэ хаана түһүлгэни төрүттээн,

Төгүрүччү олордон,
Кыынньар кымыһынан айах тутан,
Сыаннан-хартаннан
Мохсуу быраған,
Дьонун кэпсэтиини ыытарга,
Дьоллоох түһүлгэни тэрийэргэ
Ох курдук онгостубут
Уонна маннык диэн тойуктаах буолбут:
— Дьэ-буо!

1180. Арҕаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Араначчылаан кэлбит
Айыы дьоно барахсаттар,
Көхсүттэн көнтөстөөх
Көмүскэс санаалаах
Көмүскээн олорбут
Күндү дьонум!
Икки чуор кулгааххытынан
Истэ болҕойун!
1190. Дьүүлүн быһаарың!
Сорсуйар соро диэн
Чугаһаан кэллэ,
Кырдыар кырыыһа диэн
Кыһарыйан кэллэ,
Алдыатарга аналлаах атын күүстэр
Арыаллаһар кэмнэрэ буолла.
Онон бөлүүн түһээтэхпинэ
Одьулуун ойохтонон
Оҕо төрөтөн
1200. Айыым дьонун араначчылыыр,
Күнүм дьонун көмүскүүр
Айыы бухатыыра
Айылан төрүөхтээх,
Кэпсэлгэ сылдыар кэрэ кыыс
Аргыс буолуохтаах,
Ону бар дьонум эһиги
Быһаарыгытыгар дүүлгэ туруордум.
Сөбүлэһэр буоллахытына
Сүһүөххүтүгэр турун,
1210. Сатамат диэтэххитинэ
Саараан олорун.
Онуоха бар дьоно барыта
Сүһүөхтэригэр туран
Үс төгүл үгүрү-сүгүрү буолбуттар.
Айылҕаттан айдарыылаах
Аар кырдыаҕас түмүктээн эппит:
— Күн аҕабыт, барҕалаах баһылыкпыт

- Этиэххин эттин, сангаряххын сангардын.
Айылба сокуонунан,
1220. Аан ийэ дойду аттарыгытынан
Удьуор утум ууһуу,
Тэнийэ туруохтаах
Кэлэр кэскилбит
Кэрэни эрэ кэрэһэлээтин,
Үчүгэйи эрэ түстээтин,
Аан айылбабыт, үнэр сүктэр айыыларбыт
Арчылыы араначчылыы турдуннар,
Уһаппакка кэнэппэккэ
Урууну тэрийэ охсуохха,
1230. Эппитим экчи,
Санаабытым саргы буоллун
Дом ини дом!
Бар дьоно барыта
Барҕарыы этилэр:
«Урууну күн бүгүнгэттэн
Тэрээһинин саҕалыахха,
Кийиит буолуохтаах кыыс оҕобутун талыахха!»
Онуоха Хоонтоку Хоһуун:
— Түүлгэ биккэ биллибитинэн
1240. Күлүмчээнэ Куо бииргэ төрөөбүт балта
Айыына Куо диэн сийин этэ сиппит,
Буутун этэ буспут,
Харахха ингнэр кэрэ дьүһүннээх,
Суон сурахтаах кыыс оҕо баар
Ону туох диэн сүбэлиирдээххитий?
— Этиэххин эттин,
Сангаряххын сангардын
Түүлгэ, дүүлгэ киирэр
Кэрэ Куо кырдык даҕаны буолуон буолла.
1250. Дьэ буо!
Кыыс оҕо кылааннааҕа
Аҕыс дойдуга аата ааттаммыт,
Тоҕус дойдуга тойукка киирбит
Айыына Куо барахсан
Бар дьонун иннигэр тахсан
Үс төгүл үгүрү-сүгүрү буолла
Уонна майгынната эттэххэ
Манньык диэбитэ үһү:
— Дьэ буо!
1260. Көмүскэс санаалаах күнүм дьоно,
Аһыныгас санаалаах айыым аймаҕа
Олоҕум уларыйар очуос тааһыгар туран
Үрдүк айыылар, үнэр таңгаралар
Эппиттэрэ буоллун диэн

- Аналбыттан аккаастаммаппын
Одун хаан онгоһуута оннук буоллаҕа,
Чыныс Хаан ыйааҕа чуолкай буоллаҕа,
Дьылҕа Хаан суолдьута суолбун ыйдаҕа.
Онон Хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотурга
1270. Тэллэххэ сытар тэннээҕэ,
Хоонньуга сытар
Холооннооҕо буолан
Ыччат тэнитэн,
Ыра санааны толорон
Оҕо төрөтөн
Онгоһуубун бигэргэтэбин.
Дом ини дом! — диэн баран,
Өссө төгүл бар дьонугар
Сүһүөхтээх бэйэтэ сүгүрүйдэ,
1280. Хоолдуктаах бэйэтэ хонкуйда.
Айыы дьонноро айхаллыы көрүстүлэр,
Күнүн дьоно үөрэ долгуйдулар.
Саҕа хотуннарын иннигэр
Үс төгүл сүгүрүс гыннылар,
Айхаллаан айдаардылар,
Уруйдуу тускулаатылар.
Уруу ааттааҕа, ыһыах үтүөтэ
Манна тэрилиннэ,
Омоллоон олоҕо олохтонно,
1290. Дьэргэстэй ыһыаҕа тэрилиннэ,
Үнкүүһүт манна үнкүүлээтэ,
Үөрүүтэ үс төгүл үрдээтэ,
Оһуохайдьыт манна ойдо
Олох кэрэтин туойда,
Олонхоһут манна онолуйда,
Күүстээх күөн көрүстэ,
Кус быһый кустуктана сүүрдэ,
Оонньуу бөҕө
Оройуттан тутулунна.
1300. Үрдүк айыылар
Үөһэттэн көрдүлэр,
Иитиллэн олорор иччилэрэ
Итиитик сыһыаннастылар,
Төрүччүлэрэ түөрэҕи уурустулар
Барыта санаа хоту буолла.
Туох барыта бүтэрдээх.
Аҕыс садарахтаах
Аламай маҕан күн
Арҕаа саҕахха көмүс биһигэр
1310. Көтөҕүллэн тиийэн,
Утуйар уутугар нухарыйан барбыт,

- Аан дойду айас харангарбыт,
Түүн буолар түһүктээх кэм
Түөһүллэн кэлбит.
Өтөр буолаат ый барахсан
Ымайа күлэн, ырбайа сэгэйэн
Халлаан сиигинэн
Сырдыгынан сыдыаайан
Күнүскү күүстээх үлэттэн
1320. Кир-хох элбээбитин
Ыраастыыр ыйаагынан
Ыраас салгынынан ыста,
Тымныы салгынынан тыынна,
Сөрүүн салгынгга сөтүөлэттэ.
Аан ийэ дойду
Ыраастанан, налыйан
Наскыйан утуйарга барда.
Халлаангга сулустар
Сырдык уотунан сыдыаайдылар,
1330. Барыта этэнгэ буолла
Тула чуумпура иһийдэ.
Ыал буолбут дьоммут
Ылсар-бэрсэр кэмнэрэ
Ыга ааньан кэллэ.
Эр-ойох буолан
Эрчимнээх түүннэрэ
Эргийдэ-урбайда,
Тапталлаахтар таптаһар кэмнэрэ,
Таарыйсар түгэннэрэ
1340. Тарайа сиэлэн кэллэ.
Ыал буолбуттар ыксыы хааман
Абыс өрүттээх аарыма дьыэлэригэр
Ааннарын аһаннар
Алаһа дьыэлэригэр киирдилэр.
Суола хаан оһохторун
Оттон кээспиттэрэ,
Итиинэн илгийэн,
Сылааһынан сыдыаайан
Сырдыгынан сырдатан
1350. Күүдэпчилэнэ умайа турда.
Ыал буолааччылар
Ыксал үлүгэринэн
Хаппахчыга аастылар.
Хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур
Харыһыйбычча хатанан кэбистэ.
Тас таһастарын
Тарбахтарын төбөтүнэн
Тарыйан кэбистилэр,

- Ис тагастарын илиилэрин иминэн
1360. Илгэтэлээн кэбистилэр.
Арай биирдэ өйдөөбүттэрэ
Ийэттэн түспүтүнэн
Күс сыгынньах тураллар эбит.
Аартык аайы аатырбыт
Айыы кэрэтин
Алыс таптыы
Сөбүлүү көрбүт,
Хатааһын чолбонун курдук
Уоттаах харағынан уйадыа көрдө.
1370. Кырыллыбытынан кыыс оҕо
Кылбаа манан этэ
Кыталык көтөр курдук
Кылбайа уһунна,
Кынтайа хаамта,
Куба курдук куоҕайа куоҕайда.
Икки өттүгэр өрүммүт
Суугунуур суһуоҕун
Тойон эригэр
Туом толорон
1380. Тоҕо ыһан кэбиспитэ
Кыыс оҕо көхсүн
Самыы тутуллубут курдук
Самыытын бата сиргэ тийэ
Хойуу суһуоҕа тупсан көһүттэ.
Хара тыа хара саһылын
Кутуругун хастыы тардан
Хардарыта уурбут курдук
Хойуу хаастаах,
Кырынаас кыыл кытытынан
1390. Тутуллубут курдук
Уһун синньигэс муруннаах,
Умайа сылдыар уостаах,
Киирэр күн киистэтин курдук
Кытара кыыһар иэдэстээх
Кыыс оҕо барахсаны
Илиититтэн сиэтэн
Бэдэр бэриинэни бэрийэн,
Киис тириитэ суорҕанна
Кисти саба суорҕанынан
1400. Сабан кэбистэ.
Хоһуун Бэрдэ Хоонтоку Боотур
Сүллүгэс Боотурдуун сүбэлэспит курдук
Сүргэлэрэ көтөҕүллэн,
Сүрдээҕин күүрэн
Удьурхай курдук буолан

- Киил мастыы киэбирэ кытаатан,
Амаан дьабаан бухатыырдыы
Күөн көрсүһэргэ,
Күрэх былдьаһарга
1410. Ох курдук онгоһуннулар.
Хоһуун Бэрдэ Хоонтоку Боотур
Кыыс оҕо үрдүк мындаатыгар
Үнкүрүс-күөлэһис гынна,
Аҕыс ойоҕос
Алдьаныар диэри,
Тоҕус ойоҕос
Тостуор диэри
Алараа уостарыттан
Алта хамыйах
1420. Хаан тахсыар диэри,
Үөһээ уостарыттан
Үс хамыйах хаан
Үллэн тахсыар диэри
Үлүскэнник таптастылар
Хабырдык хапсыстылар.
Кыыс оҕо барахсан
Кытара кыһан,
Икки атаҕын
Икки анғы тутан
1430. Тойон эригэр
Көнүллээн биэрбитин
Сүллүгэс Боотуру
Сүннүгтэн ылан
Аллараа амаан дьабаан
Аартыгын диэки
Умсаннары анһан кэбистэ.
Сүллүгэс Боотур сүгүн сыппакка
Сүргэтин көтөҕөн
Анараа дойдуга айаннаан барда.
1440. Айаннаан иһэн
Инчэҕэй тирбэҕэ сыыстарын
Көнүтэ анһан
Көнүл босхо күүлэйдээн истэ.
Эмискэ тирии быыска иннэ биэрдэ.
Тохтоон турбата
Тоҕута анһан,
Ортотунан хайа анһан
Хаан бөҕөтүн таһаарда,
Хаһыы-ыһыы бөҕөтүн түһэртэрдэ.
1450. Кыайбыт-хоппут киһи буолан
Кынаттанан кыраҕа кыһаллыбакка
Сүллүгэһин оҕотунан сүгүннээбэккэ

- Чырбайан турда.
Амаан дамаан бухатыырын булан
Сэри киэнэ сэттээҕэ буолла,
Охсуһуу киэнэ омуннааҕа буолла.
Кэмниэ кэнэҕэс,
Номнуо хойут
Сүллүгэс Боотур
1460. Хабарҕалатан барда,
Кыайтарыы бэлиэтэ
Иһэ-үөһэ өрө оргуйан
Хотуолуох санаата хото кыайда,
Ис иһиттэн иэнигийэн туран
Туох баарын барытын тоҕо сүөкээтэ.
Хотторуу буолла
Хотуолаан кэбистэ,
Кыайтарыы буолла
Турбат буолла.
1470. Икки игирэ бырааттара
Санньиттан ыланнар
Сохон таһааран
Күн сирин көрдөрдүлэр,
Аан дойдуну анаартылар.
Сүллүгэс Боотур тыын киллэрэн
Тыыланнаан барда,
Күүс киллэрэн күүрэн турда,
Охсуһардыы ох курдук оҕоһунна.
Ити кэнниттэн
1480. Охсуһуу киэнэ уорааннааҕа
Сэри киэнэ сирэлийдэ.
Кэмниэ кэнэҕэс
Кэтэһиилээх кэм кэлэн
Уоллаах кыыс уллуруктара
Киһи киһи буолар киэлитигэр
Киирбитинэн бардылар.
Улаҕаа диэки
Умсубутунан киирдилэр,
Олохсуйардыы оннуларын буллулар,
1490. Онтон-мантан тутуһан
Утуйбутунан бардылар.
Отут хонук кэннэ
Оҕонньотор түһээбиттэр:
Айыы аймаҕын арангаччылыыр
Ааттаах суоллаах боотур
Кыыс киэнэ кылааннааҕа буоланнар
Айылҕалара уһуктан
Аан дойдуга аатырардыы
Бэлэмнэнэн айгыста

1500. Улаатан эрэллэр үнү диэбиттэр.
Бис ыйдарыгар
Бэлиэтээн барбыттар,
Алтыс ыйдарыгар
Бааларын биллэрэн
Алтынхан бараллар,
Сэттис ыйдарыгар
Ситэ быһыытыйаллар,
Ахсыс ыйдарыгар алыс ыарыыллар,
Тоҕус ыйдара туолуута
1510. Дьахтар барахсан талыыта киирэн
Татакалаан барар.
Күн туллара,
Көһүнгэ быстара
Ийэ барахсан ынчыгын быһыыгар
Тойон эригэр бу курдук эттэ:
— Аан айылҕан аһыллара буолла,
Айыыһыт Хотун
Аргыстаһар кэмэ кэллэ
Эдьэн Иэйэхсит
1520. Иэтэр-куотар
Илэ кэлэн иитиллэн табыста.
Бэлэмнээбит күөх оккун киллэрэн сылыт,
Хатынгын маһын хатыһа уурталаа,
Оҕо көтөҕөөччүнү бэрт түргэнник ажалтар —
Диэн тойон эригэр сорудахтыы сытта.
Эр киһи барахсан
Сорудаҕы толоро
Хамначчыт уолунаан
Иһирдьэ-таһырдыа сүүрдүлэр,
1530. Сорудаҕы толордулар.
Моҕол ураһаҕа тийэн
Кэтэһэн кэлтэйэн олордулар.
Ол олодохторуна эмискэ
Оҕо ытыыр саһата иһилиннэ,
Хатан хаһы буолла.
Аҕа киһи куйахата күүрдэ,
Куттана быһыытыйыда.
Өр өтөр буолбата
Кыыс оҕо кылыһахтаах куолаһынан
1540. Ытаан бэбээрдэ.
Хоһуун бэрдэ Хоонтоку Боотур
Тэһийбэтэ тулуйбата
Оҕолорун көрө охсоору
Айыыһыт алтыспыт
Алаһа дьэитигэр
Аанын аһан киирэн кэллэ.

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Аан Алахчын Хотун — дух-хозяйка Земли, обитающая в величественной березе с добрым белым солнцем и желтой звездой. 560, 734.

Айыына Куо — вторая супруга Хоонтоку Боотура, по предназначению Верхних Божеств она должна родить Хоонтоку Боотуру сына — продолжателя рода. 1241, 1253.

Айыысыт Хотун (Айыыһыт Хотун) — богиня плодородия, способствующая размножению людей и домашних животных, по её благословию рождается сын Хоонтоку Боотура. 611, 639, 1517, 1544

Боруллоу Боотур — богатырь айыы, сын Хоонтоку Боотура. Предполагается, что он будет продолжать славный героический поход своего отца. 506.

Юрюнг Аар Тойон (Үрүҥ Аар айыы тойон) — мифологический образ. Главное божество Верхнего мира, создатель Среднего мира. 568, 572, 606, 627, 636, 650, 666, 670, 628, 696, 699, 706, 731, 733, 747, 986.

Дьылга Хаан — мифологический образ. Предсказатель будущего людей айыы, предостерегает их от бед. 756, 1123, 1268.

Кюлюмчэнэ Куо (Күлүмчээнэ Куо) — супруга Хоонтоку Боотура, озаряющая своей красотой дом. У нее с Хоонтоку Боотуром нет детей. 1104, 1240.

Улуу Суорун — мифологический образ. Учит людей овладевать разными ремёслами (шитьём, кузнечным и столярным делом). 702, 728.

Хоонтоку Боотур — богатырь айыы, главный герой авторского олонхо. 502, 1132, 1150, 1269, 1354, 1401, 1411, 1541, 1551.

Хотой Айыы — мифологический образ. Покровитель птиц. 662, 667.

Эджэн Иэйиэхсит (Эдьэн Иэйэхсит) — мифологический образ. Охраняет рогатый скот и лошадей. 632, 646, 1519.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук мас — священное восьмиветвистое дерево Среднего мира, выросшее в центре матери-земли. Оно находится посреди поляны на земле Хоонтоку Боотура. По мировоззрению якутов, мировое дерево Аал Луук Мас соединяет три мира. Стоит дерево в Срединном мире, где живут люди, кроной упирается в ярусы Верхнего мира, где находятся божества Айыы, а корнями уходит в Нижний мир, где обитают злые духи во главе с Арсан Дуолаем. 379, 984.

**СЮЖЕТ АВТОРСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МОТИВАМ ОЛОНХО
«ХАБЫР КИИРСИИЛЭЭХ, ХАХАЙ ХААННААХ, ХОҢУУН БЭРДЭ
ХООНТОКУ БУХАТЫЫР, КИНИ УОЛА БҮТҮН КҮҮСТЭЭХ БООТУРДАР
БООТУРДАРА БОРУЛЛУО БООТУР»**

Структура	Эпизоды	Строки
Предисловие	В начале олонхо идет предисловие. В нем олонхосут сказывает о жизни народа саха. О том, как они заселились в Якутию; об основных занятиях якутов: про коневодство, скотоводство, сенокос, охоту. Сказывает о П. А. Ойунском, об образовании ЯАССР, об олонхо «Джулуруйар Ньургун Боотур» (Дьулуруйар Ньургун Боотур); о том, что как олонхо стало шедевром ЮНЕСКО; об ысыахах олонхо.	1–493
Вступление	Главный герой богатырь «жестокий в бою, со львиным характером, отличный хосун» Хоонтоку Боотур. У него сын, которого зовут «Сильный из сильных, боотур из боотуров Боруллуо Боотур». Описывается жизнь жителей Верхнего и Нижнего миров. Жители Верхнего мира Верхние божества творят добро. Верховное божество Юрюнг Аар Тойон создает Средний мир с Божествами, у которых разные миссии: в огромной березе живет Аан Алахчын Хотун с добрым белым солнцем, с желтой звездой; божество Эджэн Иэйиэхсит имеет миссию приумножать рогатый скот и лошадей; Хотой Айыы назначен быть покровителем птиц, Улуу Суорун обязуется научить жителей Среднего мира шитью, кузнечному, столярному делам; Джылга Хаан будет предугадывать будущее людей айыы, предостерегать их от бед. Так закладывается основа счастливой, изобильной жизни племени айыы в Среднем мире. Мифологические образы связаны с реалиями современной жизни; богатым образно-художественным языком описывается красота Срединной земли: растительность, деревья, птицы. Посреди поляны цветет-расцветает восьмиветвистое дерево Аал Луук мас. В стиле олонхо описываются дом, домашнее убранство, двор Хоонтоку богатыря. Сам хозяин приносит на спине добычу, убитого медведя. Образным языком описывается огромный домашний очаг богатыря. Солнечным светом озаряет дом богатыря красота его жены Кюлюмчэнэ Куо. Только одного не достает для счастья — ребенка.	494–1125
Завязка сюжета	Однажды Хоонтоку богатырь видит сон: Верхние божества говорят ему: «Защитник племени айыы, Хоонтоку Богатырь, ты стареешь. После тебя не останется богатыря, который бы защищал твой народ от чужеземных чудовищ. Надо бы после себя оставить свое продолжение — ребенка, найди себе вторую жену, она тебе родит будущего защитника людей айыы-богатыря».	1126–1158

Развитие сюжета	Хоонтоку приглашает к себе почтенных старцов племени, угощая их кумысом, жирным мясом, рассказывает про свой сон. Старцы считают правильным решение Верхних божеств. Хоонтоку сообщает о своем решении жениться на родной сестре своей жены Айыыне Куо. Старцы одобряют намерение богатыря, благословляют его. Выходит Айыына Куо. Она не может противиться судьбе, даёт согласие стать второй женой Хоонтоку Богатыря, родить ему детей. Описывается свадьба-уруу, всеобщая радость. Наступает ночь, наступает время любви. В подробностях описывается ночь любви, зачатие ребенка. Через 30 дней после этой ночи почтенным старцам снится сон: собираются прибыть будущий защитник племени айыы Боотур и девочка-красавица. Проходит девять месяцев, наступает время благословения Айыысыт Хотун.	1159–1500
Кульминация сюжета	У Айыыны Куо начинаются схватки, она велит мужу постелить на полу зеленой травы, вызвать повивальную бабку. Вскоре раздаётся громкий плач мальчика, затем девочки.	1501–1540
Заключение	Хоонтоку Богатырь с мальчиком на руках подходит к домашнему очагу, угощает его. Здесь текст произведения обрывается.	1541–1557

Василий Лукич Васильев

ХАПСАҒАЙ – ХАЛБАС ХАРАТА
(олонго матыыптарынан айымньы)

- Илин диэкиттэн
Ирбинньиктэнэн²²² тахсар
Итии-сылаас күннээх,
Арҕаа диэкинэн
Арбынньахтанан киирэр
Аламай манган күннээх
Аан ийэ дойдум
Чочур мыраанын
Дьугдьуур саалыттан
10. Тунаара туналыгар
Туймаада эбэ хотун
Тунал ньууругар
Ураанхай омугум
Икки аҕатын ууһа
Сир былдьаһан
Сэриилэһэн сиһиктэһиэхтэрин,
Устата-туората биллибэт,
Киэнгэ-киэлитэ көстүбэт
Күөх хочо киэнг дуолугар
20. Киэнник-дэлэгэйдик
Тэнийэн олорор буоланнар,
Үп-баай былдьаһаннар
Үлүгэрдээх сэрии тэрийиэхтэрин,
Үөһө үрдүк халлааным
Үөмөхтэспит сулустарыны
Үрүң сүүрүктэрин
Үгүс үөрэ,
Үрэх-үрэх аайы
Үлүскэнник үөскээннэр,
30. Ураа муостаах
Хара сүүрүктэрэ
Анаат-мунгаат
Алаас мунгунан
Аалыгнаһа үөскээннэр,
Эйэ дэмнээхтик,
Сэһэн курдук сиздэрэйдик,
Кэпсээн курдук кэрэтик,
Кэккэлэһэ олорбуттар.
Ол эрэри
40. Аҕа ууһун бастаахтара:
— Аата бу!
Аламай күн анныгар
Араҕас далбар үрдүгэр,
Ааттаахпыт ким буолуой?
Күндүл күн анныгар,
Күөх сирэм үрдүгэр

²²² Лит.: Ирбинньик — ирбэнньик

- Күүстээхпит ким буолуой? — диэн
Тургутуһан көрөр
Туруу санаалара тулуппакка,
50. Аҕа ууһун дарханнара
Аар сүбэ дьоннорунуун
Ача күөх үрдүгэр
Атах тэпсэн олороннор
Айах атан кэпсэппиттэр эбит:
— Дьэ, доҕоор!
Былыргы дьыллар
Былдыһыктаах мындааларыгар,
Урукку дьыллар
Уодаһыннаах уорҕаларыгар,
60. Кыргыз хааннаах үйэтигэр
Өбүгэлэрбит обургулар
Өлбөт-сүппэт
Өрөгөйдөөх аат иһин,
Үлүгэрдээх сэрии тэрийэн,
Үнүүнэн-өргөһүнэн
Өтөрүтэ түсүһэн,
Үтүө дьоннорун
Үгдэлитэн иһэн
Айхаллаах-уруйдаах,
70. Албан аат туһугар
Атараннан анньыһан,
Ааттаах дьоннорун
Аҕыйатан иһэннэр,
Халын баай харбыалаһан
Хааннаах кылыһынан
Хайыта сынньыһаннар,
Хаарыаннаах дьонноруттан
Хапчыттаран иһэннэр,
— Оо, ар-дьяалы оҕолоор!
80. Баччалаах киэн дуолга
Батан сылдыбаккабыт,
Баай былдыһаһаммыт,
Баспытын бысыһан
Баранан бүтэн эрэбит.
Аҕа ууһун
Аатыттан ааһаммыт,
Аан ийэ дойду
Алгыстаах ньууруттан
Арахсарбыт буолла.
90. Икки өттүттэн
Имири эстэммит,
Ийэ сир илгэлээх изниттэн
Имниин сүтэрбит кэллэ.

- Хаарга хаалар
Хаарыаннаах суолбутун
Хааннаах тибинэн
Хаһыйа тибихпит иннинэ,
Хантан эрэ харысхал көрдөөн,
Толкуйдаан, тойонноон
100. Тугу эрэ тобулан
Кэскиллээҕи кэрэхэлиир
Кэтэ кэрдии кэллэ! — диэн
Илии-атах дьонунан
Илдьит ыгытыһан,
Бото болдьох болдьоһон,
Кэтэ кэрдии кэрдиһэн,
Самаан сайын
Сатылаан турдагына
Аҕа ууһун дарханнара
110. Торҕо сэриилэрин
Туруу сиргэ тохтотон,
Аҕыстыы аттаах киһинэн
Ахталыйан арыалланан,
Атара сэлииннэн
Айаннатан кэлэннэр
Анаат-мунгаат алааһым
Арыы сыа саҕатыгар
Аар дарханнар
Аттарыттан түһэннэр,
120. Анал бэлиэ биэрэн
Адаарыһа туорайдаммыт
Анаабыл²²⁵ саалаах
Аҕыс киһилэрин
Аара тохтопуттар.
Ача күөх устун
Аннан-бохтон,
Аа-дьуо хааман
Алаас ортотугар
Уҥа илиилэрин
130. Утары уунаннар,
Кураанахтыы куустуһан,
Эбэрдэ тылын этиһэн,
Эпсизэх курдук буолан иһэн,
Хатааһын уотунуу
Харах харахтарынан,
Хатыйсан ыллылар
Күөх сириэ уотунан
Көрсүһэн ыллылар.

²²⁵ *Анаабыл* — тымтык төбөтүн кыратык хайытан, ону аппаччы тардан, испиискэ саҕа маһынан тирээбиллээн баран, олтирээбили уматтахха, тостон, туора ыстанар.

- Күрэс былдыһар санаалара
140. Көхсүлэрин иһигэр
Көөнньөн көймөһүннэ,
Аат былдыһар адьынаттара
Агдаларын иһиттэн
Аллан тағыста.
Хап сабар унга өттүктэрин
Хапта түспүттэрэ,
Хата, биһиги дьолбутугар,
Оһол ууну уктаах,
Илбис ийтиилээх
150. Иэччэхтээх,
Эт энньэлээх,
Хаан хабыылаах,
Халыйа хамсыыр биилээх,
Хабыр сэптэрэ
Кэпсэтиини кэспэккэ,
Аһаабыл сааларын
Атытыахтарынан атытан,
Аһаар харахтарынан,
Охторун уу дьулаан биитинэн,
160. Уһуоргу дьон,
Уолуктарың үүтүн устун
Уһугулуу көрөн турар
Урдус бэттэригэр
Уруллубут эбит.
«Хайдах буолбут киһи?» — диэн
Халы-мааргы санаа
Хааһа көппүтүгэр
Өйдөөн-дьүүлээн,
Өй ылан,
170. Өрө көтө түспүттэрэ,
Киэн сыһыы кэтэһинэн
Кэккэли үүммүт
Кэри тһам тииттэрин
Күөх күөннэригэр
Көмүскэл көрдүөбүттүү
Тэтин мастар
Тэлибирэһэ мөһүстүлэр,
Иирэ талахтар
Иэһиллэ илигирэстилэр,
180. Субан суон хатыһнар
Суулла сууһнар
Суһуохтарыгар сууһанан
Сүөргүлээбит курдук
Суугуһаһа хамсаатылар,
Үөһэ үрдүк сиртэн

- Үрүлүйэн түһэр
Үрүн көмүс сүүрүктээх
Үрүйэ үрдүгэр
Үөмэхтэһэ үүммүт
190. Үөт мастарым
Үрүт өттүлэринэн
Үрүн күнүм барахсан
Үкэр куйаас тыына
Үргүбүт курдук
Үрдүк мэнгэ халлаанга
Үөһө таласпытыгар,
Улуу халлаан урсунуттан
Уорда намырай диэбиттии
Уйгулаах сылааһын
200. Угуттуу уунна.
Онуоха туран
Энгиллэр эбэ хотун
Эйэни түстүүрдүү
Энгсэн ылла.
Эрэхэ долгуннара
Эгин дыккы өгүнэн
Эриллэ дьиримнээн
Эйэргээн бардылар.
Кэрии тыаҕа кэҕэ этэрэ
210. Кэрээбэккэ кэрэтийдэ,
Күөх халлаан күөнүгэр
Күөрэгэй чыычаах
Күөгэйэ, күөрэйэ
Көмүскэл көрдүөбүт,
Көңүлгэ баҕарбыт
Дьүрүһүн ырыата
Дьиримнии дьиэрэйдэ.
Туймаада эбэ хотун
Тойугунан туоллан,
220. Кырыымпанан кыыннһан,
Күн анныгар
Күндээрэн ахан турар эбит.
Алаас үрдүнэн
Аан Алахчын Хотунум
Аргыый аҕай сапсынан,
Күөх туман буолан,
Көтөн ааһарга дылы гынна.
Аралы манган халлаантан
Аһыныгас айыы санаа,
230. Күндүл күнүм күөнүттэн
Көмүскэстээх күн санаа
Кустук буолан куоһанан

- Күөйэ көтө түстэ.
Ангаат-мунаат алааһым
Аралыйа сырдаан,
Ангаарыйа арыллан,
Араскыта тыллан,
Симэх ото сириэдийэн
Ситэн-тупсан турар эбит.
240. Аҕа ууһун дарханнара
Ама да буоллаллар,
Аҕалартан айыллыбыт,
Ийэ үүтүн испит,
Ураанхай саха
Удьуордара буоллахтара.
Сүллүүлээх²²⁴ сүрэхтэрэ
Сүр күүскэ тэптэ,
Хайҕахтаах быардара
Хамсаан ылла,
250. Итии хааннара
Иитиллэн кэлэн,
Имнэрэ кэйдэ,
Хаһан эрэ өспүт мичээр
Харахтарыгар билиннэ.
Уна илиилэрин уунаннар,
Ытыстарынан ыгыта тутуһан,
Эбэрдэ тылын этиһэн
Эпсэн ыллылар.
Дьэ, уонна ача күөххэ олорон,
260. Алгыстаах тылынан арчыланан,
Өркөннөөх өйүнэн өйөһөн,
Кэскиллээҕи кэпсэтэн —
«Аан ийэ дойдубут
Алгыстаах ньууругар
Айхалланан сылдыаммыт
Айдааны тардымыах,
Алдьархайы онгорумуох,
Ийэ дойдубут
Илгэлээх ньууругар
270. Иитиллэн олороммут
Иирсээни тардымыах,
Иэдээни аҕалымыах.
Иллээх-эйэлээх түһүлгэ
Хапсаҕай халбас харата,
Күөн көрсүү буолуохтун,
Ким күүстээх кыайыахтын,
Дьолуота билиэхтин.
Оччотон баччаҕа

²²⁴ Сүллүү — түөлб., сүлбэ (хол., өрүс, үрэх)

- Олорон кэллэхпит.
280. Өбүгэ үтүкэн
Үгэһин үтүктэн,
Ил-эйэ дэмнээхтик,
Ол кыайбыт бөҕөспүт
Аҕатын ууһунан,
Дьаралык²²⁵ бэлиэлээх
Халын уус буоламмыт,
Хаан-уруу тэнитэн.
Ураанхай удьуорун
Уйгулаах олохтоох
290. Унаар күөх буруолаах,
Күн Өркөн улууһа дэтиэҕин.
Аан ийэ дойдуга
Ааппытын ааттатан
Айхалланан олоруох», — диэннэр
Сандалы тула олорон,
Сытыы сыаны
Сыымайдаан сиэннэр,
Кырылыы кыынньар
Кымыһы иһэннэр,
300. Сэһэн-тэптэл буолан,
Бото-болдьох болдьоһон,
Кэм-кэрдии кэрдийэн,
Үөрэн-көтөн,
Илии тутуһан арахсыбыттар.
Дьэ, ол күүрүүлээх
Күөн көрсөр күн
Күөйэ көтөн кэлбитигэр,
Алаас-алаас аайыттан
Аҕа ууһун дьоно бөҕө
310. Аттаах-сатыы мустубут,
Кэрии-кэрии кэтэҕиттэн
Кэмэ-кэрдиитэ суох
Киһи-сүөһү
Кэккэлэһэн кэлбит,
Түбэ-түбэ аайыттан
Түнэ таҕастаах дьон
Түбүрүөннүү мустубут.
Аттарын адаҕалаан,
Алаастарга ыппыттар
320. Сыһыы-сыһыы аайы
Сылгы бөҕө сыбыытаабыт,
Томтор-томтор аайы
Тордох бөҕө турбут,
Торҕо күөх буруо

²²⁵ Дьаралык — үрд., туох эмэ сыдыаана, кэрэтэ, өрөгөйө

- Тунаарыйа устубут.
Аҕа ууһун дьоно
Айахатара арыллан
Хоммут уоһу хоннорон,
Өрөөбүт уоһу өһүлэн,
330. Сэргэстэһэ олорон
Сэһэргэспиттэр.
Дьэ ол кэнниттэн
Үрүлүйэр үрүн түүн
Үнээх кии түптэтин
Буруотун үллүктэнэн,
«Дьэ, сарсынны күн
Хайабыт бөҕөһө кыайара буолла?» — диэн,
Сүллүүлээх сүрэхтэрэ тэбэ,
Хайҕахтаах хара быардара
340. Хамсыы-долгуйа
Харахтарын симпиттэр.
Дьэ, ол албан аат былдьаһар
Аламай манган күн
Алаарыйан тахсыбытыгар,
Хара тыам хагдан эһэтин
Халын тириитин хайытан,
Ардай аһылаах,
Атыччы аппыт айахтаах,
Төбөтүн кытта бииргэ
350. Тилэри сылдыар
Тири бэлиэлээх
Аҕа уустара,
Атарыхсыта соҕус,
Ахтыах курдук
Олус оностуммуттар.
Ол курдук
Тоҕус сэлэлээх тойон сэргэлэрин
Тунгуй бургунас арытынан
Тунаарыччы соппуттар,
360. Хомпоруун хотой төбөлөөх
Аар баҕахтарын
Араҕас арыынан аҕаан,
Араас өгнөөх саламаны
Арылыччы тарпыттар.
Ол кэнниттэн
Силиги ситэрэн
Сэттэ кыталык кыыс
Сир курдук симэнэн,
Аал уоттарыгар
370. Араҕас далбарынан
Айах туппуттар,

Чочуонай онгоһуулаах
Чороон иһиттэрин
Чороччу тута сылдьан
Кыынньар кымыһы
Кырыс сиргэ ыһан
Кырылаччы куппуттар,
Кыталык курдук
Кынталдыһа дайбыттар.

380. Ол кэнниттэн
Тоҕус туруйа уол
Туран буору бурҕатан
Тингилэхтээн тингийдилэр,
Атах тэпсэн ыллыллыр,
Тойук, ырыа долларһуйбут
Хомус, хоһоон дьүрүһүйбут
Дьэ, ол курдук,
Ааттаах бөҕөс
Албан аата
390. Аан ийэ дойду
Аҕыс арҕааннаах
Аартыгын аайы
Атыыр оҕус буолан
Айаатаабыт,
Суон сураҕа
Сир ийэ дойдум
Сиксигинэн
Сир атыыр буолан
Сирилэччи кистээбит.
400. Хабыр таас хабааннаах
Хахайдарыгар,
Баллыр таас быһыылаах
Баабырдарыгар,
Суон сундалы
Сула бухатыырга
Үс үллэр үөстээх
Өлүөнэ өрүһүм
Үөһэ харбаспыт
Очуос таас хайатын курдук
410. Олохтоохтук санаммыттар,
Элбэх үйэлэр тухары
Энкэйэн көрбөтөх
Эркиннэрин курдук
Экчи диэн
Эрэнэ санаабыттара
Оччо буоллаҕа!
Үөл тый тириитинэн
Үрүллэн онгоһулан,

- Үөһэ ураҕас маска,
420. Тэниччи тиириллэн,
Өркөннөөх күн бэлиэлээх,
Аҕа уустара
Аҕаларын саҕаттан
Аһааҕырбатах абыычайдаах,
Өбүгэлэрин саҕаттан
Өлбөтөх үгэһи
Өрө тутаннар,
Үөрүү-көтүү үрдүөн иннэ
Үңкүүнү үөдүппэтэхтэр,
430. Ырыаһыты ынҕырбатахтар,
Хоһоонньуту хомуйбатахтар.
Арай аҕа ууһун
Аҕа баһылыга
Аргыый аҕай
Аас баттахтаах
Алгысчытын
Арыаллатан аҕалан,
Сэттэ кыталык кыыс
Сэлэлээх,
440. Тоҕус туруйа уол
Тумуктаах
Аар баҕах анныгар
Аргыый хааман кэлэн,
Аал уотун иннигэр
Атахтаах айгыстан,
Аргынньахтаан олонорон,
Араҕас далбарынан
Айах тутта,
Уохтаах кымыһынан
450. Угуттаата.
Аҕатын ууһун
Аатын көмүскүүр
Албан ааттааҕын диэки
Арылыччы көрөн туран
Айах атан алгыс этэ турдаҕа үһү!
— Чэ, тукаам!
Аҕан ууһун
Өбүгэ саҕаттан
Өрө тутан кэлбит
460. Өркөннөөх күн бэлиэтин
Үйэлэр тухары
Үрдүктүк тутар
Килбиэннээх түһүлгэн
Тэнийэ тэлгэннэ!
Эһэлэрин саҕаттан

- Эстибэтэх эрчимин
Эккэр-хаангар ингэ
Эргийдин эйиэхэ!
Өбүгэлэрин саҕаттан
470. Өһүллүбэтэх ингиирин
Өрөгөй чыпчаалын
Өнгөйбүт кэмгэр
Өрүһүйэ өйөөтүн!
Хабыр кыргыз саҕаттан
Хатаммыт хаан
Хадаар санаа
Хатыс халбый
Хадьырыһар кэмгэ
Хахайды хаһыытаа,
480. Эриһэр кэмгэ
Эһэли часкый!
Ходоҕойун куурдун,
Хонноҕун аһылыннын,
Түөһүг этэ
Түллэ кытааттын,
Сиһинг этэ
Силигилии ситтин,
Буутун этэ
Бугуйа күүрдүн!
490. Такымныгтан ылларан
Тайаныма,
Түөрэххин тэптэрэн
Түгнэстимэ,
Сүһүөххүн сүтэрэн
Сууллума!
Хангас диэки,
Халбыйар албаһын
Халты харбатырын
Халтайга хаалбатын,
500. Уңа диэки
Олуйар охсуун
Очурга охсубатын,
Тирэнэн баран
Тиэрэ тэбиин
Тилэри тиийдин,
Унан баран
Умса тардыын
Уруйга ууннун!
Аһан иһэн
510. Албыйар албаһын
Аакка тиэртин!
Күөх мандар

- Көбүөрүң көнө ньуурданнын,
Туруу бараан түһүлгэн
Тускулу тутан тосхойдун,
Сорсуннаах
Соргу-дьяалы
Сонордостун,
Айхаллаах албан аат
520. Аргыстастын,
Өбүгэ саҕаттан өлбөт
Өркөннөөх тылым
Өрөгөйө үрдээтин!
Саалаахтан самныма,
Охтоохтон охтума! — диэн
Сахалар санааларын
Саргытын үрдэтэн,
Төрүт буорун
Тускулун туойдум!
530. Байанайдаах эһэнг
Баарда таайдын,
Улуу өбүгэлэринг
Уруйдара тийдин!
Уруй! Уруй! Уруй! — диэбитин,
Аҕатын ууһун дыоно
Энсэн ылан
«Айхал! Айхал! Айхал!» — диэн
Күргүөм хаһыытын
Үс үллэр үөстээх
540. Өлүөнэ эбэ хотун,
Үөһэ халлаанна харбаспыт
Өргөс таас хайалара
Өрө хабан ылан,
Ой дуораана гынан,
Очуостан очуоска охсон,
Ильдэ бара турдактара.
Дьэ ол кэнниттэн
Аҕа ууһун баһылыктара
Күлүмэх күүстээхтэрин,
550. Албан ааттаахтарын,
Илэ бэйэлэринэн
Ильдэ киирэннэр,
Туймаада эбэ хотун
Толомон ньууругар
Тохтотон туруордулар,
Утарыта киирсээччилэри
Уйгулаах уруйунан,
Энньэлээх эбэрдэнэн
Эргийэн тураннар,

560. Ус төгүл төхтүрүйэн
Үөгүлээн үллэннэстилэр,
Айхаллаан айаатаатылар.
Арҕаа диэки турар киһи
Арҕахтаах эһэ тириитин,
Ача күөх үрдүгэр,
Илиитин таһынан
Илгэн кэбистэ.
Солондо курдук
Сулбугур көрүнгнээх
570. Сула Боотур буолла.
Көхсүттэн көрдөххө,
Көлүүр оҕуһун курдук
Күппэ көрүнгнээх,
Ойоҕоһуттан одуулаатахха
Оннуттан хамсыа суох
Дүлүн мас курдук
Түөһүллэн турда.
Тириитин тэнитэн
Тирэнэ-тирэнэ
580. Тиэритэ эргийбитигэр
Тон иниирдэрэ
Тимир сэп тиһилигинии
Тилигирии лаһыгыраатылар,
Түөһүн этин түлүгнэрэн
Түллэс гынан ылбыта
Ыанньыйбыт ынах синньинии
Ситэн-туоллан табыстылар,
Сиһин этин көннөрөн
Сыыйа сиргэ төгкөйбүтүгэр
590. Суон сиэрдийэ төрдүлэринии
Күн уотугар килбэйэ
Кииллийэн көһүннүлэр,
Баараҕай баҕана
Атахтарынан
Алааһым ортотугар
Аччаччы тэбинэн
Аадаллан турда.
«Ама бу киһини
Оннуттан сыҕарытан
600. Охторор баар үһүө!» — диэн
Оруннаах санаа
Үөскүөҕэр сөп курдук.
Илин диэки турар киһи
Үүс тириитэ үллүгүн
Үрэл гына
Илиитин таһынан

- Илгэн кэбистэ,
Оргуйбут уоѳун
Уѳарытар курдук
610. Оргууй аѳай олус үөһэ
Ойон ылла.
Эрэдэһин курдук
Эриллэѳэс көрүннээх,
Хамсаатаѳын аайы
Хабылланһныыр
Быһыта туппуттуу
Былчынгардаах,
Мөѳүстэѳин аайы
Мөкүлдүйэн көстөр
620. Мөһүөннэрдээх,
Эргийдэѳин аайы
Эриллэн хаалар
Ингиирдэрдээх,
Эрдьигэн бэрдэ
Эрбийэ Баатыр
Эттээх киһитин диэки
Эриличчи көрөн турда.
«Саѳалаан!» — диэн
Сага иһиллээтин кытта,
630. Эрбийэ Баатыр
Эргичис гынаат,
Иннин диэки
Ыстанан кэбистэ.
Улахан киһи
Ууммут илиитин
Аннынан албыян,
Атаѳар түстэ.
Сула Боотур
Сүһүөѳэ да хамсаабата,
640. Сүгүллэн туран,
Хоһуун киһини
Хоннохторун анныттан
Холбуу тардан таһааран,
Төбөтүн үрдүнэн
Кэннин диэки
Киэр илгэн,
Кэѳис гынна.
Эрбийэ Баатыр
Эһиллэн тахсан,
650. Төбөтүн оройунан
Түһүөх курдук
Түгнэстэн иһэн,
Салгынтан тайанан

- Сарбаннаан,
Салалларга дылы гынна.
Көрүөх бэтэрээ өттүнэ
Көнө оџуста,
Күөх торџо үрдүгэр,
Ийэ буоругар,
660. Икки атаџынан
Тура түстэ.
Кыһыйбыт кыдьыгар
Кылыйан ылла,
Кыратык тыын ылаат,
Кыбдыгырыы түһээт,
Кыаллыбатах атах диэки
Ыстанан кэбистэ,
Тобугун таарыйаат
Туора ойдо.
670. Ойо оонньообутун
Олох тохтотоору,
Кыратык даџаны
Кылыйбат гынаары,
Улахан киһи
Умса охсон суодакыс гынна.
Суоџу дайбаан
Суулла сыыста,
Умса барыах курдук
Уһаан барда.
680. Киһи киэнэ
Киилэ буолан,
Кэннинэн кэдэрийэн
Киэбин ылан эрдэџинэ,
Эрбийэ Баатыр
Эргийэ охсон,
Кэннигэр буолла,
Икки илиитинэн
Икки бэрбээкэйиттэн
Иилэ хабан ылан,
690. Инчэџэй кырыс
Илдьирийиэр дылы
Тирэнэ тэбинэн баран,
Тардан иһэн
Тас гына
Такымһа охсубута,
Түөрэџин сүтэрэн
Түгнэстээри,
Тас иэнинэн
Таралыйаары
700. Тагнастан иһэн

- Талы киһи буолан,
Тайана даҕаны түспэтэ.
Туора-маары
Туруйалаан иһэн
Туймаада эбэ хотун
Туран буорун
Туора охсон
Тунаарыс гыннарда,
Тутум оту
710. Туура харбаан таҕыста,
Тула турар дьон
Түмүллэр курдук
Түллэс гынна,
Чыпчылҕан түгэнэ
Кумаар сангата
Дыгынаан иһиллэр
Буолуор дылы,
Уйгулаах хочо
Уйуһуйуор дылы
720. Уодаһыннаах киирсии
Угаайылаах онһуутун
Уруйдаан дуораттылар,
Хампа күөх тыа
Хаптас гына түһүөр дылы,
Хаарыаннаах халлаан
Хамсыар дылы
Хапсаҕай халбас
Харатын хайҕаан,
Хаһытаан сатарыттылар.
730. Сула Боотур
Суламмыт омунугар,
Сулбу хааман тийэн,
Кэри саҕатыгар
Үүнэн турар
Үт бүтэй сирдийэтин
Үлтү тардан түһэрэн,
Үөгүлүү түһэн баран,
Үөт тирэх курдук
Үөһө быраҕан күдээриттэ.
740. Эрбийэ Баатыр
Эрчимнээх иэйииттэн
Эргэнэ хара тыатын саҕатынан
Эргийэ сүүрэн кэлэн,
Аар баҕахха бааллан турар
Алталаах атыр атын үрдүнэн
Алта харыс үөһэнэн ойон,
Үрдүк үлүскэннээх

- Үөрүүтүн көрдөрдө.
Аал уотун иннигэр
750. Аргынньахтаан²²⁶ олонор,
Аҗа баһылыгын
Аар кырдыаҗаһын
Алгыһын ылла,
Кыыс кылааннааҕыттан
Кырылыы кыынныбыт
Кымыһы тутан:
— Дьэ буо, дьэ буо!
Туймаада эбэкэм
Толомон ньууругар,
760. Толуу күүстээх
Сула Боотур
Тобугун токутан,
Тонхоппут күммүн
Тойон аҗабар аныбын!
Саллыы күүстээх
Сула бухатыыр
Сүһүөбүн сүүйэммин,
Сүгүрүппүт күммүн
Айыы далбар
770. Ийэкэбэр аныбын!
Аҗам ууһун албан аатын
Алдыаппатах аатырдыбыт
Аламай манган күммүн
Сарсыарда кыһан тахсар
Күнүм кэриэтэ кэрэ
Кылаана кыыспар аныбын! — диэн
Норуот номоҕор
Өөр кэмнэргэ
Өһүллүбэт гына
780. Өрүллүбүт
Өрөгөйүн көрдөрөн
Өркөннөөх күн диэки
Өрө уунна!
Дьэ, доҕоттоор!
Оччотооҕу кэмнэргэ,
Олохтоох тыл
Онкуллаах этэ,
Эркээйи тыл
Экчи диэн
790. Эрэллээх этэ.
Ол курдук
Биир уус буолар
Биирэмнээх бириэмэлэрэ,

²²⁶ Аргынньахтаан — туора, туоратынан

- Үөрүүлээх өрөгөй күнэ,
Үтүлүйэ үүммүтүгэр,
Үөмэхтэһэ көтөр
Үөн-көйүүр үөрэ
Үрэллэн сүтүөр дылы,
Быыл курдук көтөр,
800. Бырдах ыамата
Быралыйан көтүөр дылы,
Үнкүү бөҕө үөдүйбүт,
Оонньуу бөҕө оргуйбут.
Үс хос эргиирдээх
Түөлбэ күөл саҕа
Түһүлгэ түстэммит.
Энсиэли эбэ хотун баһынан
Эниэ сыыр үрдүнэн
Эһизкэй тойуга
810. Эйээрэр дорҕооно,
Добун халлаан дуолунан
Дуорайа көппүт,
Аама-дьяама суох дьон
Аалыгнаһа хаамсыбыттар,
Кэмэ-кэрдиитэ суох дьон
Кэккэлэһэн киирбиттэр.
Аар баҕах анныгар
Алгысчыт ааттаахтара
Уохтаах кымыс көтөҕөн
820. Уруй-туску эппиттэр,
Эр бэртэрэ
Элгэлдьиһэ элэстэнэн
Боотур үнкүүтүн
Бурҕатан барбыттар,
Кындыа кыргыттар
Кыталык кыыл курдук
Кылбаара дайбыттар,
Хаарыан бэйэлээх,
Хампа күөбү
830. Хомоҕой тыллаах
Хоһоонугар холбообут,
Ылбаҕай ырыаһыт
Ыралаах санааны
Ырыатыгар ыпсарбыт,
Хомус дьүрүһүйбүт
Кыырыымпа
Кылыһахтаабыт!
Ол онтон туран
Оонньуу бөҕөнү
840. Оройуттан туппуттар,

- Икки аҗа ууһун дьоно
«Дьэ, мантан ыла
Хантан дьон
Ханыылаах буолсубут», — диэн,
«Туохтаах дьон
Доҕордоох буолсубут», — диэн
Тоҕонохтоһон ылсан
Тутуһан көрбүттэр,
Илииттэн ылсан,
850. Илгилэхэн ылбыттар,
Күлүмэх күүстээх
Күөннэринэн көрсөн
Күрдүөттэһэ күүрбүттэр,
Харбас харалара
Харбылалаһа хамсаммыттар,
Мадьынылар мас тардыһан
Мадьыктаспыттар,
Атахтарыгар арыый соҕустар
Адаарыһа ойбуттар,
860. Сыыдам соҕустар
Сырса оонньообуттар.
Ол ону көрө олорон,
Аас тэллэххэ
Аргынньахтаан олорор
Аҗа баһылыктар
Саргылара үрдээн,
Санаалара кэлэн:
— Дьэ, аны
Уруулуу буолбут
870. Улуу ааппытыгар,
Доҕордуу буолбут
Торҕо дьолуобутугар,
Өрдөөбү өбүгэлэрбит
Өлбөт-сүппэт туһугар
Өрөгөй санааларын
Өрө тутан,
Кылыс батыһанан
Суолларын солонон,
Уйаны-хатаны
880. Уорҕатынан сотон,
Туораны-туспаны
Түөһүнэн тэлэн,
Дойду-дойду ньуурун
Тоҕута тэпсэн,
Арбай биистэрин
Арааһынай албастарын
Атара сэлиинэн

- Аһары көтөн,
Өксүөнтэн өрүһүнэн,
890. Өрүстэн, хайаттан
Өрүскэл тыыннанан,
Хайа эрэ дойдуга
Халыан халлаан анныгар
Хааннаах кылыһынан
Хайыта сынныһан,
Халын омук
Хабыр сыһыаныгар
Хардары хадаардаһан,
Кэрдихэн-кэрдихэн
900. Кэхтэн бараары гынан,
Кэлэр кэскил туһа диэн
Улаҕалаах өйдөөх,
Улуу өбүгэлэрбит
Унньуктаах айанга
Уйан-сүгэн кэлбит,
Улаан уһуу баайбытын
Ураанхай саха буолан
Уһун буруо отторго
Олох төрдө буолбут
910. Холуон тыыннаах
Хоту дойду хонноҕор,
Хонон-өрөөн сылдьарга
Холоонноохпут буолбут,
Эмис эти эмсэхтээн,
Сааллаах сыаны сыналаан,
Сылаас-нымса танастаан,
Уруй тылын этэргэ
Уохтаах кымыс уунарга,
Өлөр хаалар күннэргэ,
920. Үрүн тыыны өллөйдүүр
Түөртүүр түөрэм туйахтаах,
Аанныыр ийэ дойдубар
Аартыктары арыһар
Аллаах аппыт аатыгар,
Дьөһөгөйбүт оҕотугар,
Дьолуо, түөрэх түһэрэн
Аҕабыт ууһун аатыттан,
Ааттаах-суоллаах аттарга
Ат сүүрдүүтүн тэрийэн
930. Көрү өссө күөдьүтүөх! — диэн
Тууһугуран турбуттар.
Аҕа ууһун дьонноро
Үтүө тылы истэннэр
Үөмэхтэһэ түспүттэр.

- Аллаах-ааттаах атастара,
 Дьолуо-туйгун доҕотторо
 Түһэллэрин көрөөрү
 Киэнг алааһы киэлитинэн
 Үс үүттээх күрүөнү
940. Үрдүнэн-аннынан
 Үтүрүһэ-үөмэхтэһэ,
 Өрүсүһэ турбуттар.
 «Түстүлэр» — диэн хаһыы
 Тумуһах тыа үрдүнэн
 Дуорайан кэлтигэр,
 Туран буор
 Тунааран турбут,
 «Иһэллээр» — диэн
 Үөгү буолтугар,
950. Алаас саҕатынан,
 Анды көтөр курдук
 Аалыы хара сылгы
 Күн уотугар
 Күндээрэ-килбэйэ
 Суор көтөр курдук
 Сундулуйа уста,
 Хабыр туйахтарын тыаһа
 Хабылла,
 Хара буору хаар курдук
960. Хабылыта үктүү,
 Хабараан ойуунан
 Хабылыктанан
 Хайыта түһэн иһэр эбит.
 Өһүөн харахтарын үрдүнэн
 Өркөннөөх күн курдук
 Тунаарар туоһахта бэлиэлээх,
 Сиэлэ-кутуруга
 Сыйылла ыһыллан,
 Түүрүллэ-түүрүллэ
970. Түһүүтүгэр
 Сүүрдэр киһитин көхсө
 Сиэл быһыгар
 Сүтэ-сүтэ көстө
 Иһэрэ эбитэ үһү.
 Анараангыта
 Алта сылгы устата хаалан,
 Матайар манган бэйэлээх
 Марайа-аччайа
 Көтөн иһэрэ үһү.
980. Күн бэлиэлээх
 Аҕа ууһа

- Айхал бөжө түхэрэн
Айдаара түстүлэр.
Хара тыа иччитэ бэлиэлээх
Аҗа ууһа,
Иһиллээбит курдук
Иһийэ чункүйдүлэр.
Иккис эргиир саҗаланар.
Аттар барахсаттар
990. Алаас түгэҗэр
Көстүбэт буола
Көстө сүттүлэр.
Кыраҗы харахтаах дьон
Кынастаһа-кынастаһа:
«Матайа көтөр
Манган ат ситэн эрээр!» — диэн
Үөгүлээтилэр да,
Үөтэлээн иһиллибэтэ,
Үрүт үөһэ
1000. Күлүмэн саҗа буолан
Көстүүлэригэр
Хара ат барахсан
Аппытын курдук ата
Атара ойуунан иһэрэ,
Манган сылгы барахсан
Баарынан-суоҗунан
Марайа-марайа түһэн,
Чугаһыырга дылы буолла.
Дьон туһа кэлиилэригэр
1010. Кулгааҗын ньылбыччы туттан,
Төбөтүн ньолбоччу быраҗан,
Хараҗа хараара килбэйэн,
Сизлэ силлиэрэ иһиирэ,
Кутуруга куйаарга охсулла,
Куруппааскы курдук
Куугунуу көтөн,
Хаптайа-хаптайа түһэн,
Хабды курдук халаара көтөн,
Хабыр хара ат самыытыгар
1020. Сынааҗа сыста,
Сытыытык сыыйылла
Түһэн иһэр эбит.
Сүүрдэр киһитин көхсө
Сизл үрдүнэн
Сэргэстэһэ көтөр курдук
Ынан тахсыбыт,
Ыһар хара былыттар
Ыһыллан хаалан

- Ыраас халлаан буолуор дылы
1030. Ыһыы буолла.
Үөмэхтэһэн тахсыбыт
Үрүн былыттар
Үрэл гыныахтарыгар,
Үтүө халлаан
Үөскүөр дылы
Үөгү буолла.
    Үһүс эргиир.
Алаас түгэҕэр
Үрүн буор өрө оргуйар,
1040. Хара буор халаара көтөр.
Хайдах да диэн
Ханыылаан көрбөт дьаабыта.
Үрүн күрүө маһа
Үрэллэн түһүөр дылы
Үөһө тахса-тахса
Көрө сатаатылар.
Аттаах дьону
Аттарын үрдүтэн
Анаара сатаатылар,
1050. Күлүмэн саба буолан
Көстөр сирдэригэр
Кэлбиттэр үһү даҕаны,
Күн уотун күлүмэр
Көстүөх да көстүбэт үһү.
Дьон-сэргэ,
Тугун-ханныгын билбэккэ,
Хомус от курдук
Күүгүнүү-хамсыы,
Хара баал курдук
1060. Долгуйа-күөгэйэ турда.
    Дьэ, онтон көрбүттэрэ доҕоор,
Үрүн туман үллүктэнэн,
Хара буор хаппахтанан,
Эбэ күөл ньуура
Эккириир курдук
Долгуннуруор дылы,
Добун туйахтара
Доргуйа тыаһаан,
Куула тыа маһа
1070. Куугунуу охсуллан,
Холорук хоолдуктанан,
Силлиэ сирдьиттэнэн,
Сиэллэрэ ыһылла бурҕайан,
Тэбис-тэннэ дэллэйэ көтөн
Иһэллэр эбит ээ!

- Дьэ, доџоттоор!
Аан дойду барахсан
Айыллыбыт акылаата
Айгырыах курдук
1080. Айдаан буолла!
Добун халлаан
Тосхоллоох ньуура
Тохтон түһүөх курдук
Дорџоон дуораан доџуһуоланна.
Манан сылгы барахсан
Кэтит түөһэ киппэйэ,
Кэтэбинэн кэбийэн
Кэдэрийэ-кэдэрийэ түстэ.
Хара сылгы обургу
1090. Таныыта тартайа,
Үрүнгүнэн-харанан көрө,
Көҕүлэ өрүтэ ыһылла,
Күөрэйэ-күөрэйэ түстэ.
Улар көтөр курдук
Уһуура дайдылар,
Куртуйах үөрүн курдук
Куугунуу көтүлэр.
Тэппит туйахтарыттан
Бугул саҕа буордар
1100. Тиэриллэн тэлээрдилэр.
Ойбут уохтарыгар,
Омунугар эттэххэ
Оџо баһын саҕа
Олук буордар
Ойдон кыырайдылар.
Кэрии тыа маһа
Күөгэйэ долгуйда,
Добун хонуу доргуйда,
Чиргэл сыһыы ньиргийдэ,
1110. Туранг буор тунаара тунуйда,
Үрүг буор өрө көттө,
Хара буор хараара халыйда.
Онноооџор
Орой мэниктэр
Олус ороһуйан
Окко-маска сыһыннылар,
Кыра ычалаах дьон
Кэтит көҕүстээх
Кэннигэр састылар,
1120. Орто соџус даҕаны дьон
Олоро түстүлэр,
Кыыс-дьяхтар аймаҕа

- Кылана-хаһыыра
Кэри кэтэбэр түстүлэр,
Сир-дойду иччилэрэ
«Туох буолла?», — диэн,
От-мас быһыттан
Оронон тахсан,
Одуулаһа олоостулар.
1130. Эбэ күөл иччитэ,
Күөх Боллох
Күөрэйэ көбөн тахсан,
Хомус от быһыттан
Холбоһор ытыстарын
Холбуу тутан,
Чаалбаан килиэ харахтарынан
Чарапчылана-чарапчылана
Чаллаччы көрөн турда.
Киппэ көрүнгнээх,
1140. Кэтит сарыннаах
Уолан дьон бэртэрэ эрэ
Уолуһуйан көрбөккө,
Бу күүрээnnээх күрээи
Кэрэхсии-сэргии
Көрөн турдулар.
Бүтэһик ойууларга
Манган сылгы барахсан
Марайа түһэн баран
Аччайа ойуутугар,
1150. Былас кэрингэ быган тахсан,
Биэтэк быатын кэтит түөһүнэн
Сир гына быһа түһэн кэбистэ!
Үрүйэ үрдүгэр
Үөмэхтэһэ үүммүт
Үөттэр үрдүлэригэр
Үчүгэй баһайытык
Үөрэ-көтө,
Ыллыгы-туойа сылдыбыт
Чыычаах үөрэ
1160. Үрэл гына
Ыһыллан хаалыар дылы,
Алаас таһынааһы күөллэр
Араас көтөрдөрө
Аймана көтөн тахсан,
Хара тыа үрдүнэн
Арһам-тарһам
Көтүөхтэригэр дылы,
Аар хара тыа,
Иччитэ бэлиэлээх,

1170. Аҗа ууһун дьоно:
«Айхаал!», — диэн баран
Адаарыһа ойон турдулар.
Ааманнаһа
Араллааннанан киирэннэр,
Үрүмэччи
Үрүн сүүрүктэрин тула
Үөмэхтэһэ үмүөрүһэн,
Түөрт түөрэм атаҕыттан
Түүрэ харбаан ылан:
1180. — Үтүө ааппытын үүрбэтин!
Албаннаах ааппытын алдыаппатын!
Уруй! Уруй! Уруй! — диэн баран,
Үөһэ халлаан диэки
Үс төгүл төхтүрүйэн
Өрө аспытара үһү.
Дьэ ол кэнниттэн
Аймалаһа айдаарсан,
Күүгүнэһэ күйгүөрэн,
Күөх хонууларыгар
1190. Көтөн түһэннэр,
Аар баҕахтарын анныгар
Албан ааттаахтарын
Айхаллаабыттар,
Уһуктаах бэртэрин,
Уруйдаабыттар.
Биир уус буоллубут диэн
Биһирэбил олохтоон
Биэстии биэни биэртэр,
Халын уус буоллубут диэн
1200. Хайҕал олохтоон
Хастыы да сүөһүнү
Хаамтарбыттар.
Атын сиртэн
Алдырхай ааннаатаҕына,
Туора сиртэн
Торҕонноон тоҕуоруйдахтарына:
— Дурдабыт-хаххабыт,
Туруу дьоммут эһиги! — диэн
Эрэллэрин эппиттэр.
1210. Дьэ ол кэннэ
Ача күөх үрдүгэр
Төбүрүөннээн олорон
Түһүлгэ тэрийбиттэр.
Үчэһэлээх эт үллэһиллибит,
Сыалаах эт сыымайдаммыт.
Байаан алтаннар

- Барылыы оргуйбуттар,
Хоргуннаах миин
Хойуутук баһыллыбыт,
1220. Кытһыа бөҕө кырыыласпыт,
Чороон бөҕө чуоҕуспут,
Үрүн ас эгэлгэтэ үрүлүйэ устубут.
Оҕонньоттор-эмээхситтэр
Оллоонноон олорон
Олохтоохтук оноһуллан
Оргуйа көөннүбүт
Кыынньар кымыс испиттэр.
Ил туһа диэн
Ирэ-хоро кэпсэппиттэр,
1230. Эйэ туһа эйэргэһэн
Энини бары сэлэспиттэр.
Сылайдыбыт дии санаабатахтар,
Утуйары умнан кээспиттэр.
Оҕо-аймах оонньуур айдаана
Оргуйан олорбут,
Көр-күлүү күүгүнүү турбут.
Эр бэртэрэ
Эйэҕэс харахтарынан,
Имигэс таһаалаах,
1240. Имнэрэ кэйбит
Кэрэ кыргыттары
Кэтии көрбүттэр,
Бэйэ-бэйэлэрин билсэн,
Эйэргэһэ имнэнсэн,
Хатын чаран быһыһынан
Ханыылаһа хаамсыбыттар,
Үөт талах быһыһынан
Үөмэ сүппүттэр.
Сиздэрэй тэрээһин
1250. Сэттэ күн,
Сэллээбэтэх,
Аҕыс күнү быһа
Аҕыйаабатах,
Тоҕус күнү быһа
Томтойо туола,
Тойук бөҕө доллоһуйа,
Ырыа бөҕө чугдаара,
Дуорайа-дьиэрэйэ,
Дьэргэйэ турбута үһү.
1260. Күөх хонуу барахсан
Күлүм күн сылааһыттан
Күөгэйэ сымныы,
Туймаада эбэ хотун

- Тускуллаах санаа
Тупсубутутган
Тунаарыйа сырды
Турбута эбитэ үһү.
Дьэ ол курдук
Самаан сайын ортото
1270. Саамал кымыс утахтаах,
Үс түүннээх күнү быһа
Өрө харбахар
Өрөгөй үнкүүлээх,
Дьол-соргу түстээх,
Дьоруо атахтаах,
Дьөһөгөй оҕотун маанылаан
Баайылар баҕаната,
Тутулар тупсуута,
Тутуубут дьолуота
1280. Тойон сэргэ тускуллаах!
Үөмэхтэнэ үллэ оргуйар,
Көхтөөх көрөөччүлээх,
Күрэн буору көтүтэр
Көтөр сылгы күрэстээх!
Аан дойду ааттаахтарын
Ааттарын алдыаппыт,
Туора дойду
Туйгуннарын
Тускулларын тоһуппут,
1290. Халыан дойду
Халыгнарнын
Хайҕалларын хайыппыт!
Хапсаҕай халбас харата күрэстээх,
Үрдүк ураҕас төбөтүгэр
Тэлибириир былаахпытыгар
Өспөт өркөннөөх,
Күн бэлиэлээх
Сарсынны күммүт
Саһарҕатыгар саарбахтаабат
1300. Сахалар диэн ааттанан,
Күн бүгүнгэ дылы бу кэлэн
Күлэ-үөрэ олодохпут эбээт!

УКАЗАТЕЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ

Аан Алахчын хотун — дух-хозяйка Земли, обитающая в огромной березе с добрым белым солнцем и желтой звездой. 226.

Аан Дарханы — повелители отцовских родов. 53, 111, 120, 242.

Сула Боотур — борец, прославивший свой род, победив в борьбе хапсагай Эргийэ Боотура. 572, 640, 732, 763.

Эргийэ Боотур — борец, потерпевший в борьбе хапсагай поражение от Сула Боотура.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Тойон Сэргэ — главная коновязь, которую украсили шнуром из конского волоса с привязанными к нему салама-лоскутками ткани. 359, 1282.

Туймаада — долина реки Лена, на которой по соседству живут два рода.

СЮЖЕТ АВТОРСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МОТИВАМ ОЛОНХО «ХАПСАГАЙ – ХАЛБАС ХАРАТА» (БОРЬБА ХАПСАГАЙ)

Структура	Эпизоды	Строки
Вступление	События происходят во времена грозных сражений, кровавых столкновений между племенами. На широкой долине Туймаада по соседству живут два рода, которые владеют большими землями. Между ними вражды нет, живут мирно. Но в памяти людей были живы жестокие сражения с большими жертвами между их предками.	1–40
Завязка сюжета	Как-то Аан Дарханы этих племен решили устроить мирные состязания. Назначили время, место встречи для совета. Приехав в установленное место, Аан Дарханы слезли с коней. Но ботуры одного племени встретили соседей враждебно: 8 человек держали ружья в готовности. В это время совсем рядом будто бы прошла Аан Алахчын хотун, как туман в воздухе, мягко рукою махая. Люди, готовые вот-вот пустить стрелы, остановились, опустили оружия. Что-то доброе, солнечное, теплое проснулось в душе людей. Успокоившись, обе стороны уселись на зеленую траву и стали вместе пить кумыс, есть жирное мясо. Началась мирная беседа. Решили организовать состязание силачей по борьбе хапсагай. Каждое племя должно представить одного борца. Простились, разошлись по домам.	41–333
Развитие сюжета	С утра стали собираться люди на место состязания. Было оживленно: всем было интересно, кто кого приведет, чей борец окажется сильным. Начали готовиться к празднику — ысыях. На тойон сэргэ (главную коновязь) повесили украшение-салама из волосяной веревки-ситии, изготовленной из конских грив. Семь девушек, похожих на стерхов, угостили духа огня желтым маслом, из красивых	334–548

	<p>чоронов угостили землю кумысом. Девять юношей, похожих на девять журавлей, станцевали танец атах тэпси. Люди пели песни, играли на хомусе. Лилась нежная песня кырыымпа. В это время медленно, в сопровождении алгысчита, семи девушек, девяти юношей вышел глава племени. Остановился у священного дерева Аар Багах. Алгысчит начал обряд благословения. Угостил желтым маслом духа огня.</p>	
Кульминация сюжета	<p>На зеленую поляну вышли борцы. Один из них бросил с себя шкуру медведя: перед народом предстал Сула Боотур со своеобразным, как колонок, узким лицом. Противником его был Эрбийэ Баатыр. Началась схватка. Эрбийэ Боотур схватил Сула Боотура за ноги. Сула Боотур оказался крепким: даже не сдвинулся с места. Но проворный Эргийэ Баатыр взял хосуна за подмышки, поднял высоко, бросил через свою голову назад. От радости Эрбийэ Баатыр еще раз показал свою мощь, прыгнув через своего коня, привязанного к сэргэ. Восхищенный ловкостью Эрбийэ Баатыра народ крикнул: «Уруй!». Эрбийэ спел песню о том, что победу над Сула Боотуром посвящает отцу, матери и девушке Кылаан. Потом решили провести конные состязания. Автор очень красиво в стиле олонхо описывает бег скакунов. К финишу оба коня прискакали одновременно, но под самый конец черный конь опередил белого коня. Люди свое восхищение выразили криком «Айхал!».</p>	549–1187
Заключение	<p>Начинается праздник ысыах. С того времени эти племена объединились под флагом с ярким солнцем посредине, создав одно сильное, непобедимое племя с названием народ саха.</p>	1188–1304

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРА

Аникин В.П. Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. — М.: Издательство Московского университета, 1980. — 332 с.

Анкеты информантов, знатоков фольклорных и эпических традиций Верхневилуйского улуса / Составлено Р.Н. Анисимовым, Г.Е. Саввиновой, В.Н. Габышевым, О.К. Павловой в 2018 г. // Цифровой архив НИИ Олонхо, Ф. 1, Оп. 7, Ед. хр. 99, 115.

Борисов Ю.П. Эпические формулы с матричной конструкцией: от устойчивости в структуре к референтности в сознании (на примере образа богатыря в якутском олонхо) // Научный диалог. — 2020. — № 10. — С. 213–230. — DOI: <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2020-10-213-230>

Бурнашев Н.П. Кыыс Дэбилийэ: Якутский героический эпос. — Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1993. — 330 с. — (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).

Васильев Г.М. Якутское стихосложение. — Якутск: Кн. изд-во, 1965. — 126.

Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. — Новосибирск: Наука, 2000. — 192.

Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. — М.: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1983. — 246.

Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. — М.: Наука, 1980. — 375.

Жендринский И.М. Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатыыр // Коммунизм сарданата. — 1979. — Бэс ыйын 21 күнэ. — № 73. — 4 с.

Жендринский И.М. Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатыыр // Коммунизм сарданата. — 1979. — Бэс ыйын 23 күнэ. — № 74. — 4 с.

Жендринский И.М. Тиити төргүү мутугунан төлөн кугас аттаах Төбө Төрүөх бухатыыр // Коммунизм сарданата. — 1979. — От ыйын 19 күнэ. — № 85. — 4 с.

Жирмунский В.М., Кононов А.Н. Книга моего деда Коркута. Огузкий героический эпос. Перевод акад. В.В. Бартольда. Репринтное воспроизведение издания 1962 г / В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов. — Санкт-Петербург, 2007. — 299 с.

Илларионов В.В. Эпическое наследие народа саха. — Новосибирск: Наука, 2016. — 344 с.

Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / отв. ред. Н.А. Алексеев; М-во образования и науки; Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. — Новосибирск: Наука, 2006. — 189 с.

Илларионов В.В. Искусство якутских олонхосутов / ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. — Якутск: Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

Илларионова Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соготох»: сравнительный анализ разновременных записей. — Новосибирск: Наука, 2008. — 96 с.

Каратаев В.О. Могучий Эр Соготох=Модун Эр Соҕотох: якут. героич. эпос / [Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии; ред. кол.: Н.А. Алексеев и др.; сказитель В.О. Каратаев; подгот. текста: В.В. Илларионов; пер.: П.Е. Ефремов, С.П. Ойунская, Н.В. Емельянов; вступ. ст.: Н.В. Емельянов, С.П. Рожнов; музыковед. ст. Э.Е. Алексеева]. — Новосибирск: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1996. — 437 с.

Кузьмина А.А. К вопросу о трансформации якутского героического эпоса

олонхо: постановка проблемы, систематизация и периодизация // Научный диалог. — 2019. — № 10. — С. 280–294. DOI: <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2019-10-280-294>.

Кузьмина А. А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы. — Новосибирск: Наука, 2014. — 160 с.

Кузьмина Е. Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов): эксп. изд.; Рос. акад. наук, Сиб. Отд-ние, Ин-т филологии. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. — 1383 с.

Окладников А. П. Якутский эпос (олонхо) и его связь с югом. — Якутск: Сайдам, 2013. — 63 с.

Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. — Л.: Наука, 1988. — 225 с.

Путилов Б. Н. Искусство былинного певца (из текстологических наблюдений над былинами) // Принципы текстологического изучения фольклора — М.: Наука — 1966. — 304 с. С. 220–259.

Пухов, И. В. Олонхо — древний эпос якутов. — Якутск, 2013. — 47 с.

Пухов, И. В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 256 с.

Чистов К. В. Вариативность и поэтика фольклорного текста // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. Киев, сентябрь 1983 г. Доклады советской делегации. — Москва: Наука, 1983. — 296 с. С. 143–170.

Эргис Г. У. Очерки по якутскому фольклору. — М.: Наука, 1974. — 402 с.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Афанасьев, П. С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта. — Дьокуускай: Бичик, 1994. — 261 с.

Воронкин, М. С. Саха түөлбэ тылын тылдьыта / М. С. Воронкин, М. П. Алексеев, Ю. И. Васильев. — Новосибирск, 1995.

Диалектологический словарь языка саха = Саха түөлбэ тылын тылдьыта: доп. том: содержит около 5000 слов / сост. М. С. Воронкин, М. П. Алексеев, Ю. И. Васильев. — Новосибирск: Наука, 1995. — 294.

Пекарский, Э. К. Словарь якутского языка: в 3 т. — Л., 1958. — Т. 1; 1959. — Т. 2, 3.

Попов, Г. В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1: А — Дь. — Новосибирск: Наука, 2003. — 180 с.

Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта = Толковый словарь якутского языка: в 15 т. / Под ред. П. А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2004. — Т. 1; 2005. — Т. 2; 2006. — Т. 3.

Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта = Большой толковый словарь якутского языка: в 15 т. / Под ред. П. А. Слепцова. — Новосибирск: Наука, 2007. — Т. 4; 2008. — Т. 5; 2009. — Т. 6; 2010. — Т. 7; 2011. — Т. 8; 2012. — Т. 9; 2013. — Т. 10; 2014. — Т. 11; 2015. — Т. 12.

Саха тылын диалектологической тылдьыта / П. С. Афанасьев, М. С. Воронкин, М. П. Алексеев. — М.: Наука, 1976. — 392 с.

СОКРАЩЕНИЯ

Аудиозап. — в аудиозаписи олонхо.

Диал. — диалектное слово.

Лит. — литературный вариант.

Нууч. — заимствование из русского языка.

Рук. — в рукописи олонхо.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Борисов Ю. П.</i> Олонхосут Иван Михайлович Жендринский и его олонхо «Тёбё Төрюөх богатырь»	3
Иван Михайлович Жендринский ТИИТИ ТӨРГҮҮ МУТУГУНАН ТӨЛӨН КУГАС АТГААХ ТӨБӨ ТӨРҮӨХ БУХАТЫЫР	12
<i>Борисов Ю. П.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей олонхо..	52
<i>Борисов Ю. П.</i> Сюжет олонхо	54
<i>Корякина А. Ф.</i> Авторские произведения в стиле олонхо современных сказителей Верхневилуйского улуса	58
Валентина Владимировна Семенова КУОППАТ-КУОЙБАТ, КУТТАБАҒА СУОХ КҮН ДИБИЛИТЭР БУХАТЫЫР	73
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей	164
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Сюжет авторского произведения по мотивам олонхо	165
Лидия Степановна Афанасьева ЭРЭЛИ БЭРГЭН	169
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей	240
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Сюжет авторского произведения по мотивам олонхо	241
Мария Семеновна Тебенова. САХА СААРЫН	245
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей	305
<i>Корякина А. Ф., Борисов Ю. П.</i> Сюжет авторского произведения по мотивам олонхо	306
Николай Павлович Корякин — Уран Ньюкулай. ХАБЫР КИИРСИИЛЭЭХ, ХАХАЙ ХААННААХ, ХОҒУУН БЭРДЭ ХООНТОКУ БООТУР, КИНИ УОЛА БҮТҮН КҮҮСТЭЭХ БООТУРДАР БООТУРДАРА БОРУЛЛУО БООТУР... 309	
<i>Корякина А. Ф., Божедонова А. Е.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей.....	344
<i>Корякина А. Ф., Божедонова А. Е.</i> Сюжет авторского произведения по мотивам олонхо	345
Василий Лукич Васильев. ХАПСАҒАЙ — ХАЛБАС ХАРАТА.....	347
<i>Корякина А. Ф., Божедонова А. Е.</i> Указатель мифологических и эпических персонажей.....	376
<i>Корякина А. Ф., Божедонова А. Е.</i> Сюжет авторского произведения по мотивам олонхо	376
Использованная литература	378
Лексикографические источники	379
Сокращения	380

Научно-популярное издание

ОЛОНХО ВЕРХНЕВИЛЮЙСКОГО УЛУСА НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ

Тёбе Тёрюёх богатырь
Кюн Дибилитэр богатырь
Эрэли Бэргэн
Саха Саарын
Хонтооку Боотур и его сын Боруллуо Боотур
Борьба Хапсагай

Составители:

Корякина Антонина Федоровна
Борисов Юрий Петрович
Божедонова Алла Евгеньевна

Якутск, Дани-Алмас, 2022

На якутском и русском языках

Научнай-популярнай таһаары

ҮӨҢЭЭ БҮЛҮҮ УЛУУҢУН ХХ-ХХІ ҮЙЭЛЭР КИРБИИЛЭРИН ОЛОНҖОЛОРО

Төбө Төрүөх Бухатыыр
Күн Дибилитэр Бухатыыр
Эрэли Бэргэн
Саха Саарын

Хоонтоку Боотур, кини уола Боруллуо Боотур
Хапсаҕай – Халбас Харата

Хомуйан онордулар:

Корякина Антонина Федоровна
Борисов Юрий Петрович
Божедонова Алла Евгеньевна

Комп. верстка *М.Ю. Карпов*

Печатается в авторской редакции

09.06.2022 бэчээккэ илии баттанна. Киэбэ-кээмэйэ 70x100 1/16.
Офсет кумааҕыта. Офсет бэчээтэ. Усул. бэч. л. 30,96.
Ахсаана 300 экз. Сакааһын №-рэ 1419.

Бэчээттэммит сирэ: «Дани-Алмас» компания» ХЭТ.
677008. СӨ, Дьокуускай куорат, Билибина аат. уул., 10 А.
Төл.: 36-92-91